

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

A. KASK

EESTI KIRJAKEELE
AJALOOST

I

TARTU 1970

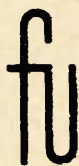
TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Eesti keele kateeder

A. KASK

EESTI KIRJAKEELE
AJALOOST

I

TARTU 1970

S a a t e k a.

Eesti kirjakeele ajaloo materjalid ei ole veel küllaldaselt läbi uuritud, et nende põhjal saada ammendavat ülevaadet eesti kirjakeele kujunemia- ja arenemislaoat. Ometi on viimaatel aastakümnetel hakatud seda rohkem silmas pidama. Nii on ilmunud sellelt alalt mitmeid monograafilist laadi uurimusi, nagu E. Ahvena "Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900 - 1917" (Tallinn, 1958) või käesoleva töö autori "Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles" (Tallinn, 1958). Samuti on avaldatud hulk üksikkirjutisi, milles käsitletakse silmapaistvamate eesti kirjakeele arendajate, näiteks O. W. Masingu, Fr. R. Kreutzwaldi, J. Hurda, K.A. Hermannii, J. V. Veski, Joh. Aaviku jt. keelelist tegevust või valgustatakse mõnd olulist nähtust või perioodi eesti kirjakeele ajaloos. Kahjuks on aga mainitud kirjutised laiali mitmesugustes ajakirjades või koguteostes ja nende kättesaamine asjahuvilistele ei ole alati kerge.

Et neid artikleid teha kättesaadavaks eesti kirjakeele ajalugu õppivatele üliõpilastele, on need koondatud käesolevasse väljaandesse, kusjuures neid on osalt täiendatud ja parandatud. Täielikuma kujutluse saamiseks eesti kirjakeele ajaloost on seni trükitis ilmunud kirjutistele lisandatud ülevaateid eri perioodide kirjakeelest ja vastava ajajärgu keele- ja kirjameeste keeletarvitusest ning keelelistest seisukohtadest. Nii on ülevaate korras lähemalt käsitletud näiteks H. Stahli, B. G. Forseliuse, Anton Thor Helle, H. Rosenplänteri, M. Veske jt. keele-

list tegevust. Ülevaate koostamisel on mõnel määral kasutatud ka varem raamatus "Eesti keel ja selle arenemine" (Tallinn, 1948) avaldatud materjale.

Kuigi käesolevas esitatud materjal ei ole ühtlane oma tiheduselt, pakub ta siiski mõnesuguse ülevaate eesti kirjakeele arenemiskäigust ja võib sellisena kasulik olla eriti mittestatsionaarseile üliõpilastele.

1. Eesti kirjakeele ajaloo periodiseerimisest.

Eesti kirjakeele ajalugu on senini suhteliselt vähe uuritud. Terve rida põhilisi küsimusi sel alal on veel lahtised. Seetõttu puuduvad meil ka ulatualikumad ülevaated, puudub kindlaskujunenud periodiseering.

Alamal on tehtud katse tähistada eesti kirjakeele arenemise põhiastappe, lähtudes tänini läbitõttatud materjalidest.

Eesti kirjakeele ajalugu on võrdlemisi lühike - veidi üle 400 aasta. Tõsi küll, üksikuid sõnu ja kohanimesid leidub veel tunduvalt varasemast ajast, eriti XIII sajandist (vrd. Läti Henriku kroonikas ja Taani hindamise raamatus leiduvaid kohanimesid jm.), kuid need ei võimalda ülevaadet saada kogu meie keele grammatilisest struktuurist ja sõnavarast. Eesti kirjakeele ajaloo vaatlust saame alustada ikkagi alles XVI sajandi esimesest poolest, missugusest ajajärgust pärinevad esimesed teadaolevad eestikeelsed tekstid ja esimene osaliselt säilinud eestikeelne raamat. Selle aja jooksul on eesti kirjakeel pidevalt arenenud, kujunedes sakslaste poolt kirjutatud abitust ja võõrapärasest kirikukirjanduse keelest eesti rahva laiu hulki rahuldavaks tänapäeva kultuuriliseks kirjakeeleks.

Senini on eesti kirjakeele ajalugu periodiseeritud väga mitmest seisukohast lähtudes. Meie varasemad kodanliku aja kirjanduslõulased, kes sageli kirjanduse ajaloo periodiseerimisel teataval määral aluseks võtsid keele, on eesti kirjakeele kujunemise käigus rõhutanud eriti kirjaväe osatähtsust. Nii näiteks vaatleb K. A. Hermann eesti kirjanduse esimese ajajärguna aega

Stahlist Hornungini, teise perioodina aga ajajärku Hornungist kuni XIX sajandi alguseni. M. Kampmaa, kelle kirjandusloo algusperioodid õige tunduval määral ühtivad K. A. Hermannini omadega, nimetab vaimuliku kirjanduse esimest perioodi otseselt segase saksa-eeesti kirikukeele ajaks ja teist perioodi eesti parandatud kirikukeele ajaks.

Ka hiljem on eesti kirjakeele ajaloo käsitlemisel esile tõstetud vastava ajajärgu ortograafia erijooni. Ometi ei ole kirjaviis keelelise väljenduse vormina keeles kõige olulisem. Keel on vahetult seotud seda keelt kõneleva rahvaga, on vastava rahva või rahvuse põhitunnuseks, kirjaviis aga võib täielikult muutuda, ilma et vastava rahva kultuuri arenemine selle all otseselt kannataks. Sellepärast ei saa pidada õigeks lähtumist kirjaviisist kirjakeele ajaloo periodiseerimisel. Seda silmas pidades loobutigi meil kirjakeele ajaloo periodiseerimisest kirjaviisi järgi ja asuti otsima uusi aluseid.

Teatavasti pidas nõukogude varasem keeleteadus akadeemik N. Marri õpetuse kohaselt keelt pealisehituseks. Vastavalt sellele õpetusele asuti ka kirjakeele ajalugu üles ehitama. Kui keelt pidada pealisehituseks, siis sõltub ta oma ajajärgu majanduslikust baasist. Järelikult tuleb keelt ja selle arenemist vahetult siduda ühiskondlike formsatsioonidega. Sellepärast hakatigi kõnelema näiteks feodalismi või kapitalismi ajastu kirjakeelest.¹ Hiljem aga näidati, et akadeemik N. Marri poolt esitatud seisukoht, nagu oleks keel pealisehitus, on täiesti väär. Keel ei ole pealisehitus, sest seoses endise baasi likvideerimisega ja uue baasi loomisega ei kao endine keel ega teki uus keel, vaid endine keel oma põhialustes püsib, kuna muutub ainult teatav osa sõnavarast ja toimuvad ainult vähesed nihkumised keele grammatilises ehituses. Sellepärast pole õige

¹ Vrd. A. K a s k, Lühike ülevaade eesti keelest ja selle arenemisest, Tallinn 1949.

kirjakeele ajalugu vahetult siduda ühiskondlike format-
sioonidega, vaid tuleb lähtuda eelkõige keelest enesest,
keele spetsiifikast ja keele arenemisele omastest seadus-
pärastest.

Kirjakeele ajaloo ülesanne on näidata, kuidas keel
inimeste suhtlemise vahendina on pidevalt arenenud, kuidas
keel peegeldab tootmises toimuvaid muudatusi, kuidas on
ajaloo jooksul täienenud kirjakeele sõnavara ja grammati-
line struktuur.

Asudes konkreetselt eesti kirjakeele ajaloo perioo-
dide vaatlusele tuleb kõigepealt eristada kaht põhiperioo-
di. Nimelt võime kirjakeele seisukohalt kõnelda ühelt
poolt eri murrete alusel kujunenud eesti r a h v a k e e -
l e s t ja teiselt poolt eesti ühisest r a h v u s -
k e e l e s t.

Eesti rahvakeelel baseeruv kirjakeel arenes teata-
vasti paralleelselt nii põhja- kui ka lõuna-eesti murrete
alal. Sellepärast meie kirjakeele varasemad allikad kõnele-
vadki kahest eesti keelest, s.o. tallinna ja tartu keelest.
Juba XVI sajandil, sõltuvalt ajaloolistest tingimustest,
kujunes meil kahe erineva põhimurde alal kaks eri kirja-
keelt, kusjuures põhja-eesti murrete alal domineerivaks
sai Tallinna linna kui majandusliku ja kultuurilise kesku-
se keel, mis omakorda põhjenes põhja-eesti keskmurdel e k
nn. Keak-Tallinnamaa keelel, lõuna-eesti murrete piirkon-
nas aga sai kirjakeeleks Tartu kui selle murrete rühma ma-
jandusliku keskuse keel, mis baseerus tartu murdel. On ilm-
ne, et põhja-eesti keskmurde keel oli üldrahvalikuks suht-
lemisvahendiks kõigi põhja-eesti murrete piirkonnas, samuti
kui tartu murre oli selliseks suhtlemisvahendiks lõuna-
eesti murrete alal.

Sellele vastavalt saamegi kõnelda eesti kirjakeele
arengus k a h e s t s u u r e s t p e r i o o d i s t,
nimelt ühelt poolt rahvakeelsel baasil paralleelselt are-
nevatest eri kirjakeeltest põhja- ja lõuna-eesti murrete
piirkonnas, ja teiselt poolt ühisest eesti rahvuslikust

kirjakeelest. On loomulik, et ühisest rahvuskeelest ei saa kõnelda enne eesti rahvuse kujunemist, s.o. enne mõõdunud sajandi teist poolt, sest rahvuslik kirjakeel kujunes seoses eesti rahvuse konsolideerumisega.

Mõlemaid neid põhiajajärke võib kirjakeele ajaloos omakorda jaotada alaperioodideks. Järgnevas püüangi seda teha, jättes ühtlasi vaatlusest välja lõuna-eesti murdelise kirjakeele, mis on küll rikestanud eesti rahvuslikku kirjakeelt, kuid ei ole saanud selle aluseks, sest rahvuskeel kujunes välja ikkagi põhja-eesti keskmurde baasil.

Nagu eespool märgitud, saame pidevalt hakata jälgima eesti kirjakeelt alles XVI sajandi II veerandist, s.o. alates esimestest eestikeelsetest tekstidest ja esimesest eestikeelsest raamatust. Sissejuhatavalt muidugi tuleb peatuda ka XIII sajandist pärinevate kohanime analüüsil, kuid kohanime põhjal saab jälgida ainult tolleaegse keele häälikulist külge ja mõnel määral ka sõnavara, ei saa aga järeldusi teha tolleaegse keele grammatilise ehituse kohta. Kõiki keeleomaseid jooni saab vaatlema hakata alles XVI sajandist pärinevate tekstide põhjal.

Tekib küsimus, missugusteks osadeks jaotada eesti kirjakeele ajaloos ajajärku XVI sajandi teisest veerandist kuni XIX sajandi kolmanda veerandini, s.o. põhja-eesti rahvakeelel baseeruva kirjakeele ajastut. Näib, et siin võib eristada kolme perioodi, nimelt võib kõnelda 1) XVI ja XVII sajandi kirjakeelest, 2) XVIII sajandi kirjakeelest ja 3) XIX sajandi 1. poole kirjakeelest.

Kogu selle ajajärgu kirjakeelele on tüüpiline, et eesti kirjakeele kujundajateks on peamiselt sakslased. Eesti päritoluga kirjamehi kohtame alles XIX sajandil, s.o. selle ajajärgu viimasel perioodil. Teiseks iseloomulikuks jooneks on, et murdeliselt taustalt ei ole ka tolleaegsete põhja-eesti kirjameeste keel täiesti ühtlane, kuigi on tugev tendents joonduda põhja-eesti keskmurde järgi.

Kui iseloomustada üksikuid perioode, siis võib märkida, et esimesel perioodil, s.o. XVI ja XVII sajandil auruti

kirjutatav eesti keel täiel määral võõraatesse raamidesse. See on ka arusaadav, seet võõrad, kee oma kiriklike ameti- kohuetuade täitmisel olid sunnitud eesti keelt tarvitama, püüda aelle tarvitamist endale võimalikult mugavaks teha ega hoolinud põrmugi rahvaat ja aelle keelest. Sellepärast kasutavad nad eesti keele märkimisel seda ortograafiat, mida nad tundsid oma emakeeles, olgu selleks siis alamsaksa (XVI saj.) või ülemsaksa (XVII saj.) või isegi rootsi sugemetega ortograafia. Sellepärast esinevad tolleaegses keeles tähed nagu ch, x, y, z, q jt. Eesti keele grammatiline struktuur jääb tolleaegsetele kirja- ja keelemeestele samuti täiesti võõraks. Nii ei mõisteta õigesti seesugust eesti keele iseloomulikkust nähtust, nagu seda on astmevaheldus, ei osata tarvitada eesti keelele omast käänd- ja pöördõnade vormistikku. Eesti lause kohta järel- dusi teha tolleaegsete kirjapanekute põhjal on peaaegu täiesti võimatu, sest õigesti võime tolleaegseid tekste mõista sagedasti alles siis, kui tõlgime eestikeelse teksti sõna-sõnalt saksa keelde. On ilmne, et tolleaegsed kirjamehed mõtlesid saksa keeles, tahtsid aga kirjutada eesti keeles, asendades saksakeelsed sõnad vastavate eestikeelsetega. Ja isegi sõnavara, mis kindlasti tolleaegsete autorite keeles on kõige eestipärasem, ei ole vaba saksa keele mõjust. Kui tolleaegne eesti keel, nagu võib järeldada ka sõnastikkudest, on küllalt rikas talupoja-elu ja loodust kujutavatest sõnadest, siis on ta vaene sõnadest uute nähtuste ja esemete märkimiseks, mis nüüd said rahvale tuttavaks (näit. paber, kalkun, teenima jne.). Viimaste märkimiseks võeti tavaliselt tarvitusele saksa sõnad.

On märgitud tolleaegsete eestikeelsete kirjapanekute kohta, et neis esineb saksa keel eesti sõnadega. See iseloomustus on suurel määral õige, sest isegi kõige tunnuatunud tolleaegsed keele- ja kirjamehed nagu H. Stahl jt. kirjutavad keeles, mis tolleaegselt eestlasele väga kaugena pidi tunduma. Hilisemad autorid (näit. O. W. Masing) on mõnikord seda võõrapärast keelt nimetanud žargooniks, ja

sellega võib üldjoontes nõustuda.

Et selleaegsed kiriklikud käsiraamatud olid sakslaste poolt ning sakslaste j a o k s kirjutatud, siis on arusaadav, et nende keelgi on mingi omapärane eesti-saksa segakeel, mille sõnavara on pärit suurel määral eesti keelest, grammatiline struktuur aga saksa keelest. Kui tahaksime ajaliselt täpsemalt seda perioodi piirata, siis võiks märkida vahest aastaid 1524-1686.

Nagu teame, hakatakse XVII sajandi lõpul mõnel määral rahulelematust avaldama selle võõrapärase keeletarvituse vastu. On näidatud, et need nn. kirikukeele parandamise katsed, mis esitati B. G. Forseliuse algatusel piiblikonverentsidel, olid tingitud ajaloolistest põhjustest, sest absolutistlik Rootsi riik vajab balti saksa aadli võimu piiramiseks kohalikke olusid ja kohalikku keelt tundvaid ametnikke. Teiselt poolt kerkib nüüd ka vajadus välja anda raamatuid, mis oleksid määratud mitte ainult sakslastele, nagu seda olid tõlkega varustatud Stahli kiriklikud käsiraamatud, vaid avaldada raamatuid ka pärisorjadele - eestlastele. On andmeid, et XVII sajandi II poolel oli lugemisoskus maarahva hulgas juba mõnel määral levinud, nii et kirik võis rahva vaimseks orjastamiseks ja usukütkest hoidmiseks kasutada ka eestikeelse raamatu abi. On sellepärast täiesti mõistetav, et pastorid, kel oli eestlastele kirjatarkuse õpetamisel enam kogemusi, pidid paratamatult märkama selleaegse võõrapärase kirjaviisi sobimatust. Ei ole sellepärast juhus, et B. G. Forselius oma aabitsas, mis nähtavasti kasvas välja eesti keele lugemaõpetamise praktikast tema seminaris, jätab ära võõrtähed ja püüab sel teel hõlbustada eestikeelse kirja lugemist eestlastele. Samu uuendusi taotleb ta teatavasti ka nn. piiblikonverentsidel (1686, 1687), kus teda toetab J. Hornung, kes võttis Forseliuse seisukohad omaks ja 1693. aastal oma grammatikaski fikseeris. Tegelikult tulid need uuendused täiel määral tarvitusele alles XVIII sajandil, kus neid rakendati mitte ainult nn. "kodu- ja kirikuraamatuis", vaid ka

1739. aastal ilmunud piiblis. Sellega võiks alustada seda nn. "parandatud kirikukeele ajajärku" umbes aastast 1686 ja jälgida seda kogu XVIII sajandi jooksul ning mõnel määral isegi XIX sajandi algul (kuni "Beiträge" ilmumiseni 1813).

Kui küsida, mille poolest erineb XVIII sajandi kirja-keel eelmise sajandi omast, siis võib siin tõepoolest kõige silmatorkavama erinevusena märkida vahet kirjaviisis, mis nüüd on vabanenud võõrtähtedest ning on kujunenud palju ühtlasemaks ja reeglipärasemaks, kuigi säilitanud saksa kirjaviisile omased puudused. Lisaks sellele tuleb aga märkida, et erinevus ei avaldu mitte ainult välises kirjaviisis, vaid kogu keeletarvitus on tunduvalt eestipärasem. Silma paistab see eriti eesti keele grammatilise struktuuri rakendamises. Nii on eesti keeles kasutatavate ja tuntud vormide arv juba suurem, kuid vormistiku rakendamisel lähtutakse ikkagi veel saksa keelest ja eelistatakse näiteks analüütilisi vorme eesti sünteetilistele vormidele (näit. mitte mäggedel, vaid mäggede peal, mitte pessadest, vaid pessade seest), tarvitatakse saksapärasest artiklit, tuleviku vorme verbi saama abil jne. Veelgi enam kui morfoloogia alal paistab võõrapärane keeletarvitus silma lauseses. Saksapärase sõnajärjestusega, objektitarvitusega, rektisiooniga laused on küllaltki kaugel veel rahvakeelest. Ja et neid ei püütudki rahvakeelele lähendada, seda näitab ka F. G. Arveliuse sõnavõtt 1792. aastal, milles ta leiab, et mitte saksa kirjameeste poolt tarvitatav eesti keel pole väär, vaid vigane on eestlaste ranvapärane kõne, mis ei arvesta keelereegleid, Kui kõikides keeltes verb ollema nõudvat nominatiivi, siis pidavat ka eestlane selle reegli järgi ütleva "need kolm mehed ollid"².

Nagu selgub, taotleti selleaegses kirikukirjanduses

² Vrd. F. G. A r v e l i u s, Über die Kultur der estnischen Sprache, Reval 1792, lk. 11.

seda, et rahvas teketist kuidagi aru saaks, mitte aga seda, et keel oleks rahvapärane. Sellepärast säilita idki suurel määral veel need võõrapärasead jooned, mis olid omased eelmise sajandi eestikeelsete raamatute keelele.

Murrang suhtumises eesti keelesse toimub kolmandal perioodil, s.o. XIX sajandi esimesel poolel. See murrang on ilmselt tingitud kapitalistlike tootmissuhete arenemisest ja nendest edusammudest, mida omasega sed progressiivsed teadlased tõid taaduslikku mõtlemissse. Loobuti varasemast kiriklik-dogmaatilisest suhtumisest keeltesse, hakati neid uurima ja võrdlema ning võrdluse põhjal ühtlasi järel-dusi tegema ka keelte struktuuri ning auguluse kohta. Nii hakatakse nüüd eesti keeles nägema omapärase struktuuriga keelt, mis on oma ehituselt lähedane soome keelele. Eri-ti ilmekalt näeme seda uut käsitust kirjutistes, mis aval-dati Rosenplänteri "Beitragas".

Need uued seisukohad olid õigupoolest praktiliste va-jaduste kajastuseks. Kapitaliam, olles seotud tootlike jõududa arenemisega, vajab kultuursemaid tootjaid, kui se-da olid mahasurunud pärisorjad. Selleks oli vaja rakendada ka kirjasõne. Kui eelmisel sajandil ilmus peamiselt kiriku-raamatuid, siis juba XIX sajandi esimesel aastakümnel il-mub ligi kümnekond asaduseraamatut, rida sabitsaid ja luge-mikka, raamatuid aratiteadusa, arvutamise jm. alalt. Need raamatud olid määratud rahvale ja oli oluline, at rahvas saaks nendest aru. Senine kirikuraamatute kaal oli aga küllalt abitu aga võimaldanud asia selgesti adami anda, pealegi et ka nende raamatute autorid ja tõlkijad olid sakalased.

Nii kujunebki juba mõõdunud sajandi teisel aastaküm-nel olukord, kus teravalt tunnetatakse senise kirikukir-janduse keele puudusi ja hakatakse võimalusi otsima nende puuduste kõrvaldamiseks. H. Rosenplänter, O. W. Masing jt. näitavad, missugune suur kuristik on tegeliku rahvakaala ja senise kirjanduse keele vahel. Hakatakse parandusi teotlema õigekirjutuses ja esitatakse rida mitmesugussaid

ettepanekuid (J.W.L. Luce, O.W. Masing, Fr. R. Faehlmann), kuni A. J. Arwidaason, E. Ahrena jt. jõuavad välja aeieukohani, et tuleka tarvitusele võtta uua soomepärase kirjaviiis. Hakatakse lähemalt uurima eesti keele grammatiliet struktuuri. Soome keele kaasabil jõuavad Kr. J. Peterson, A. Knüpffer, O. W. Masing jt. selleni, et esitatakse kõik eesti keele käänded. Püütakse lahendada ka süntaksi raskemaid küsimusi, näiteks selgitada eesti keele objekti tarvitamist. Tähelepanu pööratakse sõnavaragi uurimisele. Nii kogutakse rahvaauust murdesõnu, selgitatakse sõnade päritolu, tähendust jne. Eriti tuleb aga alla kriipsutada seda, et nüüd esmakordselt hakatakse lähemalt kaaluma eesti kirjakeele arendamise küsimusi. Avaldatakse rida kirjutisi väga mitmesuguste ettepanekutega selle kohta, kuidas lõuna- ja põhja-eesti murdelist kirjakeelt ühendada üheks ühiseks kirjakeeleks. Silmapaistvamad selle ajajärgu keele- ja kirjamehed O. W. Masing ja Fr. R. Faehlmann asuvad üksmeelsele seisukohale, et ühise eesti kirjakeele aluseks peab saama põhja-eesti keskaurre. See seisukoht pääseb ka tegelikus keeletarvituaea kord-korralt enam kehtivusele. Nii kujuneb mõõdunud sajandi esimene pool endise võõrapärase kirjakeele taandumise ja rahvapärase kirjakeele võrsumise ajajärguks. Seda üleminekut näeme ka sella ajajärgu autorite keelt vaadeldes. Kui sajandi alguaa autorid nagu F. W. Willmann, J.W.L. Luce, R.J. Wincklar jt. tarvitavad oma teostes veel väga võõrapärasest kirikukirjanduae keelt, aia easti päritoluga autorid nagu O.W. Masing ja C. Freundlich on juba tubli sammukese lähemale nihkunud rahvapärasea väljenduaviisile, kuigi ka nenda keeletarvitus pole vaba kirikukeelepäraseiat väljendemat. Kui aga jälgima eesti päritoluga autoreid ajavahe- mikust 1840-1850, näiteks Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwaldi, isagi J.W. Jannaenit, aia näeme siin hoopis rahvapärasemat ja ladusamat väljandust. Nende autorite sõnavara on rikkam ja lauaestus rahvapärasem, nad kasutavad õigesti eesti keele grammatilisi vorme. Nii saab nende kirjandus-

lik ja keeleline tegevus otseseks ettevalmistuseks ühise eesti rahvuskeele kujunemisele.

Järgnevalt peatumegi e e s t i r a h v u s l i k u k i r j a k e e l e ajajärgul, eelkõige möödunud sajandi II poole kirjakeele kujunemisel.

Rahvuslik kirjakeel, nagu eespool märgitud, saab kujuneda alles seoses rahvuse kujunemisega. Et eesti rahvuse kujunemine toimub põhiliselt möödunud sajandi teisel poolel, siis langeb samasse aega ka ühise eesti rahvusliku kirjakeele kujunemine. Ühise rahvuskeele kujunemine on pikaajaline protsess ja seda on raske otseselt siduda mingi konkreetse aastaarvuga, sest võitlus ühise eesti rahvuskeele kujundamise eest algas juba möödunud sajandi esimesel poolel (vrd. O.W. Masingu ja Fr. R. Faehlmanni selle suunalisi taotlusi) ja jätkus ka veel sajandi teiselgi poolel. Kui rahvusliku kirjakeele algust tahetakse tingimata mingi daatumiga siduda, siis võiks teatavaks piiriks pidada vahest aastat 1857, mil hakkas ilmuma Kreutzwaldi "Kalevipoeg", mil põhja-eesti keeles hakkasid ilmuma korraga kaks eesti ajalehte, neist teine isegi Tartus, lõuna-eesti murde piirkonnas, mil keele ja kirjaviisi küsimused Kreutzwaldi kaudu saavad tuttavaks laiematele rahvahulkadele. Järgnevad rahvuslikud üritused, nagu laulupeod, Eesti Aleksandri-kooli komiteed, eesti seltsid jne. haaravad kogu rahvast ning soodustavad põhja-eesti keele sissetungi ka Lõuna-Eesti aladele. Sellele põhja-eesti keele ja uute ideede sissetungile püüavad küll vastu seista tagurlikud lõuna-eesti pastorid, kuid asjatult. Hoopis vastupidi: rahvuslik liikumine on Lõuna-Eesti aladel isegi sageli tunduvat intensiivsem kui Põhja-Eestis.

Ühise rahvuskeele arendamise teevad endale südameasjaks õieti kõik eesti rahvusliku liikumise juhid. Fr. R. Kreutzwald asub juba oma tegevuse algusest peale seisukohal, et lõuna-eesti murdes kirjanduse soetamine on kahjulik. Ta võitleb aktiivselt ühise rahvuskeele eest. Ta seob ka võitluse uue kirjaviisi eest rahvusliku liikumise-

ga. C.R. Jakobson tõstab teravalt esile vana kirjaviisi saksapäraseid jooned ja taotleb keele vabastamist vööra-päraause kammitsaist. Eriti märkida tuleks seda osa, mida etendasid C. R. Jakobsoni poolt avaldatud lugemisraamatud rahvusliku kirjakeele levitamisel Lõuna-Eesti alal, kus seni olid koolides olnud lõunamurdelised aabitsad ja alg-lugemikud.

Nüüd ei piirduta aga ainult üldrahvaliku rahvuskeele tarvituselevõtmisega, vaid asutakse seda ka arendama ja ühtlustama. Tunnetatakse teravalt kirjakeele sõnavarapuudust. Kreutzwald, Jakobson jt. võtavad tarvitusele rohkesti uusi sõnu, milledest paljud on tänapäevani püsinud, näit. Kreutzwaldi rahvus, voorus, kunstnik, etendus, palavik, põletik jne., Jakobsonilt ollus, avaus jt. Rahvuskeele arendamise seab endale ülesandeks ka Eesti Kirjameeste Selts. Juba seltsi teisel koosolekul võetakse vastu rida otsuseid, mis peavad kaasa aitama rahvusliku kirjakeele ühtlustumisele. Nii näiteks fikseeritakse 1872. aastal, et tuleb tarvitada tahavad, kannavad, laidavad (mitte tahtvad, kandvad, laitvad), armastatakse, istutatakse, armastatud (mitte armastakse, istutakse, armastud), hirm, häbi (mitte irm, äbi) jne. Lõuna-eesti murre oli küll kirjakeelena kaotanud oma osatähtsuse, kuid teiselt poolt hakkab nüüd üksikuid lõuna-eesti murdelisi jooni tungima kirjakeelde. Selle kajastuseks on otsused kirjutada pea asemel pää, peastma asemel päästma jne.

Mihkel Veske kavatses rahvusliku kirjakeele rajada teaduslikule alusele. Lähtudes sellest, et juba O.W. Maasing, Fr. R. Faehlmann, akadeemik F. J. Wiedemann jt. olid kirjakeeleks pidanud kõige sobivamaks põhja-eesti keskmurret ja et selle murde baasil oli kujunenud senine kirjakeel (näit. Fr. R. Kreutzwaldi, C.R. Jakobsoni jt. tõlkes), otsustab M. Veske fikseerida eesti ortograafia norme. Ta uurib vastavat murdeala ja teeb selle põhjal ka rea ettepanekuid, kuid et need olid tunduval määral vastulus senises kirjakeeles kujunenud traditsioonidega, siis

ei tule need tarvitusele. Küll aga tekitavad mitmesugused eri murretest lähtuvad seisukohad ebaühtlust keeletarvitus-
ses ja nii esinebki 60- ja 70-ndates aastates suuri kõi-
kuvusi kirjakeele ortograafias. Õige tunnuval määral need
erinevused küll ühtlustuvad mõõdnud sajandi lõpul K. A.
Hermanni jt. tegevuse mõjul, kuid suur hulk sellistest
kõikuvustest, näit. ää ~ ea, öö ~ öe, -sti ~ -ste jne. ulatu-
vad isegi käesolevasse sajandisse, tekitades vajaduse kir-
jakeelt lähemalt normeerida.

Mõõdnud sajandi teine pool on eesti tänapäeva kir-
jakeele kujunemise seisukohalt olulise tähtsusega. Sel
ajajärgul kujunes välja eesti rahvuskeel, mis - tõsi küll
- ei olnud veel täiesti ühtlane, sest selles võistlesid
omavahel mitme eri murde elemendid, kuid mis siiski suutis
rahuldada oma aja nõudeid. Sel ajajärgul kujunes välja ka
rahvusliku kirjakeele ortograafia, mis on üldjoontes püsi-
nud tänini. Selle ajajärgu kirjanike ning kultuuritegelas-
te keeletarvitus on palju rahvapärasem kui sajandi esimese
poole kirjameeste oma. Ilmuvad esimesed eesti keeletead-
laste tööd, milledes püütakse selgitada eesti keele gram-
matilist ehitust (näit. K.A. Hermanni "Eesti keele gram-
matik" 1884 ja "Eesti keele lauseõpetus" 1896) ja eesti
keele arenemise seaduspärasusi (näit. M. Veske "Eesti kee-
le healte õpetus ja kirjutuse viis" 1879).

Järgmise etapina eesti rahvusliku kirjakeele aja-
loos võib märkida käesoleva sajandi esimest nelja aasta-
kümnet. Uus sajand esitas uusi ülesandeid ka keelele. Ka-
pitalism oli jõudnud oma arenemises imperialismistaadiumi.
Eestiski oli tekkinud suurtööstus, oli kujunenud proleta-
riaat, teravnes klassivõitlus. Võrsus eesti haritlaskond.
Vastavalt muutunud olukorrale oli ka kirjasõna osatähtsus
kasvanud.

Kuigi juba eelmise sajandi lõpul oli alanud võrsõ-
nade hoogne sissetung eesti keelde, oli sajandi algul ees-
ti keel sõnavara poolest siiski veel liiga vaene selleks,
et rahuldada ajajärgu ühiskondlikke vajadusi sel alal.

Iseäranis valusalt andis sõnavara puudus end tunda teadusliku, populaarteadusliku ja ka ilukirjanduse tõlkimisel teistest keeltest eesti keelde. Seda puudust tuntakse sajandi algul väga üldiselt. Nii näit. märgib J.V. Veski 1907. aastal, et meil puuduvad eesti keeles vasted seesugustele üldtuntud sõnadele nagu vene вероятность 'tõenäolisus', рассеянность 'hajameelsus', среда 'miljöö, keskkond', убеждение 'veendumus', необходимость 'hädavajalikkus' jne.³

Teine puudus, mida sajandi algul samuti küllaltki teravalt tunnetati, oli kirjakeele ebaühtlus. Sõltuvalt eri murretest oli rida sõnu saanud mitmesugusel kujul tutvaks ja nii tarvitas samast sõnast üks autor üht, teine teist vormi (näit. naine ~ naene, veised ~ veiksed, juurde ~ juure, lesena ~ leskena, lugesid ~ lugesivad jne.). Sellepärast kujunebki selle ajajärgu keelemeeeste üheks põhiülesandeks aidata kaasa kirjakeele normeerimisele. Sel otstarbel teatavasti korraldatakse Tallinna ja Tartu keelemeeeste ühisel osavõtul aastail 1908-1911 neli nn. keelekonverentsi, mille otsuseid soovitatakse võtta aluseks keeletarvitamisel. Samast ühtlase kirjakeele kujundamise püüdest on tingitud ka "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu" koostamine, millele asuti juba 1910. aastal.

Kui jälgida sajandi alguse tegelikku keeletarvitust, siis näeme, et rahvuslik kirjakeel areneb üldrahaliku keele baasil pidevalt edasi, täienes sõnavaralt ja ühtlustudes vormistikult. See arenemissuund kajastub tolleaegses ajakirjanduses, populaarteaduslikes väljaannetes kui ka ilukirjanduses, näiteks demokraatlike ja proletaarsete kirjanike nagu E. Vilde, E. Petersoni, J. Lilienbachi, V. Buki jt. teostes. Seda arenemissuunda rõhutab ka J.V. Veski, kes ütleb, et "kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja

³ "Päevaleht" 1907, nr. 218, lk. 2.

seadused peituvad meie keeles eneses, kui omapäralises Soome-Ugri keeltepere liikmes"⁴. Neid eesti keele arenemise seadusi tuleb selgitada ja nende alusel meie keelt edasi arendada.

Vastupidisel seisukohal asuvad keeleuuenduslased eesotsas Joh. Aavikuga. Neid ei rahulda see kirja keele arenemise suund. Keeleuuenduslased ei lepi sõnavara arendamisega meie oma põhisõnavara põhjal, meie oma keele arenemisseaduste järgi. Nad võtavad keelearendamisel eeskujuks ka teisi keeli, seavad oma lipukirjaks "Ilo". Joh. Aaviku iluprintsiibi seisukohalt ei kõlba eesti keel kuhugi, sest selles on rõhk alati esimesel silbil, selles on liiga vähe helilisi konsonante (puuduvad ž, z jt.) ja liiga palju lühikesi korduvaid silpe, selles esineb liiga rohkesti seesuguseid tüütavaid häälikuid nagu s ja t. Ning lähtudes iluprintsiibist hakkavad nad keelt uuendama, "kaunimaks" tegema, uusi sõnu ja vorme soetama, isegi uusi soomepäraseid lausekonstruktsioone looma. Seejuures ei arvesta nad kuigi suurel määral ranvast. Hoopis vastupidi, nad ei tahagi keelt arendada laiade rahvahulkade, vaid esteetiliselt enam arenenud intelligentsi jaoks.

Keeleuuendusliikumise mõjul oli 1917. aastaks jõutud niikaugele, et oli tekkinud nagu kaks kirja keelt: ühelt poolt üldrahvaliku keele baasil edasiarenev rahvuskeel ja teiselt poolt sellest teataval määral erinev peenutsev ning ilutaotlev peamiselt siurulikus ilukirjanduses rakendatav luulekeel. Seejuures ei tohi aiiski märkimata jätta, et keeleuuenduslased eriti oma tegevuse varasemal etapil ka mõndagi väärtuslikku pakkusid, mis rahva hulgas levis. Nii tuli nende kaudu tarvitusele rida sõnu, eriti soome laene, mille järele tunti suurt vajadust; samuti levisid keeleuuenduslaste kaudu ka mitmed lühemad

⁴ J. V. V e s k i, Eesti kirja keele edasi-arendamise teedest. - "Voog" I, Tallinn 1913, lk. 100.

grammatilised vormid, mis hiljem kirjakeeles võeti üldiselt tarvitusele.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni järel laienesid ja avarusid eesti kirjakeele ülesanded, sest eesti keel tuli nüüd nii ametiasutustes kui ka koolides kõikide õppeainete õpetamisel tarvitusele. Need ülesanded püsisid eesti kirjakeelel ka hiljem, kodanlikul perioodil. Seepärast on arusaadav, et järgneval ajastul eriti jõudsalt areneb mitmesuguste erialade sõnavara ja fikseerub teadus- ning oskusalade terminoloogia. Üldiselt aga jätkub ka Suurele Sotsialistlikule Oktoobrirevolutsioonile järgnenud ajajärgul ja kodanlikul perioodilgi esialgu kahe suuna vaheline võitlus. Selles võitluses väheneb keeleuenduse osatähtsus järgnevatel aastakümnetel pidevalt, kuna üldrahvalikul keelel baseeruv kirjakeel muutub kordkorralt ikka ühtlasemaks. Seda kirjakeele ühtlustamise protsessi soodustasid ühelt poolt tungiv vajadus tarvitada kirjanduses, aga samuti ka koolides ja avalikus elus ühtlast kirjakeelt, teiselt poolt aga ka keeleteadlaste poolt nende vajaduste rahuldamiseks üldrahvaliku keele baasil fikseeritud normid, mis leiavad väljenduse õigekeelsus-sõnaraamatuis ja grammatikaie. Nii etendavad kirjakeele normeerimisel küllaltki olulist osa sellised sõnaraamatud, nagu 1918. aastal ilmunud "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat", J.V. Veski koostatud "Eesti õigekeelsuse sõnaraamat" (I - 1925, II - 1930, III koos E. Muugiga - 1937) ja E. Muugi "Väike õigekeelsus-sõnaraamat" (1. trükk 1933).

Nagu märgitud, rikastus sel ajajärgul õige rohkesti eesti sõnavara, ja seda eriti oskussõnade arvel, mis J.V. Veski kaasabil olid soetatud väga mitmesugustes eri teadusalade komisjonides, tingituna peamiselt vajadusest neid õppeaineid õpetada. Kuid seejuures ei saa siiski mainimata jätta, et paljud nii "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" kui ka oskussõnastikkudes esitatud sõnad ei ole tulnud tarvitusele, olles ilmselt puristlikku laadi ning

täiesti tarbetud. Mia puutub eesti keele grammatikasse, siis on selle vormistik antud ajajärgul küll juba enam välja kujunenud, kuid siiski veel mitte päris kindlalt, sest tingituna keeleuunduse järelmõjudest ja ka eri murretest esineb selle ajajärgu kirjakeeles veel väga palju tarbetuid kõikuvusi ja paralleelsusi. Suurel määral olid ebaühtlused ja kõikuvused kirjakeeles tingitud ka sellest, et kodanliku aja keelemehed ei arvestanud kaugeltki küllaldaselt rahvakeelt ja selle arenemise tendentsi ning löid kas loogilistel kaalutlustel või iluprintsiibist lähtudes rohkesti kunstlikke vorme ja sõnu, millel puudus rahvakeelne alus ja mis ainult risustasid keelt.

Kui kokkuvõttes vaadelda kirjakeele arenemist käesoleva sajandi neljal esimesel aastakümnel, siis märkame siin kaht vastupidist tendentsi. Üht, mis püüab kirja-keelt ühtlustada ja normeerida, ja teist, mis püüab ilu nimel purustada seniseid norme ning luua uusi sõnu ja vorme. Võitluses nende kahe suuna vahel võrsus ning kasvas kirjakeel ja omandaa lõpuks sellise kuju, nagu see on püsinud peajoontes tänapäevani.

Kuigi meie ei saa kirjakeele arenemist siduda ühiskondlike formatsioonidega, on siiski otstarbekas nõukogude ajajärku (alates 1940.a.) eesti kirjakeeles eraldi esile tõsta. Seoses üleminekuga sotsialismile toimus eesti keeles rida muutusi peamiselt sõnavara alal. Nimelt täienes eesti keel suure hulga uute sõnade ja väljenditega, mis tekkisid seoses siirdumisega uuele, sotsialistlikule tootmisele, seoses ühiskondliku elu, tehnika, teaduse ja kultuuri arenemisega. Meil tarvitseb kätte võtta ainult mingi ajalehe number ja me leiame igal real sõnu, mis puudusid varasemas eesti keeles. Ühtlasi näeme, et peaaegu kõik need uued sõnad on kujunenud meie keele ehituse paraselt kas liitsõnadena (täitevkomitee, traktorijaam) või liiteliste sõnadena (leninlik, šeflus, eesrindlane), kuna uute vene laenude (oblast, krai, kolhoos) arv on suhteliselt väike. Samuti võime konstateerida ka eesti

keelea vananenud sõnade väljalangemist või sõnade tähenduse muutumist (näit. kaader, pioneer jm.). Seega on viimaste aastakümnete jooksul eesti sõnavara õige tunduvalt muutunud. Teiselt poolt võime märkida ka õige silmapaistvat ühtlustumist grammatilises vormistikus (vrd. haruldaste -i-mitmuae, i-superlatiivi vormide ärajätmist jne.). Samas tuleb aga ühtlaai konstateerida, et põhiasõnavara ja keele grammatiline struktuur on terveniati säilinud.

Tehea nüüd kokkuvõtte kõigest eelöeldust võiksim eesti kirjakeele ajaloo üldjoontes järgmiselt periodiseerida.

I. Põhja-eesti rahvakeelel baaeruva kirjakeele ajajärk:

1) võõrapärase grammatilise ehitusega ja ebaühtlase märkimisviisiga, peamiselt pastoreile määratud kirikukirjanduse keel XVI ja XVII sajandil (1524-1686);

2) võõrapärane, ühtlaae märkimisviisiga, peamiselt maarahvale määratud kirikukirjanduse keel XVIII sajandil (1686-1813);

3) üleminek võõrapäraselt kirikukirjanduse keelelt rahvapärasele eesti keelele XIX aajandi esimesel poolel (1813-1857).

II. Eesti rahvusliku kirjakeele ajajärk:

1) eesti rahvusliku kirjakeele kujunemine ja ühtlustumine XIX sajandi teisel poolel (1857-1900);

2) eesti rahvusliku kirjakeele normeerimise taotlused ja võitlus nn. keeleuuendusega XX sajandi esimesel poolel (1900-1940);

3) eesti kirjakeele ühtlustumine üldrahvaliku keele baasil nõukogude perioodil (alates aastast 1940).

Eelolevaga on esitatud katse periodiseerida eesti kirjakeele ajalugu, võttes aluseks vastava ajajärgu kirjanduse keele. Et eesti kirjakeel ei ole algusest peale olnud eestlaste kirjanduslikuks väljenduseks, vaid et kõik varasemad raamatud ja tekstid on sakslaste kirjutatud, siis kannab kogu varasem eesti kirjakeel nendal võõrapära-

suse pitserit. Kogu eesti kirjakeele ajaloo esimese kolme sajandi jooksul on keele põhisõnavara olnud küll eesti päritoluga, kuid eesti keele grammatiline struktuur on olnud väga tugevasti moonutatud. Õieti näemegi kogu ajajärku jooksul XVI sajandist kuni XIX sajandi teise pooleni pidevat kirjakeele grammatilise külje lähenemist tõelisele rahvakeelele.

Mis aga puutub teise, eesti rahvuskeele kujunemise ajajärku, siis sel ajal keele grammatiline struktuur ja põhisõnavara enam kuigi palju ei muutu, täieneb aga väga kiiresti üldine sõnavara. Juba möödunud sajandi teisel poolel võib märgata sõnavara rikastumist, kuid hoogsamalt hakkab sõnavara arenema käesoleval sajandil, eriti jõudsalt aga nõukogude ajal. Järk-järgult fikseerub grammatiline vormistik ja kaovad paralleelvormid. Meie keel muutub oma sõnavaralt järjest rikkamaks, oma ehituselt kindlamaks ja täielikumaks, et täita oma ülesandeid sotsialistliku rahvuse suhtlemisvahendina ning aidata luua siisult sotsialistlikku kultuuri.

Ü L E V A A D E E E S T I V A R A S E M A K I R J A K E E L E A R E N E M I S E S T .

I. VÕÖRAPÄRANE EESTI KIRJASÕNA XVI JA XVII SAJANDIL.

2. XVI sajandi põhjaseetikeelsete tekstide keelest.

Kui meil XIII, XIV ja XV sajandist peale ürikutes leiduvate koha- ja isikunimede ning üksikute sõnade ja lausete ühtki eestikeelset teksti ei ole säilinud, siis on selle põhjuseks asjaolu, et vallutatud eestlaste maal ei olnud sel ajal eesti keel ei kirikuteenistuse ega ametliku asjaajamise keeleks. Maakeel oli ainult maarahva, s.o. eestlaste kõnekeeleks ja seda ei jäädvustatud kirjas.

Olukord muutus tunduvalt XVI sajandi algupoolel, mil usuelu taseme tõstmise eesmärgil hakati nõudma (näit. piiskop Kieveli poolt), et preestrid tunneksid rahvakeelt ja oskaksid palveid eesti keeli seletada. Nii ongi meie esimese säilinud eestikeelse teksti, nn. K u l l a m a a k ä s i k i r j a sisuks kolme tuntud katolikuaegse palve, nimelt Pater noater'i ehk meieisapalve, Ave Maria ja Credo tõlge. Nendest palvetest kaks esimest on kirja pannud Kullamaa kirikuõpetaja Johannes Lelow ajavahemikus 1524–1528, Credo ehk usutunnistuse lõpuosa on kirjutatud arvatavasti Lelow' järglase poolt veidi hiljem (1528 – 1530). Teksti märkimisel on tarvitatud alamsaksa kirjaviiši, millele on tunnuslik i märkimine y-ga, a-i kirjutamine sz-iga (näit. szynna 'sina') ja pika vokaali tähistamine pikendusmärgi -e abil (näit. mhae 'maa').

Olgu siin toodud näiteks esimene neist palvetest.

Yaamede, ken szynna olte taywas. po/h/ulut
on szynnu nijmmij. kulkut szynnu rikus azatku
szynnu tachtusz taywas nynck /ma/esze Anna
meytte tenneny yckepewyne leybp. nynck heytkä
andex meye wollkat. nynda kut meye Andex annama
meytte wollalysth wasta. elle szätyt meyttyt
kuriä Ohachtusz erenes sattka meijt kuryasth
Amen.

Kullamaa käsikirja keeles on säilinud rida varase-
male eesti keelele omaseid jooni. Häälikulistest erijoon-
test võib märkida i-diftongi (taywas) ja vokaalharmoonia
(tenneny = tänäni, erenes = äränis 'vaid') esinemist.
Samuti on säilinud veel tugevad klusiilid (nynck 'ning',
ykane 'igavene', yckepewyne 'igapäevane', sanudt 'sa-
nud', wollkat 'võlad'). Sise- ja lõpukadu on aga juba
toimunud (vrd. leibp 'leib', towsma 'tõusma'). Morfoloo-
gia alalt väärib tähelepanu omastav, mille lõpp -n on
osalt veel säilinud (poian 'poja', kyrkun 'kiriku'),
osalt aga kadunud (tayua 'taeva', risati 'risti'). Kaa-
sütleva käände kujunemist iseloomustab näide szwkas 'au
kaas, s. o. sinuga'. Verbide puhul tuleb nimetada käskiva
kõneviisi a-lisi vorme heytkä 'heitke' ja sattka 'saat-
ke' ning kindla kõneviisi oleviku mitmuse l. pööret an-
nama 'anname', missuguseid vorme võime kohata kirde-eesti
rannikumurdes ja Kodaveres. Samuti on rannikumurdes tun-
tud ka vorm älä 'ära', mis esineb Kullamaa käsikirjas
elle kujul. Teiselt poolt esineb selleaegsetes tekstides
ka jooni, mis tänapäeval iseloomustavad põhja-eesti lää-
nepoolseid murdeid, eriti saarte ala, näit. lehan 'liha',
poha = põha 'püha', meytte, meyttyt 'meie, meid'. Eri-
nevusi on ka tolleaegse keele sõnavaras. Nii esinevad
siin sõnad sundma 'kohut mõistma', rikus 'riik', ohach-
tusz 'ohi, hädaohi'. Keelelt on tekst väga ebaühtlane
(näit. tayua ~ thaiwa, sanudt, kuid kannatanut, szynna
'sina', kuid tema 'tema') ja rohkete vigadega (kulkut

'tulgu' jt.). Selle põhjal on õigesti arvatud, et Lelow' eesti keele tundmine oli väga vähene ja et teda ei saa pida nende tekstide tõlkijaks, vaid lihtsalt teksti ümberkirjutajaks.⁵

Peale Kullamaa käsikirja on XVI sajandist veel mõningaid lühemaid dokumente, näiteks ametivandeid, kuid need ei muuda ülalpilti tollesegsest keelest. Näitena olgu siin lisandatud veel mõned read Liivimaa talurahva õigusest, mida on arvatud pärinevat XVI sajandi keskpaigast.

Joxsep ux sullana temma perremehe jurest
erre enne ko temma ast weljasz on siesz kaddup
temma palck keick sest nuchtloszest nuchtlosest
sap se Iszandt üx kolmasz osza nick üx osza se
kirck ninck kolmasz osza se kesk kaiwap.

3. XVI sajandi eestikeelsest kirjandusest ja Wandradt-Koelli katekismusest.

On andmeid, et XVI sajandil on ilmunud õige mitmeidki eestikeelseid tekste sisaldavaid raamatuid. Nii on kõneldud, nagu oleks piiskop Joh. Kieveli algatusel juba 1517.a. ilmunud katoliku katekismuse eestikeelne tõlge, kuid seda teadet peetakse ebausaldatavaks. Tõuke rahvakeelse kirjanduse tekkimiseks andis Lääne-Euroopas XVI sajandi algupoolel tekkinud reformatsioon, mis peagi ulatub ka meie masle. Et protestantism võitluses katolitsismiga nõudis rahvakeelset jumalateenistust, siis tekkis ka vastavate rahvakeelsete kirikuraamatute vajadus. Esimese sellise eestikeelset teksti sisaldava raamatu au kuulubki 1525.a. ilmunud luterlikule kirikuraamatule. Nimelt on Schleswigi maakonna-arhiivis säilinud ladinakeelne proto-

⁵ Vrd. A. S a a r e s t e, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. - "Eesti Keel" 1923, lk. 97-104 ja 136-149.

koll, milles kõneldakse, et keegi ärimees on tabatud katsel Lüübekist laevaga Riiga vedada suurt vaaditait liivi-, läti- ja eestikeelseid raamatuid. Lüübeki senat on otsustanud need ketserlikud luterlikud raamatud määrata ärapõletamisele. Seetõttu ei olegi neist avastatud ühtki eksemplari. Tõenäoliselt on siin tegemist ühe kirikuraamatuga, milles leidsid kõige olulisemad luterlikud tekstid liivi-, läti- ja eestikeelses tõlkes. Peale mainitud raamatu on aga sel sajandil ilmunud kindlasti veelgi kirikuraamatuid, mis aga pole säilinud. Nii on teada, et 1551.a. Tallinna õpilane Hans Susi on tõlkinud vaimulikku kirjandust. Tema kui eestlase tehtud tõlke järgi on arvatud leiduvat hilisemate autorite (Müller jt.) töödes.⁶ Müller oma jutluste käsikirjas kõneleb kirikulaulude puhul korduvalt "Meddy Kircko Ramatust", mis pidi olema ilmunud enne teda (oletavasti 1585). Ka mitmetes XVI sajandi teise poole dokumentides kõneldakse "mittesaksa" katekismustest. Kõik need raamatud on aga kaduma läinud ja nende keele kohta puuduvad meil otsesed andmed.

Ainuke raamat, millest vähemalt katkendeidki on säilinud, on Tallinna Niguliste kiriku pastori Simon Wanradti kirjutatud ja Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Johann K o e l l i (Kool, Kohl) poolt eesti keelde tõlgitud luterlik katekismus, mille riismed avastas 1929.a. Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukoguhoidja dr. H. Weiss. Nimelt oli selle raamatu lehti tarvitatud ühe vana kõite kaane täitematerjaliks. Pärast hoolikat üksiklehtede lahtiaurutamist läks korda saada katkendeid 11 lehest, mille hulgas oli õnneks ka viimane lehekülg, kust selgub, et raamat on trükitud Wittenbergis Hans Luffti trükikojas 1535. aastal. Katekismus on olnud u. 120-leheküljeline ja trükitud kahes keeles, nagu hilisemadki kirikuraamatud, mis olid mää-

⁶ U. M a s i n g, Hans Susi 1551.a. tõlkest. - Emakeele Seltsi Aastaraamat X, 1964, Tallinn 1964, lk. 121-136.

ratud umbkeelsele paatoreile. Alamsaksakeelne tekst on raamatu pahemal ja eestikeelne tõlge paralleelselt paremal leheküljel. Osa lehekülgi on varustatud eestikeelsete ääremärkustega, mis näivad olevat osalt korrektuurid, osalt murdeteisendid, näit. teep puhul vigane tegkep, peam puhul piddeme, sees puhul varasem siddes jne.

Nii nagu 1525.a. raamatut tabas ka Wanratti ja Koelli katekismust kurb saatus. Niipea kui trükitud raamat Saksamaalt Tallinna jõudis, keelati selle müük, sest raamatus leiti "mitte vähe vigu". Võib arvata, et need ei olnud keelevead, vaid sisulist laadi kõrvalekaldumised Lutheri katekismusest, mis põhjustasid selle keelu.

Samuti kui Kullamaa käsikiri on ka Wanratti ja Koelli katekismus kirjutatud alamsaksa ortograafias. Näitena olgu siin esitatud järgmine katkend Koelli tõlkest.

Synu tachmas sundküt kuth taywas/ nynda kaes
maapeel. Nynda muysta se kolmandes palwe/ Armas
Issa erakeelda synu arman tachtman kaes/ medy le-
hasen kuryan tachtman/ Nynck sen kuryan suck/un
mea/ meil sündnüt on/ Seysa kaes armas Issa sedda
kõh/e/nrettyd/ nynck sedda ylma wasta/ keykeses
mea synu Jumalan auwu ninck tachtmas eb taha/
Mynckperest meye emme wöy/ ech meddy motlusten/
ech tachtman kaes/ meyst omast henest/ mued/ kuth
synu tachtmad wasta ygkex seystma synd needma/

Kuigi selle eestikeelse katekismuse säilinud katkendite tekst ei ole kuigi ulatuslik (u. 230 sõna), võimaldab see siiski mõnel määral pilku heita XVI sajandi kirjakeele olemusele. See raamat näitab, et juba XVI sajandi algupoolel oli hakanud kujunema eesti kirjakeel. Ometi on selles veel palju ebakindlat. Nii torkab silma kõigepealt kirjaviisi ebaühtlus: vokaalidevaheline konsonant lühikese vokaali järel kirjutatakse kord ühe (synu, medy, weren, taha), kord kahe tähega (meddy, Issa, ello, süddame). Isegi sama sõna kasutatakse samal leheküljel neljal erineval kujul: piddame meye, peam meye, meye

pyddam, piddama meye.

Märkimisviisi jälgimisel paistab silma, et siingi vokaali pikendumärgiks on e (mued 'muud', kaes, nüed, syee, möeda, röem, keelda, kuid ka maapeel, sada 'saada', poles), i-d ja j-i antakse edasi y-ga (ynymyne, nynok e. ninck, yeda 'jääda'), a-i kas a-i, as-i või az-iga (seaa-ma, laasan, eranesz), ä-le vastab e (keack, pereat, lebbj) ja u-le mõnikord v või w (vackma 'uskuma', porkwhawd 'põrgu-
guhaud', ö-le kas ö või o (wöyma, körkembraat; motluaten), eainevad võõrtähed ja nende ühendid x, ch, ck, az, tz (üx, puchtax, keick 'kõik', öszel 'öšael', otzan jt.).

Häälikulised erijooned on suurel määral samad kui Kullamaa käsikirjas: võib märkida sõnaalgulist h-d (hed-daa 'häda', heneae 'eneae'), vokaalharmonia sugemeid (elevet = elavad, leppüteyet 'lepitajad', kuid ka tema, möeda 'mööda' jt.), tugevaid klusalle (nynck, haykus, palgken, kannatanut, önaat 'öndsad'), kõikuvusi nõrgaastmeliste vormide märkimisel (ühelt poolt vormid pojan 'poja', tahap 'tahab', peam 'peame', asea, teiselt poolt aga hawdan 'haua', techtel 'tähele', piddame 'peame', keddel 'käel' jt.), v säilimist labiaalvokaali kõrval (auwu 'au', palwuma 'paluma'), j-i säilimist sõna yütlet 'ütled', järjekinolasemat sisekao esinemist (keacknut 'käskinud', rystmast, vackma) jt.

Morfoloogia alalt võib märkida, et genitiivi lõpu -n on veel üldiselt säilinud (aen eesimesen ynymyaen, tema Issan palgken, pattuden, kuid ka aynu, pattu), komitatiiv ei ole veel käändeks kujunenud, vaid seda väljendatakse postpositsiooni kaaa abil (Issan kaes, wymesen peywe kaes), komparatiivia eaineb veel mb-tunnus (parambal, körkembast), järgarvu tarvitatakse algupärasema tunnusega: kolmandel. Tähelepanu äratav kääkiva kõneviisi eitava kõne ainsuse 2. pöörde vorm elle satack 'ära saada', kus on säilinud lõpul -k, mis esineb ka Mülleril, kuid puudub varasemais allikais (Läti Henrikul: Laula, Lelow'l anna), kääkiva kõneviisi mitmuse vormidea kohta-

me aga tunnust -t (aundküt 'sündigu', wothkat 'võtkē'),
 mia esineb ka järgneval sajandil. Imperfektis esineb enam
 i-tunnust (wõth, payetis), preesensi mitmuse 3. pööre on
 tugevaastmeline tüübis uackwat 'usuvad', da-infinitiiv esi-
 neb kujul karthada, kõwtēda 'kõita', lõwdade 'leida', mis-
 suguseid vorme esineb hiljem ka Mülleril, eitusverb pöör-
 dub (meye emme wõy), verbi olema mitmuse 3. pööre esineb
omat ~ ommat kujul. Esinevad ka umbisikulise tegumoe vor-
 mid kutshutaxet, pettety, kusjuures tud-kesksõna lõpul
 puudub -t: podw 'poodud', mattet 'maetud', muysteth 'muis-
 tetud, s.o. mõistetud'. Liite -mine asemel esineb -ma, -me
 (Se Rysthme on üx pesseme, kannataman 'kannatamise'), ki-
 liide on aga kit-kujul (üchtkyt). Possessiivsufiks on säi-
 linud sonades nagu jelles 'jälle', üxpenes 'ükspäinis'.
 Teataval määral problemaatiline on possessiivsufiksi ole-
 tamine sõnas tachtmas 'sinu tahtmine'.

Leksikaalselt on sel tekstil rida ühisjooni meie
 teiste varasemate tekstidega, näit. Mülleri käsikirjaga.
 Kohtame siin sõnu, nagu kõhenret 'kõhnret, paharet, kurat',
alck 'algus', aundyan 'kohtuniku', armatanut 'armu heit-
 nud', payetis 'pajatas, ütles', hiwus (Kullamaa käsikir-
 jas: yhwhtet) 'ihus', eranesz 'kuid', ouwespette 'välispi-
 di', nynck 'ja', kuth 'kui', mea 'mis' jt.

Omaette probleemiks on, missugusele murdele toetub
 aelle katekismuse keel. Ühelt poolt on arvatud, et Koelli
 tõlge toetub idapoolseile murdele, näiteks viitavad kir-
 de-eesti rannikumurdele jooned ella (aatack) 'ära' (vrd.
 Lüganuse älä). mennut 'läänud' (vrd. Haljala menema), ed-
deapette 'edaspidi' jt.⁷, teiselt poolt on aga kriipsuta-
 tud alla läänepoolaste murrete jooni kuth 'kui', meddy
 'meie', leha 'liha', eb 'ei', -kit '-ki' jt. Võib arvata,
 et Koelli tõlkes kajastub teataval määral tolleaegne Tal-
 linna keel, sest oli ju Koellil siin eesti kogudus,

⁷ A. S a a r e s t e, Wanradt-Koelli katekismuse kee-
 lest. - "Eesti Keel" 1930, lk.73-96.

mille liikmed võisid olla pärit mitmelt murdealalt. Tallinnas kui keskuses võis juba siis tekkida mõnel määral murrete segunemist. Teiseks võisid Koellil olla toeks ka mõningad seda laadi käsikirjad, nagu seda oli Kullamaa käsikiri, mis omakorda võisid mõjustada Koelli keeletarvitust. Kullamaa käsikirja, Koelli tõlke ja Mülleri jutluste keele vaatlus viitab paratamatult sellele, et mõnesugune kirjakeele traditsioon isegi XVI sajandi esimesel poolel oli olemas.⁸

Lõpuks ei saa jätta mainimata, et juba Wanradti ja Koelli katekismuses leidub esimesi keeleteaduslikke märkmeid. Nimelt on raamatu lõpul saksakeelses osas mõningaid andmeid eesti murrete kohta. Siin märgitakse, et eesti keelt ei räägita kogu maa-alal ühtlaselt, vaid et teisiti kõneldakse Tallinnas, teisiti Tartus, teisiti Narvas ja teisiti Viljandis. Autor soovitab Laiuse murret. Koelli tõlke põhjal on aga raske öelda, kust ta ise pärit on. Nime järgi võiks arvata, et ta on eesti päritolu, kuid ta keeletarvitust arvestades ei saa sedagi kindlalt väita.

Kahjuks on senised avastused vanemate tekstide ja raamatute alal siiski liiga napid selleks, et nende varal tungida meie esialgse kirjakeele tekkimise saladustesse ja selgitada tolleaegset murrete olukorda.

4. Lõuna-eesti kirjasõna algmed.

Peale põhjaeestikeelse kirjanduse ulatuvad XVI sajandisse ka l õ u n a - e e s t i k i r j a s õ n a algmed. Nii on küllaltki usutavad teated Tartu Jaani koguduse pastori Franz Witteni lõunaeestikeelsest katekismusest, mis olevat ilmunud 1554.a. Kahjuks on ka see raamat kadunud. Väheseid lõuna-eesti tekste on säilinud alles

⁸ J. M ä g i s t e, Vanim eestikeelne trükiteos aastast 1535. - "Eesti Kirjandus" 1930, lk. 484-490.

sajandi lõpust. Tartu linna arhiivist leiti aastast 1589 pärinev tunnistus S i g i s m u n d u s A w e r b a c h i - l e, milles kinnitatakse tema oskus; silmaoperatsioone teha. Tekst on keelelt ebaühtlane. Olles kirjutatud lõuna-eesti murdes, sisaldab see väga rohkesti põhja-eesti keele jooni, näit. sanna, mehed, olnut, üx, ühelle, püdep jt. Keelelt ebaühtlane on ka jesuiidipaatri L a w r e n t - s i u s B o i e r u s e materjalide hulgast leitud 31-realise ladinakeelse palve lõunaestikeelne tõlge XVI sajandi lõpust (peale 1587. aastat, mil Boierus saadeti Tartu). Kirjutatud mõnevõrra ladinapärasas ortograafias, meenutab see osalt hilisemaid tekste (näit. sinu armu pärast), kuid teiselt poolt ka samaaegseid põhja-eesti kirjapane-kuid (näit. meye lunastaja, ylus oinas). Tekstis esineb rida lõuna-eesti sõnu ja vorme, näit. om, ueliae (=velje, s.o. vennad), kik 'kõik', madalass 'madalaks', sisen 'sees', lina 'linna', englit 'ingleid', rahuut 'rahvaid', kuid teiselt poolt ka põhja-eesti elemente, näit. on, sanna 'sõna', tegi, pattut 'patud', andnut jt. Hoolimata oma segakeelest pakub tekst huvi keeleajaloo seisukohast, sest lõuna-eesti murdes on mitmed vormid varem kujunenud kui põhja-eesti keeles. Võrreldagu selleks kaasaütleva käände või käskiva kõneviisi mitmuse vormide esinemist järgnevas Boieruse lauses: "Tennitage hälega (mitte: häle kaas), pucke 'puhuge', kutzke (mitte: kutzuget), heikage ('hõigake') kik oma õnsa henge manu nor ninck wana, sur ninck weheke ('väike'), mies ninck naine."

Samast perioodist on pärit ka kolmas säilinud lõunaestikeelne tekst, mille tõlkijaks on juba varemalt tuntud jesuiitide jutlustaja Tartus J o h a n n e s A m b r o s i u s V e l t h e r u s e. V ö l c k e r. Ei ole küll avastatud tema ja P. Busaeuse poolt tõlgitud katoliku katekismust, mis olevat Vilniuses 1585.a. ilmunud. Selle asemel aga leiti Mainzi linnaraamatukogust jesuiitide teose "Regulae Societatis Jesu" (Vilnius, 1582) lisalehtedel Veltheruse poolt kirjutatud katoliku palvete

ja käskude tõlge. Võrdluseks Kullamaa käsikirjaga toodagu siin Pater noster'i lõunaseestikeelne Veltheruse tõlge.

Isa mede, egaes sina olet, taiua sise,
Pühaet sako sino nimi, Tulku meile sinu rikus,
sinu meelewalt, sündke kui taiuo nikas maha
pachl, Medi egapeiwe leib, ana meile taenapeiw.
Ninck ana meile andis mede süd, kui meie aname
andis medi südlest wasta. Nink errasatta meid
sisse kurya hukutusse. Errapaesta meid kikist
kuriast. Amen.

Nagu võib märgata, toetub seegi tekst enam ladina kui saksa ortograafiaale ja on seetõttu palju hõlpsamini loetav ning meenutab hilisemat uut kirjaviisi (näit. isa, nimi). Siin märgitakse i-d ja a-i juba tänapäevaselt, y esineb peamiselt j-i märgina (sõna sees: poya, kurya), u aga võib esineda ka v asemel (taiua 'taeva'). ä-d märgitakse siin juba ae-ga, kuigi vahel esineb ä asemel veel e (kaesk, laehaembe, taena, kuid ka ielle 'jälle'). Väga puudulikult võimaldab see ladinapärase ortograafia märkida aga häälikute pikkust, näit. süd 'süüd', südlest. 'süüdlast', ana 'anna', aname 'anname', sisse ja sise. Kui aga tahetakse vokaali pikkust rõhutada, siis kasutatakse pikendusmärgina h-d ja vastavat märki, näit. saehtl 'säält', paehl 'päält', pähstoma 'paastuma'.

Häälikuliselt vastab tekst teataval määral tartu murdele, sisaldades ühtlasi ka rohkesti põhja-eesti jooni. Nii võib siin märgata vokaalharmooniat (pühaet peiwaet pühützama - kuid püha, peralt), lõunaeestilisi diftonge (teus = täüs, peiw = päiv) ja konsonantühendeid (ütz, ütte, katteses 'kaheksas', andis 'andeks').

Omastava käände lõpp näib olevat lõuna-eesti alal täiesti kadunud (poya, Jumala, liha, kuid erandlikult patton), küll aga esineb -n seesütlevas (sisen). Osaatava vormidest äratub tähelepanu lõunaeestiline kotta 'koda'. Sisseütlevas aga on tarvitatud põhjaeestilist sse-lõppu (taiuassee, ka hukutussee).

Kaasaütlev on selles tekstis siiski antud kaas-sõna abil, kuigi juba kokkukirjutatult: sinokas 'sinu kaas'.

Ainsuse 1. pöörde lõpul on -n kadunud (Mena uso), 2. ja 3. pööre aga samasugused kui Põhja-Eestis (peat, olet - peap, istup). Põhjaeestilised on ka nud- ja tud-kesksõna (sündnut, kannatenut, surnut, minnut - podut, mat-tetut). Komparatiivis oli sel ajal veel üldiselt tunnuseks mb: kikewexxiwemb, laehaemba.

Sõnavaras kohtame nii lõuna-eesti sõnu (kohlut 'surnud', tõbbrat 'veised, lojused; kariloomad', ayastal 'aastal'), tol ajal üldiselt tarvitusel olnud sõnu (rikus 'riik', sundma 'kohut mõistma') kui ka kiriklikke vöör-sõnu (sakrament, katholische (risti kirk), missi (kuhlma), (puchtast) iunkrust 'neitsist' jt.). Märkatavalt on sõna-valikul eelistatud sõnu, mis on ühised põhjaeesti keele-tarvitusega või sellele lähedased, näit. ehsmene 'esimene, mitte edimene', teine (mitte tõine), kolmandea (vrd. Koel-li tõlget) jne.

Kõige puudulikumaks osaks kogu XVI sajandi kirjapa-nekuis on vöörapärase vigane lausestus. Nii hakkavad juba nüüd esinema seda laadi vead, nagu 1) verbi ühesugune pöördumine nii jaatavas kui eitavas kõnes, näit. Veltheru-sel Sina ei peat erratapma ja Sina peat sinu isa nink ema awustama, 2) objekti väär tarvitamine: Sina ei pehat wõrat jumalat piddada mina ette, 3) vöörapärase sõnajärjestus: Kannatanut on alla Pontia Pilato. maha minnut porghauda. errasatta meid sisse kurya hukatusse.

5. Georg Mülleri jutlused.

Kuigi reformatsiooni tulek andis tõuke eestikeelse kirjanduse tekkimisele, ei arenenud rahutute aegade tõttu ei reformatsiooniline ega vastureformatsiooniline kirjan-dus XVI sajandil kuigi jõudsalt. Pealegi ei ole korda läi-nud peale lühemate tekstide avastada sellest ajast ühtki tervikteost ega ulatuslikumat käsikirja. Hoogsamaks muutus

kirjanduslik tegevus alles XVII sajandil. Pikemaks meie päevini säilinud varasemaks eestikeelseks tekstiks ongi selle sajandi algusest pärinev G e o r g M ü l l e r i jutluste käsikiri. See avastati juba 1884.a. Tallinna linnaarhiivist ja selle toimetas 1891. a. trükki Villem Reiman.

Georg Müller (u. 1575–1608) oli pärit Tallinnast ja töötas sajandi algul siin Pühavaimu koguduse abipastorina. Tema jutluste säilinud käsikiri (u. 400 lk.) sisaldab 39 jutlust, mis on peetud ajavahemikus 1600–1606. Hinnatavad on jutlused aetõttu, et need ei ole tõlked, vaid algupärased. Neis ta mitte ainult ei õpeta ega manitse oma kogudust, vaid kujutab ühtlasi tolle aja elu. Seega on neil ka kirjanduslik ja ajalooline väärtus. Keeleliselt on ta jutlused huvitavamad ja sõnarikkamad kui ta eelkäijate omad, toetudes mõnel määral tolleaegsele Tallinna keelepruugile, kuid sisaldades siiski väga rohkesti vöörapärast. Olgu tema keeletarvituse näiteks toodud järgnev katkend, milles kirjeldatakse selle aja nälga ja viletsust.

Eb sijss se Ayck nüith parrahilles meddy kaees olle, kumb Inimene neutab oma Riatiwelielle Armu, Se v̄x Kochnret achneb syn, ee toijne sael, meñe sina sen Ricka Achnekotty iure, ninck palwu taedda, eth taema sind v̄che wacka Ruckij ehk Oddra kaas tahax awitada, Mõdiwarsij peat sina kulma, eth taema hend palju waijsemax teb, kudt sina ollet, Sina palwut taema peab sind v̄che wacka kaas awitama, sijss pais-tab se Rickaa, Mina pea sind v̄che wacka kaaa ruckit awitama, minul eb olle isse v̄xikit peo teuws.

Oma käsikirjas tarvitab Müller osalt alamsaksa, osalt aga juba ülemsaksa ortograafiat. Nagu võib märgata, eainevad tema tekstis kõik saksa tähed peale q, näit. x, y, f, ch, ck, tz, sz (v̄x 'üks', Ayck 'aeg', Kochnret 'köhnret, paharet', otzma 'otsima', v̄szin 'usin'). Pikki vokaale märgib ta pikendusmärgi e või h abil: kuelma 'kuulma', noer 'noor', pohle 'poole', rõhm 'rõõm', suhre 'suure',

kuid esineb ka kaas, melewalla, kuleb. Samuti on ebaühtlane vokaalidevahelise konsonandi märkimine: kord tarvita-takse mina tahan, Inimene, Jumala, kord Kunningka, willet-zus, suggu, Issa. Kirjaviisi ebaühtlus väljendub ka üksik-sõnade märkimises. Nii kirjutab ta sõna ahvardus järgmiselt: ewardus, aechfferdus, aechffwardus, aeffwerdus, sõna neitsi aga kujul Neutzit, Neützit, Neützyt, Neüwzit, New-zit, Neuwtzit. ä märkimiseks kasutab ta e kõrval ka ae-d (lebbi, taennada), ö märkimiseks ö-d või e-d (önne, oppe-ta).

Foneetilised erijooned on suurel määral samad mis eelmise sajandi tekstides. Nii esineb pikk ä sõnades hae ~ hee 'hea', Pae ~ Pee 'pea', paele ~ peele 'peale', saal 'seal', diftongide järelkomponent i on veel säilinud (taiwas, Laiwat, Ayck, Poick, wayse, Koir, Peiw, aga ka Kaila 'kaela'), samuti osalt ka tugevad klusiilid (Wangk, ninck, korgke, nüit, waidt 'vaid') ja w (Auwo 'au', Neuwo 'nõu', palwume 'palume', Rahwo 'rahu', Hiwust 'ihust'). Püsivad endiselt ka klusiiliga vormid sõnades siddes 'sees', eddest 'eest', piddame 'peame', meddy 'meie', keddet 'käed' jt.

Pikka ü-d märgib ka tihti üi-ga (nüith, Hüysz 'vara', küinlax), mis viitab sellele, et pikkade vokaalide diftongistumine on tekkimas.

Vormiõpetuslikest joontest võib märkida, et omastava lõpu -n on nüüd peaaegu täiesti kadunud. Esinevad ainult mõned üksikud näited selle säilimise kohta (sömanayal, taiwasen (Issa), Pattuden (andex andmene), senperrast e. sem-prest). Sisseütlevas tarvitab Müller sse-lõpulisi (Taiwasze, poehjasze), alaleütlevas lle-lõpulisi vorme (Poialle, ilmalle, Innimestelle, kuid meile). Kaasaütlev moodus-tatakse endiselt kaas-sõna varal: meddy kaas, witzade kaas. Ilmaütleva lõpp on kõikuv: ilma sanata, Pattuda, paiatamata. Mitmuse nimetavas on tunnuseks -t (Lambat, Englit, wanambath), omastavas ülekaalukalt -de (Laulude, heinade, kambride, Ramatode, kuid Waynlaste). Komparatiivis on -mb

säilinud: kallimb, nohrembat.

Ebaühtlane on verbi ainsuse 1. pööre: paiguti on siin pöördelöpp -n kadunud (eriti olevikus: mina kustuda, tunista, taha). sagedasti aga ka säilinud (mina tahan, laszin, nuchtlin, naegkisin, tahaxin). Oleviku mitmuse 3. p. on tugevaastmeline sõnades, nagu opwat, laulwat, usckwat, kandwat, piddawat; olema-verbist on see vorm omat kujul. da-infinitiivi puhul äratavad tähelepanu vormid andada, kytada 'kiita', maxsada, toytada, missuguseid tänapäeval kohtame kirde-eesti rannikumurdea. Käskiva kõneviisi oleviku mitmuse 2. ja 3. pöörde lõpul on -t veel säilinud, näit. olckat, kandket, laulket, olckut. Mineviku kesksõnade lõpud on -nut (-nuth) ja -tut (-tuth): lohnut, laulnuth ja loduth, lauletuth, lohatuth 'juhatatud', kiriututh. Eitusverb esineb olevikus üldiselt eb kujul (mina eb palwu). ainult mitmuse 3. pöördas võib olla ka ewat (naemat ewat woy), lihtminevikus aga is kujul: is ole 'ei olnud', is lasse 'ei lasknud', is leüti 'ei leitud'.

Abisõnadest märgitagu illatiivseid adverbseid iure 'juurde' ja abby (=abi) 'appi' (vrd. rannikumurde esinemust) ja possessiivsufiksilisi määrsõnu ielles 'jälle', kogkones 'koguni', igkaa 'ikka', eales 'iall'.

Mülleri lauaestus on saksapärase, kusjuures paiguti on saksa keelele omased väljendused tõlgitud sõna-sõnalt eesti keelde, näit. se Sakrament aeat Altarist (das Sacrament des Altars), Se Oppetus sest Üllestousmeszest aest Lihast 'õpetus liha ülestõuamisaest', Taiwa aiddes 'taevas', sadda tuhat lnimeszet, kax tückit, piddy oma henge welia aüllitama 'pidi surema'. Rohkeati esineb Mülleril ka hiliseid saksa laene, mis paiguti on veel saksakeelsel kujul võõrsõnadena esitatud, näit. Blömikene 'lilleke', Onrsack 'põhjus', Wachthusz 'vahimaja', mörderidt 'mõrtsurkad', Selschop 'selts', erwima 'pärima', füllib 'täidab', schenkinuth 'kinkinud', stormiwat 'tormavad', thurima 'kestma', Valschiste 'valesti' jne. Osa aelliatest saksa

sõnadest on tunginud rahvakeelde ja püsinud tänini, kohanedes eesti sõnade häälikulise struktuuriga.

Keeleliselt pakuvad huvi ka arhaistlikud jooned Mülleri keeletarvituses. Nii kohtame siin sõnu, mis tänapäeva kirjakeelest on kadunud, näiteks amma 'kuni' (Reddelme otz Taywast ama se Maa pseele on oyendanud) ja emmis 'kuni, saadik' (emis igkawest 'igaveseks, igavese ajani'), Kerradt 'koosolek, kärajad' (Sen paele saab Kerradt peetuth), wal-latada 'vaadata', paimendama 'kaitsma, varjama', Hüvaz 'hüüs, vara', erranias 'vaid, kuid' jt. Teiselt poolt kajastavad arhaistlikud vormid neid häälikulisi muutusi, mis vaatavates sonades on aja jooksul toimunud, näit. toywuta-xit 'töotaksid', toywutusze 'töotuse', kuytao 'kuidaa', weddichaet 'weiaed', suta 'sootuks', weika 'väga', parra-hellis 'praegu' (vrd. lõuna-eeati väega, parahilla), ke, ken 'kea', Haikedua, Eigkedus 'haigus, õigus', Hiwust 'ihust', iütlemä 'ütlemä', Pohlkolmat 'kaks ja pool' jne.

Murdeliselt taustalt sarnaneb Mülleri keel auurel määral Koelli omaga. Kõige silmatorkavamalt esineb siin hilisemale kirde-eeesti rannikumurdele omaseid jooni, näit. Sana 'sõna', mennuth 'läinud', nächnut 'näinud', kebjaeste 'kergesti', soke 'sõge', kandada 'kanda', eddespeiti 'edaspidi' jt. Tõenäoliselt kuulus ka omaaegne Tallinn aella murde piirkonda. Kuid nii nagu Koelli tõlkes leidub ka Mülleri keeles hiliaemsaile läänepoolseile murretele omaseid jooni, nagu süvvemb 'sügavam', pigkemaati 'pigemini', udt 'kui', kit-liide (kekit 'keegi', vchelekit 'ühalegi') jt. Seega tuleb siingi püsida teataval määral lähtekohaks Tallinna eestlaste keeletarvitust. Häib, et XVII sajandi alguses Tallinnas kui keskuses oli juba mingisugune põhja-eeesti ühiskeel tekkinud. Mülleri jutlused rahva keeletarvitusest muidugi täit pilti ei saa anda, sest Müller sakalaena oli tugevasti aakaa keele kammitsaia. Teiselt poolt on aga ilmne, et Mülleri keeletarvitust määras väga tugevasti varaaem kirikukeel. On märgatav, et kiriklikud stereotüüpsed väljendid sisaldavad ühelt poolt arhaistliku-

maid vorme (näit. Pattuden ander andmene), teiselt poolt aga ka võõrapärasemaid konstruktsioone (Evangelium on üx Sana Sest walguszez 'Evangeelium on valguse sõna', lebbi se Eikedusze sest Vssust 'läbi usu õiguse'). Ülaiselt aga tarvitab Müller selliseid konstruktsioone õigesti, näit. Kohnretty waeggi. Inimeste Toiwutus. Ka Mülleri keeletarvituse ebaühtlus viitab sellele, et rahvakeeles olid paljud vormid teisiti, kui nad esinesid kirikukirjanduses (vrd. Keddet 'käed', kuid ka Kaee 'käe', Kaeel jt.).

6. Heinrich Stahli keelelisest tegevusest.

Silmapaistvamaks XVII sajandi esimese poole eesti kirja- ja keelemeheks on H e i n r i c h S t a h l (Stahel, Stahlius), kes avaldas mitte ainult rea saksa-eesti-keelseid kirikuraamatuid, vaid sõandas kirjutada isegi saksa-keelse eesti keele grammatika.

Heinrich Stahl (u. 1600–1657) sündis Tallinnas, õppis usuteadust mitmes Saksamaa ülikoolis, omandas seal magistri astme ja töötas seejärel pastorina Järva- ja Virumaal ning Tallinnas. Oma elu lõpp-perioodil tõusis ta Alutaguse ja Ingeri superintendendiks.

Oma esimese kirikuraamatu on ta välja andnud juba 1630.a., kuid see pole säilinud. Tema kõige tähtsamaks tööks on aga neljas osas ilmunud kiriklik käsi- ja koduraamat "Hand- und Hauszbuch" (1632–1638), mis sisaldab katekismuse, kirikulauluraamatu, evangeeliumid ning epistlid ja kiriklikud talitused ning palved, kokku ligi 1000 lehekülge saksa-eestikeelset teksti. Tema teiseks ulatuslikumaks tööks on jutluseraamat "Leyen Spiegel" ("Ilmiku-te peegel"), mis ilmus kahes osas aastatel 1641 ja 1649, kokku ligi 800 lehekülge. Mõlemad need raamatud on määratud puudulikult eesti keelt oskavaile vaimulikele käsiraamatuks ja on sellepärast kirjutatud kahes keeles.

H. Stahli keelelised seisukohad ja tema eesti keele oskus avalduvad küllalt ilmekalt tema eesti keele õpikus "Anführung zu der Esthnischen Sprach" ("Sissejuhatatus eesti

keelde", 1637). See väike raamat sisaldab u. 30 lk. grammatikat ja 100 lk. saksa-eesti sõnastikku. Et Stahl grammatika on esimene eesti keeleõpetus ja et Stahl selles püüdis põhjendada oma keeletarvitust ja kirjutusviisi, pannes aluse kogu selle ajajärgu kirikukeelele, siis on põhjust veidi lähemalt jälgida seda esimest eesti keele reeglistamise katset.

On arusaadav, et Stahl läheneb eesti keelele sakslase seisukohalt, püüdes saksa päritoluga pastoreile teha võimalikult kergeks eesti keele õppimist. Sellepärast on Stahl grammatika järgi eesti tähestik väga saksa-pärane, sisaldades ka seesuguseid tähti nagu c, f, x ja z. Pikki täishäälikuid märgitakse siin pikenduamärgiga h, näit. ah (=aa), ih (=ii), oh (=oo), uh (=uu) jne. Tähestikust puuduvad tähed ä ja ö.

Kuigi eesti keeles sugusid ei olevat, tarvitatavat ka saksa keelele omaseid artikleid ain (ein) ja se (der, die, das).

Käänamise kohta märgib ta, et arvud ja käänded olevat eesti keeles samad mis saksa keeles. Üldiselt olevat käänamine lihtne, sest sõna tüvi käänamisel ei muutuvat, olevat vaja tüvevokaalile liita ainult käändelõpud. Seega ei ole Stahl jõudnud veel eesti keelele omase astmevahelduse mõistmiseni. Oma sõnastikus annab ta näiteks meie astmevahelduslikest sõnadest niisugused vormid nagu lecht-lechtest, ubba-ubbast, sild-sildast, rind-rindast jne.

Et Stanli poolt tarvitata sõnade käänamine küllalt iseloomustab tema keeletundmist, siis olgu siin esitatud tema grammatikast käänamistabel.

Declinatio adjectivi & substantivi

	Singularis	Pluralis
N(om.)	armas mees/ naine	armat mehet/ naiset
G(en.)	armast mehest/ naisest	armade mehede/ naisede
D(at.)	armal mehel/ naisel	armalle meshelle/ naiselle
A(cc.)	arma meehe/ naise	armat mehet/ naiset
V(oc.)	O armas mees/ naine	o armat mehet/ naiset

A(bl.) armast mehest/ naiseet armast meheat/ naisest
armalt mehelt/ naisealt armalt mehelt/ naiselt

Stahli käänamistabeli mõistmiseks on tarvis silmas pidada saksa keelt. Stahli genitiivist saame aru, kui panned tähele, et ta näiteks saksa "der Engel des Lichtes" tõlgib kujul se Engel sest Walgkust. Stahli vokatiiv selgub meile, kui teame, et ladina keele eeskujul tolleaegsetes saksa keele grammatikates samuti leidus vokatiiv, näit. "O du Bürger, Mensch; o ihr Bürgere, Menschen" (Schottelius, 1663). Ometi on meil raske mõista, miks tema arvates meie alalütlev on ainsuse, alalütlev aga mitmuse daativiks.

Parem ei ole ka Stahli poolt esitatud verbide pööramine. Nii väidab ta, et eesti keeles on samuti viis aega nagu saksa keeles, seega ka futuurum (näit. Minna sahn armastama). Kohtame siin ka tolleaegseile ladina ja saksa grammatikaile omast optatiivi (modus optativus: Eth minna sahxin ehk voixin armastama) ja veidraid konjunktiivivorme (näit. perfekt: Eth minna ollen armastanut, pluskvamperfekt: kus minna ollin armastanut, passiivi futuurum: Kus minna sahn armastut; sahma) jne. Tuletus- ja lauseõpetus puuduvad Stahli täiesti.

Stahl ei osuta oma grammatikas õieti mingisugust arusaamist eesti keele omapärasest struktuurist. Ta on oma töö aluseks võtnud tolleaegse ladinapärase saksa grammatika, mille ta on varustanud võimalike eestikeelsete näidetega. Eesti keeleõpetuseks selle sõna otseses mõttes ei saa seega seda tööd pidada.

Hoolimata oma võõrapärasusest pakub see raamat siiski ka mõndagi väärtuslikku eesti keele kohta. Nii on siin säilinud veel rida varasemaid vorme, näit. komparatiivi tunnus on veel üldiselt -mb (parramb, vehhemb), verbivormide lõpul on veel tugev klusiil, näit. sinna ollet, temma armastap, nemmat ommat, sahvat, ollit, ollexit, armastanut, olnut, oltut, armastut; samuti ka käskiva kõneviisi mitmuse vormides sahket teije, armastaket, sahkat e. sahkut

nemmat, olckat e. olckut, armaatakat e. armaatakut, kuid juba rõõpvormina ka armastago. Tähelepanu vääriwad ka ad-
verbid, nagu kusaa 'kus' (vrd. kusagil), siddea, eddea
kõrval ka asea, ehe, ouwe 'välja, õue' (vrd. Koellil: ou-
weapette 'väliapidi'), parrahaigkae e. parrahellie e. par-
rahillaa 'praegu' (murdeti paraaegu, parahilla jt.), pa-
ralleelaelt kurjaat e. kurjaste e. kurjaati, wehga 'väga'
jt.

Väärtuslikumaks osaks on Stahli raamatus sõnaatik,
mis annab eestikeelseid vasteid ligi paarile tuhandele
saksa sõnale. Kuigi see saksa-eesti sõnastik on väga puudu-
lik, iseloomustab see siiski teataval määral tolleaegset
eesti sõnavara. Selgub, et Stahli eestikeelne sõnavara nii
väga vaene ei olegi, sest näiteks saksa Anfahen (s.o. an-
fangen) vastena esitab ta eesti hackan, halgkan, nackan,
algkan, ürgkan, saksa Drache vastena walgemees, lendwamees,
püssahand, beben vastena werrisema ja wabbiaema, blind
vastena sögke ja pimme jne. Palju raakem on olnud leida
vasteid uutele esemetele, mis eesti talupoegadele veel vöö-
rad olid, näiteks on paberit nimetatud raamatunahaks (Pa-
pier - rahmatonachk), kalkunit Saksamaa kukeks (Saxamah
Kuck), eeslit metshobuseks (Esel - metzhobbone) jne. Muidu-
gi kohtame siin ka sõnu nende varasemal kujul, näit. towo-
tus 'tõotus', mainitzema 'manitsema', auwua 'aus', newo e.
nouwo 'nõu', kaawo 'kaau', ruis (ruckist) 'rukis', ehs
(=ies) e. ick 'ike', weix e. weddix 'veis', weehama 'vihka-
ma', kuid ka sõnu, mis tänapäeval on kadunud, näit. pai-
mendama 'kaitsma, varjama', nuulema e. luulema 'arvama,
kujutlema', awwatelma, hauckotama 'ahvatlema, ära meelita-
ma', lihwendellema 'luurama', kolckustama 'koputama, klop-
pima', kätk -s 'peidetud vara', lihckpajatua 'võrdlus, tä-
hendussõna, mõistusõna', igkalick 'igauks', petz (-päts)
e. petzahhi 'leivaahi', kahrman 'voorimees', pahrt 'ha-
be' jm.

Samad keelelised erinevused, mis märgitud grammati-
ka puhul, esinevad ka tema teoste keeles. Nii on tema

o r t o g r a a f i a s määravad juba ülemaaksa kirja-
viisile omased jooned, näiteks h pikendusmärgina (pohle
'poole', aahp 'saab'), sinna 'sina' jne. Ometi ei ole te-
magi kirjaviis ühtlane ega päris järjekindel. Näiteks mär-
gib ta lühikest konsonanti esimese silbi lühikese vokaa-
li järel harilikult kahekordse tähega, kuid h ja i-i pu-
hul teeb sellest erandeid (lebbi 'läbi', temma 'tema',
wessi 'vesi', kiwwi 'kivi', kuid iho 'ihu', pajatap 'pa-
jatab', siiski ka teha 'teha', ehhitap). ä-d märgib ta
e-ga (welja 'välja', wehrt 'väärt'), õ-d aga ö või o-ga
(körwal 'kõrval', wotta 'võtta'). Nagu ta oma grammati-
kas märgib, tarvitab ta kõiki võõrtähti (puchtax 'puh-
taks', keick 'kõik', Cörtzua 'kõrtsis', efferdanut 'ähvar-
danud').

H ä ä l i k u l i s e l t on ta keeletarvitus ligi-
kaudu samasugune kui Mülleril. Nii on siingi säilinud i-
difongid (Laiwa 'laeva', Poick 'poeg', ka pail 'pael',
kuid Nöhlä 'nõela', v labiaalvokaali kõrval (Auwux 'auks',
Nouwo 'nõu', Kaszwo 'kasu', rahwo kahs 'rahuga'), tugevad
klusiilid sõna lõpus (nühdt 'nüüd', aigk 'aeg', woip
'võib', rihdet 'riided', surnut 'surnud') ja osalt isegi
keskel (Tegko 'tegu', körgke 'kõrge'), pikk vokaal sõna-
des heh 'hää', Peh 'pää', pehle 'pääle' jne. Astmevaheldus
osalt esineb (kehdt 'käed', jallat 'jalad', Pojast, lam-
bat, wahx 'vagaks'), osalt aga ka puudub (uskup ~ ussup
'usub', lambade e. lambaste 'lammaste', weggi kaas 'väega'

wehje 'vää'). Kuigi Stahl juba oma grammatika põhjal
on astmevahelduse suhtes ebajärjekindel, äratav siiski tä-
helepanu, et neis sõnades, kus on kõikuvusi teiste autori-
te keeletarvitusel, esineb seda ka Stahlil, näit. peap ~
piddap, kehjet ~ kehdt ~ keddet 'käed', weix ~ weddix
'veis', samuti on kõikuvusi ka sõnades siddes ~ sees ja
eddes ~ ehs. Seilise esinemuse põhjal on arvatud, et sel
ajal küll üldiselt varasem Ń oli juba kadunud, kuid mõ-
nedes sõnatüüpides (kehje 'kää', mehje 'mäe', wehje 'vää')

mõnesugusel kujul olla ka säilinud.⁹

Morfoloogilisi vorme esineb Stahlil keeletarvitusel rohkem, kui ta neid annab oma grammatikas. Nii tarvitab ta näiteks osastavat (keddagit, teggemist, wenda, sedda), sisseütlevat (Taiwa, palgkese), seesütlevat (pörgkus, körbes), alaleütlevat (Kirckulle, Kohlille, haigkelle, kuid ka Ilmale, temmale), saavat (wabbax, Denistussex), ilmaütlevat (kõlbmatta, usckmatta, sühdta) ja rajavat (senni, otzani). Omastava lõpust on -n juba täiesti kadunud, välja arvatud mõned liitsõnad (Söhmenaick 'söömaaeg', semperrast 'sellepärast'), kaasaütlevat väljendatakse aga ikka veel kaassõna kahs abil (wainlase kahs, Rihdede kahs). Mitmuse omastavas tarvitab Stahl üldiselt de-tunnust, sõltumatult sõnatüübist, seega mitte ainult puide 'puude', jallade 'jalgade', asjade, sickade 'sigade', vaid isegi hohnede 'hoonete', keelede 'keelte', lapsede 'laste', lambade 'lammaste', Pagkanade 'paganate', Wainlasede 'vaenlaste' (harva ka: rasokeste 'raasukeste'). Teistes mitmuse käänetes tarvitab ta kas i-mitmuse vorme, näit. lapsille, neile waisille, tõisille, wannambille, neist puist, või siis vastavaid ainsuse vorme, näit. neil Pagkanal, neist magkustast Leibast, neile tõhtegkijalle jne. Tõenäoliselt ei olnud praegune põhja-eestiline de-mitmus sel ajal veel välja kujunenud.

Ka verbi alal on tegelik keeletarvitus Stahlil mõnevõrra parem kui grammatikas. Nii puuduvad ta keeleõpetuses umbisikulise tegumoe vormid, nagu küssitaxe, kutzutaxe, nimitaxe, andtaxe, kaibati.

Lihtminevikus esineb nii i- kui si-tunnust, näit. küsitellit 'küsitlesid', oppetelli 'õpetles', laus 'lausus', ütli 'ütlesid', könnelin 'kõnelesin', kuid ka ütli, pajatis, kaswis, heitsit, isegi teggis 'tegi', negkis 'nägi'.

⁹ Vrd. A. S a a b e r k, Vokaalidevahelise dentaalse spirandi vasted vanemas Põhja-Eesti kirjakeeles. - "Eesti Kirjandus" 1920, lk. 340-341.

Eitusverb pöörduv veel mõnel määral, näit. minna en tunnen 'mina ei tunne', nemat ewat tundwat sedda mitte 'nemad ei tunne aeda', nemmat ewat ommat omma ello mitte armaatanut 'nemad ei ole oma elu armastanud', kuid üldisemalt siia ki on Stahlil eitusverbiks muutumatu ep: minna ep ollen ae mitte 'mina ei ole see mitte'. Eri murrete mõju võib märkida Stahli poolt kasutatud verbivormides, näiteks kirde- ja idamurrukutele viitavad vormid tappada 'tappa', sahtada 'saata', maxada; lehnut 'läinud', nehnut 'näinud', tehnut 'teinud'; kesk- ja läänealadele aga kirjotut 'kirjutatud', towotut 'tõotatud', ülleaerretut 'üles äratatud'; moiatwat 'mõistavad', tundwat 'tunnevad', uskwat~uusuwat 'usuvad', tekwat~tehwat 'teevad' jt. Märgitagu ka Stahli poolt tarvitatud määr- ja abisõnu, nagu jelles~jelle 'jälle', ealas~igkanas, kogkones~kogkonis 'koguni', ükpeines 'üksnes', erranis 'vaid, aga', ickaa 'ikka', agkaa 'aga', mis esinevad vaal varasemal kujul.

Lauaestus on Stahlil niiaama aakaapärane kui ta aalkäijail. Paiguti on Stahl oma grammatika kohasalt võrasta konstruktsioonide tarvitamisel järjakindlamgi, näit. aainab tal rohkaasti futuurumit: aahl aahp kaha üteltut sahma 'aéal ka üeldakaa', rickus aahp kurjaat pruhckitut 'rikkuaat pruugitakse kurjaati'; pöörduvad verbi eitava kõna vormid: meie ep tohhime kaddagit tappa 'meie ei tohi kedagi tappa', minno sennat ep lahwat mitte hucka 'minu sõnad ei lähe hukka'; esinevad aakaapäraad artiklid: Kaa woip üx aõgka eel aõgkedal sa te nõitma? 'Kas võib aõge aõgedale teed näidata?'; tarvitatakse võõrapäraat sõnajärjestust ja antakaa omastavat edasi aseatütlevaga: ae neggo aeat Prophetiat Samuelist 'prohvet Samueli nägu', se waim aeat tõeदैत 'dar Geist der Wahrheit', 'tõevaim'; kaautatakse aakaapärasalt käänete väljendamiseks kaassõnu: aína ollet taiwa sisse üllestõstetud 'sina oled taevasse tõstetud', Prophatide pohja pehl 'prohvetide põhjal'; saksa enesekohaseid verbe antakae edasi sõnaga hend: ninck iatutis hend maha 'ja istus maha', sihs sahte teije hend rõhmustama 'siis rõõmustate

teie'; arvasnädega seoses olev nimisõna esitatakse mit-
 suse nimetavas: eth sul kax kehdt echk kax jallat ommat
 'et sul kaks kätt ja kaks jalga on', sihs istutasit hend
ligki wihs tohat meehet 'siis istusid ligi viis tuhat

meest'. Üldse on Stahl tõlkinud saksakeelse teksti sõna-
 mõnalt eesti keelde, mistõttu ilma saksakeelse tõlketa
 mõnikord isegi on raake aru saada teksti alusust (näit.
ninck andis omma hinge ülles 'ja heitis hinge, a.o. suri').
 Olgu siin esitatud katkend Stahli tõlkeat.

Wihmselt/ münno Wendat/ olcket wegkiwat se
 Iesanda sees/ ninck temms kinnituase wahje sees.
 Wotket hennesse pehle Jummala raudride/ eth teije
 woita saiaa wasto naedt kawwalat kinaamisset sest
 kurratiat. Seet meile ep olle mitte leeha ninck
 warre kaha woidalda/ errania Föratide ninck wegki-
 wada kaha/ Wimmata/ nanda isaandade kaha seat il-
 mnat/ ka sesinnase ilma pinnadusse aesa wallitze-
 wat/ nende kurjade waimuda kaha taiwa alla. Samper-
 rant wotket hennesse pehle Jummala raudride/ eth
 teije/ kue se kurri tund tullap/ saetopannema/
 köick asjat hahate hajama / ninck aa soimussa sahha
 wolte. Siha aelacket nühd puhaast ümber andtut
 tödde kaha/ ninok ehhitut se õigkussa kuba kaha/
 ninck jallade kaha walmit kuhlutada se Euangaliu
 sest rahwuat/ eth teije walmit ollete. Keickede
 asjade eddes wotket se kilpa sest ussust/ kumba
 kaha teije wolte errakuatuma keick tullisset nohlet
 seat kurjategkljast.

Stahlile omane saksapärasus avaldub ka saksa sõna-
 des, mida ta ohtrasti tarvitab, näit. Först 'vürst',
Föratendohmit 'vürstkonnad', Kramer 'pudukaupmees', geckit
 'nerrid', Spegel 'peegel', Vormündrit 'võõrmündrid', Per-
son 'isik', Swewlist 'väävlist', giff 'kihvt, mürk',
Rehckenschoppi 'rehnungit', Kameel 'kaamel', köstlickut
 'hinnalised, kallid', knappist 'napilt', vordeninut ~ de-
ninut 'teeninud', günnima 'soovime', trotzip 'trotsib',

doch 'ometi' jt. Suur osa sellistest saksa keele kaudu tulnud sõnadest on hiljem saanud eesti keelele omaseks.¹⁰ Nende kõrval kohtame aga ka selle ajajärgu keelt iseloomustavaid arhaisme, nagu ellick 'ehk', ammak ~ amma 'saadik', emmis 'kuni, saadik' (näit. ammo sest üllembassest otzast emmis se allambisse otza '(alates) ülemisest otsast kuni alumise otsani'), tahs 'taas, jälle', wallatama 'vaatama', rickus 'riik' jt. Nii mitmedki Stahli poolt tarvitatud sõnad on hoolimata oma sobivusest hiljem kadunud, näit. pat-tuma 'pattu tegema, sündigen' (minna ollen rasckedast pat-tunut), jannuma 'janunema, dursten' (nemmat jannuwat), ahnustellema 'ahnitsema' jt.

Murdeliselt taustalt on Stahli keel teataval määral sarnane Mülleri omaga. Ka siin leiame idamurdelisi (näit. tehnut 'teinud', tutta 'tunda', sahlis 'saak', sauw 'sau, kepp') ja vähemal määral läänemurdelisigi jooni (hohme 'homme', mönigkat 'mõningad'). Mõned praegu ainult lõuna-eesti murdeis esinevad sõnad, nagu nackama 'hakkama', parrahellis 'praegu', rassedast 'raskesti' olid arvatavasti tol ajal tuntud ka põhja-eesti alal. Et Stahl elas ja töötas ainult Tallinnas, Järva- ja Virumaal, siis ei saa nende erinevate murdealade sugemete esinemist tema keeles seletada ainult murdekeele otsese mõjuga, vaid peab arvama, et Stahl kasutas oma teoste kirjutamisel selleaegset põhja-eesti kirjakeelt, mis oli juba eelmisel sajandil kirikukirjanduse keelena hakanud kujunema ja mis XVII sajandi esimesel poolel veelgi enam fikseerus. Seesuguse enam-vähem ühtlase kirjakeele kujunemisele teatavates keskustes, näiteks Tallinnas, ei vihja mitte ainult ühiste murdesugemete esinemine selle aja käskkirjade ja teoste keeles, vaid ka

¹⁰ Vrd. P. A r i s t e, Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat IX, 1963, Tallinn 1963, lk. 85-118.

ühiste saksa laensõnade tarvitamine, rida ühisjooni lausestuses jne. Stahl ei olnud seega mitte selle võõrapärase kirjakeele loojaks, nagu arvati varemalt, vaid ta ainult fikseeris selle oma teostes ja grammatikas.

Kuigi Stahl väidab, et ta oma grammatika koostamisel on hoolikalt jälginud talupoegade keelt, on Stahli keel ikkagi pigem saksa keel eesti sõnadega kui tõeline eesti keel. Ja mida vähem Stahli grammatikas esitatud seisukohad sobisid eesti keele struktuuriga, seda meeldivamad olid need muulaspastoritele, kes Stahli grammatikast leidsid eest tuttava keeleõpetuse, mille raamidesse tarvitses ainult eesti sõnu asetada, et eesti keelt "õigesti" osata. Nii muutuski Stahl oma kaasaegsete saksa pastorite lemmikuks, keda ülistati ja võrreldi maailmakuulsustega, nagu seda on Plautus, Caesar, Luther jt. Ja kui keegi neist pastoreist märkas, et rahvas kõneleb teisiti, kui Stahl oma raamatuis õpetab, siis oli süüdi rumal rahvas, kes ei osanud grammatikapäraselt kõnelda ja "falschiste" rääkis.

7

7. H. Stahli järglaste keeletarvitusest.

Kuigi H. Stahli kirikuraamatute keeletarvitus oli kaugel tolleaegse maarahva tegelikust keelest, oli ta tõodel siiski küllalt suur mõju XVII sajandi eesti kirjakeelele. See ilmneb nii Stahli-pärasea ortograafias, vormistatus, lausestuses kui sõnavaraski. Nii näiteks ei erine tolleaegsete juhuluuletuste autorite R. Brockmanni, H. Gösekeni ja G. Salemani õigekirjutus kuigi palju Stahli omast. Ka nemad tarvitavad võõrtähti (näit. Brocm. lexin, rascke, otze, Gös. ninck, ux, Salem. Saxa, Liefflandi, Kaitzya), h-d vokaali pikendusmärgina (Brocm. kahs, nohr, ka lothan, Salem. heh 'hea', sihn jt.), kahekordset tähte-lühikesele vokaalile järgneva lühikese konsonandi märkimiseks (Brocm. tedda, sanna, sugku, Gös. ellama, wanna, jne.), ä asemel e-d (nehha, kette), õ asemel ö-d, o-d või e-d (töddeat, önn, mollembat, keick) jne. Häälikulised joonedki on põhiliselt samad, näit. pikk vokaal on säilinud (näit. Brocm.

pehl 'peal', Röhmo, pühdisz). samuti i-diftong (Sal. Wei-no-keelet, Taiwa-Mees, Brocm. Aigk, kail, Nail), w-häälik (Brocm. Auw, Göa. Rahwo 'rahu') ja sõnalõpu tugev klusil (Brocm. Linnut, Neitzit, tahap, Sal. laulwat, ninck, Göa. keip, terwet, aaht). Vormiõpetuse alal on samuti säilinud vanad jooned, kuid nende kõrval hakkab tekkima uusi, näit. hakkab kujunema hilisem kaasaütlev kääne (Brocm. 1638 Silma kaha, münno kaks, kuid Sal. 1642 usau kah, rahwo kah, siiski heh kaha ja 1651 ke-kaks 'käega'), kääkiva kõnevii si pööratena hakkab kaduma t-tunnus (Brocm. kuhlket, tantz-kut, hoidkut, kuid Sal. hoiako, andko, olko), komparatiivi lõpult aga -b (Brocm. röhmaamb, Sal. ennamb, aga ka körkem). Lausestus on juhuluules mõnevõrra parem kui Stahli-l, kuid ikkagi leidub siin rohkesti saksapärasusi, näit. Sal. Lasz meid jehma armo sees; Et Lapse Laps sul nehha saab jt.

Põhiliselt samaaegune Stahli-pärane keeletarvitus eaineb ka 1656.a. ilmunud käai-, kodu- ja kirikuraamatu ("Hand- Hausz Und Kirchen-Buch") uue väljaande keeles. Märkimist väärib eriti selle raamatu kolmas osa, mis sisaldab esimese värsistatud kirikulauluraamatu.

Kuigi XVII sajandi kirjakeeles peeti üldiselt kinni Stahli-pärasest keeletarvitusest, ei olnud eri autorite keel kaugeltki ühtlane. Nii näiteka J. Möllenbecki pulmalaulu (1639) ortograafia sisaldab veel alamaaksapäraseid jooni, näit. aytma, woy, meye, kaea 'kaaa', paesta 'päästa', meenutades mõnel määral varasemaid tekste, kuid olles seejuures väga ebaühtlane (näit. pöra, kuid kuhle, minulle ja minnu, Nayne, kuid heita jt.).

Veelgi ebaühtlasem kui tolleaegsete trükiste keel on keeletarvitus XVII sajandi algupoolest pärinevas T u r u k ä s i k i r j a s¹¹, mille on tõenäoliselt kirjutanud

¹¹ Vrd. L. K e t t u n e n, N.n. Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. - "Eesti Keel" 1930, lk. 1-7.

Eestis kirikuõpetajana töötanud soomlane. Seda kiriklikku teksti, mis avastati Turu toomkiriku arhiivis, iseloomustab rohkete soome keelele omaste joonte esinemine. Nii näiteks märgitakse siin lühikesele vokaalile järgnevat lühikest konsonanti enamasti ühe tähega (Mene era sina, iga-weiselle), pikki vokaale kahe tähega (suuri, kaas, pääl), ü-d või v-ga (tühia, nütt, sündümisse), klusiilide nõrku vasteid paiguti dh ja gh-ga (edhest 'eest', tuodha 'tuua', lughust 'loost'). Beineb lõpukaota vorme (suuri hulcka, eigkea usko), vokaalharmoniaat (ymmärdäid, sädysse, vlöss), järgsilpide diftonge (wölgalaisilla, wymeisen, sulaisill) jne. Morfoloogilistest joontest nimetatagu genitiivi n-i säilimist (sen miehen, naisen, mitm. jalgkain), lle- või llen-lõpulisi slaleütlevat (ilmaile, põhalle waimolle, isegi päälleen), i-mitmust (sulaisill, luist), man-tunnuselist tegevusnime (kandman, kuuleman, oleman), mme- ja tte-lõpulisi mitmuse pöördeid (ussumme, palwumme; teditte 'teate', ussutte), isi-tunnuselist tingivat kõneviisi (kostaisin, kuuluttaisin), keskeõnavorme luonutt, kutzutut, mitm. kuiwannet; wotetut, käskettu, possessiivsufiksilisi vorme hendans, kaickinens, iellens 'jälle' jne. Samuti märkame siin ka lausestuses ja sõnsvaras ilmset soome keele mõju, näit. Sina piddat sen miehen wallan all olema, net tulit elawax, woixit ilma nuhteta 'ilma süüta' elada jne. Nagu tekstidest võib järeldada, on selle kirjutaja kasutanud Eestis tarvitusel olevaid tekste ja on neile liisanud rohkesti soome keele vorme ja väljendeid. See tekst on üheks kõige varasemaks näiteks soome ja eesti keele kontakti kohta.

Turu käsikirja kõrval tuleks nimetada ka Karuse pastori L a r s V i g a e u s e ¹² eestikeelseid kirjapanekuid. Ta töötas Karuses aastail 1639-1663. Et ta rahvuselt

¹² Vrd. P. A r i s t e, Rootsi mõjust vanimas eesti kirjakeeles. - "Eesti Keel" 1931, lk. 1-11.

oli rootslane, siis avalduvad tema jutluste keeles ilmsed rootsi mõjud. Küllaltki selgesti ilmnevad rootsipäraseid jooned tema tekstide ortograafias. Kuigi ta üldiselt kasutab traditsioonilist Stahli kirjaviisi, esinevad tal sellised erijooned, nagu u asemel y (ytlema, ychte), k asemel ck või ch (kockonut, kuid poich 'poeg', keich 'kõik', parrache 'paraku'), s-i või ss-i asemel sz (Isza, sisze), v asemel f või fw (Päif, rafwast), esineb isegi ä (ähackade 'ohakate'). Teiselt poolt leidub ta tekstis Karuse murraku jooni, näit. änam või ähnam 'enam', tähme 'teame', tarbjä 'tarvis', mönigad 'mõningad', meitte 'meie' jne. Morfoloogilistest joontest võib märkida n-lõpulist omastava kuju sõnas peninkurmat, kõikuvust kaasaütleva vormi kujunemisel (weggi kasz 'väega', pattude kasz, kuid ka teggo-de kaa ja meele ka), samuti komparatiivis (paramb, yllembal, kuid ka oiggem, kuriem), murdepärasest tugevaastmelist mitmuse 3. pööret (teggewat 'teevad', wotwat 'võtavad', kandwat 'kannavad'), ajajärgule omaseid käskiva kõneviisi vorme minket, paloket, tulkut jne. Tähelepandavalt rohkesti esineb siin lik-liitelisi omadussõnu, näit. waimolich, waggalich 'vaga', allendalich 'alandlik', Ilmalicko, Iholickode, wskolickoaet 'usklikud', Ighalickuazele, 'igauhele', nimmelich 'nimelt' (vrd. aka namantlich). Teine liide, mida Vigaeus samuti rohkesti tarvitab, on -tao, -tawi, -tiwi, mis märgib viisi (vrd. sm. tavoin), näit. kuitao e. kuistawe 'kuidas', nindatawi e. nindatiwi 'nõnda', isegi Jummalickutawi 'jumala kombel'. Vigaeuse sõnavara iseloomustavad samad erijooned: ühelt poolt kohtame siin tänapäeval arhaismideks muutunud eesti sõnu, nagu moga (mogal, mogalle, vrd. sm muka), 'mööda, paraselt', lickpaitusz (liigpajatus) 'mõistusõna', medawarsi 'varsti, kohe', teiselt poolt tolele ajale omaseid saksa (vrd. vordienenut 'teeninud', schwelet 'väävlit', vsach 'põhjus', exempel) ja rootsi (crona 'kroon', snör 'nõör', wisz 'kindel', wärd 'väärt') päritoluga võõrsõnu. Lausetus on Vigaeusel niisama armetu kui Stahlil, näiteks

kirjutab ta: Jummal laskis omma nuchtlusze ylle nemmad tulla; welja ajataaz temma ohe kurat ohest Innimisest; need linnut taiwa alla soid temma ylleaz 'sõid tema ära' jne. Üldiselt on ta keeletarvitus ebaühtlane ja osutab puudulikku eesti keele tundmist.

Ei Turu käsikirjal ega Vigaeuse jutluste tekstil saanud olla mingiauguat mõju eesti kirjasõna kujunemisele. Need tekstid näitavad, et XVII sajandi keakpaiku on veel raske rääkida ühisest kirjakeelest Põhja-Eesti aladel. Kui sakslastest pastoritele kõige enam sobis Stahli keeletarvitus ja nad püüdsid seda eeskujuks võtta, siis teistest rahvustest pastorid kaldusid sellest kõrvale ja kirjutasid eesti keelt oma emakeele sugemetega. Seega sõltub tolleaegsete eesti keeles kirjutavate autorite keeletarvitus mitte ainult üldisest Stahli-pärasest traditsioonist, vaid olulisel määral ka sellest, missugusest rahvusest oli vastava teksti kirjutaja ja missugusel murdealal ta töötas.

8. H. Gösekeni keelelisest tegevusest

H. Stahli autoriteet oli sel ajal niivõrd suur, et ka järgmise põhja-eesti keele grammatika koostaja H e i n r i c h G ö s e k e n ei sõanda oma keeleõpetuses kuigi palju Stahli poolt rajatud sihtjoontest kõrvale kalduda. Ta võtab üle isegi Stahli pentsiku käänamistabeli ühes kõigi selle puudustega, näiteks st-lõpulise genitiiviga, veidra vokatiiviga jne.

Üldiselt on aga Kullamaa kirikuõpetaja Heinrich Gösekeni saksakeelne eesti keele käsiraamat "Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Östnischen Sprache" (Tallinn, 1660) palju suurem (547 lk.) ja materjalirikkam Stahli omast. Peaosa (üle 400 lk.) võtab selles raamatus enda alla sõnastik, kuna keeleõpetust on käsitletud pinnalisemalt (75 lk.).

Oma kääiraamatu murdeliseks aluseks võtab Göseken Kullamaa murraku, sest tema arvates kõneldavat kõige õige-

mat keelt Läänemaal. Lähtudes konalikust Kullamaa murra-
kust arvab Göseken, et eestlasel on raske sõna algul kaht
konaonanti hääldada. Sellepärast ütlevat eestlane Klaaa
asemel Laaa, Trumm asemel Rumm jne.

Ortograafia alal esitab Göseken mõningaid uusi ette-
panekuid, kuigi ta ei julge neid ise alati rakendada. Nii
arvab ta, et vokaali pikkuse märkimiseks oleks sobivam
tarvita da pikendumärgi h asemel kaht vokaalimärki, näit.
kirjutada aeniae Mah, Teh, Sihl asemel Maa, Tee, Sijl.
Ometi tarvitab ta ise samas raamatus kord raamat, kool,
kuub, kord aga sahma, lohm, suhr. Sõnade kirjutamine on
tal üldae kõikuv: võidavat tarvitada kaa Rööm, Röim või
Röem, Koiir, Kojar või koier, Mööök või Möök jt. Tähti g
ja f eestlane ei tarvitavat (õeldavat Rahwas või Rawwa,
mitte Raffwas).

Keeleajaloo seisukohalt pakuvad huvi ta märkused,
et sõnaalguline h võivat kas esineda või puududa (näit.
Remmarus või Emmarus 'hämarus') ja ains. 3. pööre lõppe-
vat pigemini b kui p-ga, näit. armastab, aahb e. saab,
mitte armastap, saap. Need tähelepanekud näitavad, et lää-
namurdea oli XVII sajandil sõnaalguline h kadumaa ja vara-
saamad tugevad klusiilid ka sõna lõpul nõrgenemaa.

Astmevaheldust on ta märganud, aga ta ei taipa sel-
le olemust ega oska seda selgitada. Ta arvab, et eestlased
armastavad vokaale ja põlgavad konaonante ning tarvitavad
seepärast vorme nagu hao (aõnaat haggo), wia (aõnast wig-
ga) jt. Silma on torganud talle ka muud astmevaheldusnä-
hused, näit. Anna ja Anda, Lammas ja Lambas, korda ja kor-
ra, kuid ta ei mõista, et sama sõna tüvi võiks olla kahe-
sugusel kujul. Sellepärast kõrvutab ta Arrat ja argkat, us-
suma ja usckuma jne., püsites Stahli seisukohtadel.

Vormiõpetuses kordab Göseken nii käänd-, pöörd-
kui ka abisõna käsitusel suuresti Stahli, kuigi ta mõnel
määral on arvestanud ka Gutslaffi. Põhjalikumalt vaatleb
ta sõnade tuletamist, kuigi ta seletused ka siin ei pea
paika: nii väidab ta, et õige on tarvitada Körtzmick (mit-

te Körtanick), sest esimese meie maa kõrtamiku nimi ole-
vat olnud Mick, et warri tuletub sõnast werriaema 'väri-
sema', et Karjus 'karjane' on tuletis sõnast karjoma jt.

Oma lauseõpetuse algul kurdab ta, et kuigi eesti
süntaksi reeglid olevat samad mis ladina ja saksa keelea,
ei pidavat eesti talupoeg süntaksi reegleid silmas, vaid
titledat kax Issandat tullesat asemel kax Issandat tulleb
või minna ia ollin koddo mitte asemel mind ia olli kod-
do mitte jne.

Eriliat tähelepanu on Göaeken oma käsiraamatus pöö-
ranud sõnavarala. Sõnaraamatu alguaosas esitab ta ligi
400 sõna, mis tema arvates on saksa keeleat eesti keelde
tulnud, nagu Abt, Penck, Pruhdt, walsk, mütz, Narr, Wall.
Eksikombel on ta aga pidanud saksa laenudeks ka sõnu, na-
gu Üngk, hoidama, nimmitama, liikmed jt. Et see on sa-
mane katae eesti sõnade päritolu etümoloogiliselt selgi-
tada, väärrib see märkimist.

Sõnaraamatu põhiosaks on eaksa- (ladina-) eesti sõ-
naestik, mis sisaldab eestikeelseid vasteid umbes 9000 sõ-
nale. Göaeken ei ole siin mitte ainult rohkesti uusi sõnu
juurde toonud, mis eelmistes sõnastikkudes puudusid, vaid
ta on esitanud ka näiteid sõnade tarvitamise kohta. Nii
on heina ja heinatöö kohta toodud sõnad ja väljendid: hein-
na lauttit, mah, wickati, rehha, kuh; heinat nihtma,
mahha pehma; ux heh lai wickati lõhb lai lat kahret; loh-
ge wotma ninck Sahdi pannema; kuckrit, Keggerat 'väikese

heinasaad'; need heina korret hehati ninck pohhas ülles-
riisuma; need Sahdit kocko weddama ninck kuhhie sisse
lõhma; sedda kuhhie pehtama 'päästama' ninck õhtama 'vöö-
tama'; pennaatud, sumpitut (hallitut) hein. Tema poolt esi-
tatud fraaeoloogilise materjali hulgas on kõnekäände, ise-
gi vanasõnu ja mõistatusi, näit. orra kaas aucke laskma
'puurima'; Saxa üne on santi sõhmen aigk; Üx kaarn ep rai-
jub toise Silma pehst mitte; Lip lippe pehl, lap lappi
pehl, ilma nõhla pistmatta (penkahpat). Küllalt rohkesti
on tal toodud ka liitsõnu, mis ta küll kirjutab lahku,

näit. Silma Terra, Lagge 'kulm', pilckminne, laud, kulm, Ripaet, Többe, Rocht, haigke, walgke, wett, Nurck, Ehr.

Tal leidub rohkesti arhaisme, näit. Kahtja 'värvi-
ja', Sundja 'kohtunik', Vardja 'ülevaataja, kubjas', Raa-
mato Saarn (kirja) 'kirjutaja', paimendama 'hoidma, kaits-
ma', luhlema 'arvama', aubbi 'väga' (subbi wanna), ammo
'alates', emmis 'kuni' (ammo halckmissesest emmis otza =
halkmissesest otzani), samuti ka läänemurdelisi sõnu, nagu
juncck 'kaevujung, kaevuvinn', kaasi 'kasi, mullaniiskus',
nasso 'nasv, leetseljak', korri 'kori, kolle', kornis
'armas, lahke' jt.

Küllaltki suuri raskusi on talle teinud maarahvale
tundmatute sõnade seletamine. Sageli on ta niisuguseid sõ-
nu kirjeldavalt tõlkinud, näit. Esel = Metzhobbone, Baum-
wolle = Saxa mah lamba willat, Einbildung (phantasia) =
Jamseminne; t. rehckib need tühiat ninck lihgat kõnnet;
Comedi = ux Komedi meng, kus Algminn rõhmua, lõpminn kurb
on. Rohkesti esineb ka tõlkelaene (Gros-Mutter = Suhr Em-
ma 'vanaema', dreyfus = Kolm jalgk) ja sakaa sõnade üle-
kandmisi eesti keelde (Reim = Riem 'riim', Schlag-Baum =
Lagbohm 'tõkkepuu, valdaa'). Et Göaekeni sõnavara võrdle-
misi rikas on, aeda kinnitab ka eestikeelaete sünonüümide
esinemine sõnade seletamisel, näit. Teuffel - kurrat,
kõhnret, pahharet, halten, meinen - motlema, luhlema,
nuhlema, Dienen - orjama, teenima jt. ¹³

H. Göaeken, olles pärit Saksamaalt, ei suutnud kül-
laldaselt omandada eesti keelt ja tegi selles väga roh-
kesti vigu, kuid see ei takistanud teda huviga eesti sõna-
vara kogumast. Ilmselt on ta oma sõnaraamatu koostamisel
märkinud talupoegadelt eestikeelseid sõnu ja väljendeid,
parandades neid kahjuks oma keeletunde kohaselt. Gösekeni
sõnaraamat, mis toetub läänemurdele, on hoolimata oma

¹³ H. Gösekeni sõnaraamatu kohta vt. A. V a l m e t,
H. Göaekeni sõnaraamatust. - "Keel ja Kirjandus" 1960,
lk. 612-617.

puudustest väga väärtuslik nii eesti kirjakeele kui murrete sõnavara ajaloolisel jälgimisel, olles kõige täielikum XVII sajandi eesti sõnavarakogu.

9. Muutustest XVII sajandi kirjakeeles.

Stahl oma teostega oli fikseerinud XVII sajandi kirjakeele, Göseken oma keeleõpetuses, samuti oma kirikulauludes jätkas Stahli traditsioone. Nii kujunebki Stahli saksapärase keeletarvitus XVII sajandi üldiseks normiks, millest teadlikumad kirikukirjanduse soetajad visalt püüavad kinni pidada. Kuigi sajandi 80-ndates aastates tekib rahulolematust Stahli keelepruugi vastu, püsib reas väljannetes Stahli-pärane keeletarvitus kuni sajandi lõpuni.

Selle ajajärgu kirjakeele tänapäevasele jälgijale avaneb isegi üllatav vastuolu; mida järjekindlam on ühe või teise selleaegse kirjamehe keeletarvitus, seda võõrapärasem see on; mida vigasemalt ja ebaühtlasemalt keegi selleaegse grammatika seisukohalt keelt tarvitab, seda enam on selles tõelisele rahvakeelele omaseid jooni. Selleaegne tegelik keeletarvitus, niivõrd kui see avaldub tolleaegses kirjakeeles, on nagu mingisuguse võõrapärasuse looriga kaetud, mille läbi vaevu võib märgata tõelise rahvakeele erijooni ja selle kujunemise tendentse.

Kuigi kuni XVII sajandi viimaste aastakümneteni püüti kirjakeeles säilitada traditsioonipärast ortograafiat ja keeletarvitust, võib siiski ka selle perioodi keeles märgata nihkumisi, mis olid tingitud nihetest rahvakeeles. Olgu alamal viidatud olulisematele sellistest muutustest.

Häälikute alal võib märkida:

1) tugevate klusiilide nõrgenemist nii sõna keskel kui lõpus, näit. Mülleril tegekema, Förgku, Poick, kaunidt Lauluth, hinganut, kinnitut, antuth, kuid ka seisab, tackistab; Stahliil tegekema, körgke, poick, nemmat andwat, pöhrnut, kirjotut, parrandat, ka polletap, löppep; Gösekenil teggema, weggiw, wing, sahb, armastab, kuid oigke, poick, nemmat tullewat, johbnut, kooritut; Forseliusel

aga teggo, waggi, õige, henge, poeg, silmad, lootwad,
hekainud, podud, ellad, istub:

2) v kadumist labiaalvokaali kõrval, näit. Mülleril Auwo, Neuwo, palwut 'palud', Toywutusze 'töotuse', ka Rahwo 'rahu'; Stahlil Auwo, auwustanut, Nouwo, towotap, towotusse, ka rahwo, kuid pallun, palluma; Gösekenil auwo, auwustama, nouw, Nöuwo, towotap, ka Rahwo, kuid auwutta e. autta, palluma; Forseliusel aga au, auustama, palluma;

3) diftongi järelkomponendi i muutumist e-ks sõnades, näit. Mülleril Poick, Aick, Laiw, Taywas, Peiva, toiwo-
tusze, Kaiwo, wayaet, Waijnlaesest; Stahlil poick, Aigkal,
Taiwa, Waiwa, waijaet, kaibas, peiwa e. Pehwa, kuid towotap;
Gösekenil aigk, poick, laiw, Taiwas, waine, wainlane, Koijr,
kuid pehw 'päev', towotab; Forseliusel aga paralleelselt
taiwas e. taewas, taiwa e. taewa, aiga, kuid poeg, pääw,
päwal e. päiwal, wainlane, waijaed.

Morfoloogilistest muutustest võib esile tõata:

1) kaasaütleva käände kujunemist, näit. Mülleril suh
kaas 'suuga', witzade kaas; Stahlil uscko kahs 'usuga',
pihtzade kahe, aga ka temma kah; Gösekenil pessa kaas, kuid
ka Kahhe Taila ka Munna 'kahe rebuga muna', Mariade ka kal-
la 'marjaga kala', keele ka, wehga 'väga'; Forseliusel aga
käände kujul werrega, aannaga 'sõnaga', melega;

2) komparatiivi kujunemist, näit. Mülleril kallimb,
wanambat, Stahlil ennamb, parremba, Gösekenil suhremb, weh-
hembast, kuid ka wehhem, ennam, Forseliusel wannambad e.
wannamad, üllemad, parramal, kuid parramb;

3) käskiva kõneviisi mitmuse 2. ja 3. pöörde arene-
mist, näit. Mülleril moistket, antruk, Stahlil kitkoket,
sahkut, armastakut e. armastako, Gösekenil Sahket teije,
Sahkut nemmad (kuid sahko temma), Forseliusel aga ristke,
söge, tehke, õnnistago, (englia) oigo.

Nagu esitatud näited, mis olid valitud XVII sajandi
esimesest, teisest, kolmandast ja neljandast veerandist,
osutavad, on toimunud kirjakeeles kõige märgatavamad nih-
ked just sajandi viimasel veerandil, eriti 80-ndates aas-

tatea. Muidugi ei piirdu kirjakeelea märgatavad muutused ainult mainitud nähtustega. Nii muutub astmevaheldus, mis sajandi algul osalt autorite keeleoskamatus tõttu (näit. aigkal, sildast, luggen), osalt ka tõenäoliste kõikuvuste tõttu rahvakeeles (näit. siddes, eddest, piddat)¹⁴ veel tugevasti erines, sajandi lõpuks juba ligikaudu tänapäevaseks (sees, eest, pead). Partitiiv, mida sajandi algul kirjakeeles äärmiselt vähe (peamiselt pronoomenitest) tarvitati, sest saksa keeles puudus vastav käänne, muutus sajandi lõpul, kui seda hakati pidama akusatiiviks, kirjakeeleski üldiseks. Põhja-eestilise de-mitmuse vormid olid samuti sajandi algul veel vähe produktiivsed (näit. Mülleril neist Põhaat Englist, kuid siiski ka meile wayste inimestelle), sajandi lõpul esines neid tunduvalt rohkem (Forseliusel kummadega, innimestel). Idapoolseile põhjaeesti murdeile toetuvate autorite keeles esineb enam i-mitmust ja i-tunnuselist imperfekti (neile vskialle, nuchtlin jne.). Eitusverb, mis sajandi algul vähesel määral, nimelt mitmuse 3. pöördes veel pöördus, kaotab kordkorralt oma pöördvormid (näit. Mülleril veel wanambadt ewat olle, naemat ewat woy). Samuti kaovad ka possessiivsufiksidsõnades, nagu jelle/s 'jälle', icka/s 'ikka' jt. Kui sajandi algul tarvitati iüttelda, lütlusse (Müller), sajandi keskel nii Jutlusz, jutlema kui Ytlux, ytlenut (Vigaeus), siis sajandi teisel poolel juba ütlen ja jutlus praeguses tähenduses. Samuti tuleb wallatap asemele wahtap, wed-dichset asemele weisset jne. Seega toimusid sajandi algusest kuni 80-ndate aastateni keeles õige märgatavad muutused.

¹⁴ Vrd. A. S a a b e r k, Vokaalidevahelise dentaalse spirandi vasted vanemad Põhja-Eesti kirjakeeles. - "Eesti Kirjandus" 1920, lk. 290-296 ja 333-341.

10. Lõuna-eesti kirjakeel XVII sajandil.

Juba XVI sajandil oli kohalike murrete alusel tekkinud kaks kirjakeelt, põhja-eesti ehk tallinna ja lõuna-eesti ehk tartu keel. Kahe erineva kirjakeele säilimist soodustas tunduvalt asjaolu, et Lõuna-Eesti ala kuulus XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi esimesel veerandil Poola riigivõimu alla ja oli administratiivselt eraldatud põhjapoolsest Eestist. Sel ajal alustas ühtlasi katoliku kirik Lõuna-Eestis reformatsioonivastast võitlust oma kaotatud positsioonide tagasivallutamiseks. Jesuiitide vastu-reformatsiooniline tegevus avaldus ka kirjasõnas. Kahjuks ei ole aga ükski jesuiitide poolt XVII sajandi lõpul avaldatud raamat säilinud ja meie peame leppima ainult L. Boieruse ja J.A. Weltheruse tekstidega (vt. p. 3).

Säilinud on Poola-aegsest kirjandusest ainult a. 1622 Braunsbergis ilmunud katoliiklik käsiraamat "Agenda Parva" (96 lk.), mis sisaldab peale ladinakeelse teksti ristimise, laulatuse, haigepihi ja viimse salvimise sõnu ka läti, eesti, poola ja saksa keeles. Raamatus esinev võrdlemisi vähene eestikeelne tekst (u. 180 sõna) ei ole otseselt ladina keelest tõlgitud, vaid siin on kasutatud juba mingit olemasolevat eeskujut.

Keelelt on raamat tunduvalt parem kui selleaegsed põhja-eesti vastavad tekstid. Ortograafiliselt on tekst lähedane Weltheruse käsikirjale, toetudes samuti enam ladina kui ülemsaksa kirjaviisile. Olgu selle katoliikliku käsiraamatu keele kohta toodud järgmine näide:

Mina N. wetta ('võtan') sinno N. Omas heiges ('õigeks') nink laulatetus abimiehes: Mina teota ('tõotan') sinno armata/ auwusta/ sino sena wetta/ nink ütza haige abiello sino-ga piddäda. Ey-ka ('ega') taha mina sino maha yätta emak ('kuni') surmani.

Nagu selgub, tarvitatakse siin vokaalidevahelise lühikese konsonandi märkimiseks harilikult ühte tähte (sino nimi), võrdlemisi harva märgitakse seda ülemsaksa kirjaviis-

si kohaselt kahe tähega (piddädä, kurratyt). Samuti on Mülleri ja Stahli kirjutusviisist täiesti erinev ka pikka-de vokaalide märkimine, mida "Agenda Parvas" kirjutatakse tihti kahe tähega (mitte pikendusmärgi h või e abil), näit. wiide 'viie', loõya, koõlnu, kuid ka sanu, abikasas. Üli-pikka vokaali püütakse siin märkida eri märgiga: aaäb, maa, kaäs, een, veel jt. Poola ortograafia mõjuga on seletatud e märkimist ie-ga: miele-ga, tiëeb, miehes jt. Eesti õ-d antakse tavaliselt edasi e-ga (sena 'sõna', wetta, metle). harvemini ö-ga (körwu-ga, höimutze), ä-d märgitakse vas-tavalt hääldamisele (yättä, hää).

Tekst on kirjutatud võrdlemisi heaa lõuna-eesti kee-les; ei ole märgata seda rusuvat võõrapärasuse mõju, mis iseloomustab samasegseid põhja-eesti tekste. Esineb rida lõuna-eesti keelele omaseid jooni, näit. vokaalharmoonia (pühä, temä, erä), ks asemel ss (andas andis 'antakse an-deks'), ps asemel ts (latse). puudub l. pöörde lõpus -n (mina anna), mitmuse nimetava ja mineviku kesksõnade lõpus -d (wanamba 'vanemad', lunastanu). Sõnavara on lõuna-ees-tiline (man, veli, koolnu, perrä) ja lausestuseaki võib ko-hata lõuna-eestilisi konstruktsioone (Tahat sina ristitus saiya?). Allakriipsutamist väärrib ka kaassütleva käände esinemine kujul silmi-ga, körwu-ga, nenä-ga, kätta-ga, yal-gu-ga. Oma ajajärgu keelele vihjavad sellised arhaismid, nagu amak (surmani), 'kuni', abinaiaes 'abielunaiaeks', abimiehea 'abielumeheks', v säilimine sõnas auwua 'aus', auwusta 'austada' (kuid teota 'töötan').

"Agenda Parva" eestikeelsete tekstide murdeliste joon-te põhjal (näit. saggeste, siaen jt.) on A. Saareste tei-nud järelduse, et teksti tõlkija on kasutanud Tartumaa lõunaosa või Võrumaa lääneosa murret.¹⁵ Teksti korralik keel sunnib arvama, et selle tõlke on teinud lõuna-eesti murde hea tundja. Igatahes on selle tõlke keel tunduvalt

¹⁵ A. S a a r e s t e, Agenda Parva (1622) keelest.-
"Eesti Keel" 1938, lk. 213.

rahvapärases ja laduaam eelmise sajandi lõpu lõuna-eesti käsikirjade või ka järgnevate Rossihniuse tööde keeletarvitusest.

J o a c h i m R o a s i h n i u a e (u. 1600-1645), Saksamaalt pärineva Sangaste, Laatre ja Karula pastori kaheosaline kiriklik käsiraamat "Catachismus Herrn D. Martini Lutheri ..." ja "Evangelia vnd Episteln" ilmus a. 1632 Riias. See luterlik kirikuraamat, mis vastab samaaegsele Stahli käsi- ja koduraamatule, on määratud Lõuna-Eesti umbkeelsetele pastoritele kiriklikuks abiraamatuks. Raamatu esimene osa, nimelt katekismus, on trükitud kahes keeles, kusjuures lehekülg on jaotatud pooleks, paremal on eesti-keelne, pahemal saksakeelne tekst. Raamat meenutab Stahli vastavat käsi- ja koduraamatut. Käsiraamatu teine osa on kirjutatud küll ainult eesti keeles, kuid vastava teksti lugemiseks on pealkirjad saksakeelsed. Oma raamatu koostamisel on Rossihnius eeskujuna suurel määral kasutanud vastavaid põhja-eesti käsikirjalisi tekste, sest muidu oleks vaevalt usutav, et iseseisva tõlkimise puhul tekiks nii palju peaaegu sõnasõnalisi kokkusattumisi Mülleri ja Stahli vastavate tekstidega. Olgu näiteks Rossihniuse võõrapärase keele kohta toodud katkend:

Tõmbaket hennesse pähle need rauwdreiwat ('raud-rõivad') Jummalast, et teye saista woite wasto sedda kawalust eest tiggedast wainlassest: Sest meil ei ole mitte lihha ninck werre kahn tappelda, enge ('vaid') neine Fürstide ninck Weggiwette, niammekahn ('nimelt'), neine Issandite kahn septsinatzeest ilmast, kumbat ('kes') see pimmedusse sissen wallitzewat, neine kurja waimode kahn se taiwa all.

Rossihniuse ortograafia on lähedane Stahli märkimisviisile, kuigi vähem järjekindel (näit. ächk 'ehk', sähl, kuid eckitzelt, peiw; ecqua 'ökva', euckedus 'õigus', kuid söнна 'sõna', wötma). Ka oma murdeliselt taustalt ei ole Rossihniuse keeletarvitus ühtlane. Siin leidub ühelt poolt lõuna-eesti, teiselt poolt põhja-eesti jooni. Näiteks

lõunaeestilised on inessiiv (taiwan, lihnæn), illatiiv (taiwatte), translatiiv (mullas 'mullaks'), ainsuse 1. pööre (minna taha, ussu), imperfekti ains. 3. pööre (wött, laus, kuid andis, murdis), põhjaeestilised mitmuse nominatiiv (armat weljet), mitmuse 3. pööre (nemmat kuhlutawat, laitwat), mineviku kesksõnad (õnnistanut, errapettetut), käskiva kõneviisi mitmuse vormid (lascket, söket, tulckut) ja isegi sellised da-infinitiivid kui lohtada, läutada. Kaasaütleva käände väljendamiseks tarvitab ta põhja-eesti kaas eeskujul loodud vormi kahn (welje kahn, weh kahn). Vokaalharmoonia puudub peaaegu täiesti (perrast, lähatama). Saksa elemente sõnavaras leidub siin umbes niisama palju kui Mülleril ja Stahlil (toch, verthenima, reckenschoppi), niisama saksapärase on ka lausestus. Et Rossihnius nähtavasti kuigi hästi lõuna-eesti keelt ei tundnud, siia ei suutnud ta seda ka oma teostes järjekindlalt esitada.

Tunduvalt paremini tundis lõuna-eesti keelt järgmine lõuna-eesti autor, Urvaste kirikuõpetaja J o h a n n G u t s l a f f (Gutsleff), kes a. 1648 avaldas oma lõuna-eesti keele grammatika "Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam" ("Grammatilised vaatlused eesti keelest", 144 lk.). See ladina keeles kirjutatud keeleõpetus sisaldab samuti kui Stahli vastav raamat peale grammatilise osa (86 lk.) ka lühikese saksa-ladina-lõuna-eesti sõnastiku (43 lk., u. 2000 sõna), mis on tänini jäänud ainukeseks alletaoliseks.

Gutslaffi grammatika on tunduvalt parem Stahli omast. Kuigi ka Gutslaff ütleb, et eesti tähed oma arvult, kujult ja väärtuselt on samad mis saksa keeles, ometi ei poolda ta pikkade vokaalide märkimist h abil (mah = maa), vaid soovib pikki vokaale märkida tähtedega â, ê, î, ô, û, ä, ö, ü, näit. Kârn, kôlma, hôrma. See märkimisviis, mis osaliselt esines ka "Agenda Parva'a", ei tule aga kirjanduses siiski tarvitusele. Tähelepanu väärrib, et ta on esmakordselt märganud eesti palatalisatsiooni ja on katsunud seda märkida j-tähega, näit. koj, panj, olj.

Ka vormiõpetuse alal sammub ta uusi radu. Nii on ta käänamistabelist välja heitnud kõigepealt võõrapärase vokatiivi. Stahli st-lõpulise genitiivi on ta ära jätnud ja asendanud selle tänapäevasele omastavale vastava käändega, mida ta nimetab rektiiviks (näit. Ackne, Sullase). Ühtlasi on ta hoonunud, et rektiivi tüve põhjal on võimalik moodustada teisi käandeid. Isegi ablatiivist on ta loobunud, sest ta leiab, et rektiivi (s.o. praeguse omastava) tüvele on võimalik liita mitmesuguseid lõppe, näit. -n, -tte, -st, -ll, -lle, -lt, mille abil saab moodustada erinevaid käändvorme. Samuti on ta märganud, et eesti sõnade tüvi käänamisel muutub, näit. Kuld - Kulla, Jalg - Jalla, Hirs - Hirre, Techt - Tähe, Aick - Aja, Weggi - Wäje, Welli - Welje, Susi - Soe.

Uudseteks osadeks võrreldes Stahliga on Gutsclaffil tuletus- ja lauseõpetus. Tuletusõpetuses annab ta liidete hulgas ka naissooliite -ik, näit. Wennik 'venelanna', Rotzik jt. Lauseõpetuses on ta teinud terve rea tabavaid märkusi eesti keele tarvitamise kohta. Nii näiteks märgib ta, et eesti keeles ei tarvitata harilikult artiklit (se, ütz), et parem on öelda Se Poick sest Jummalast asemel Jumjala Poick jne.

Üldiselt on see väike raamat, mis ilmus ainult ligi kümmeaastat hiljem kui Stahli keeleõpetus, siiski palju põhjalikum ja eestipärasem eelmisest. Paiguti on see isegi parem kui tunduvalt hiljemini ilmunud Gösekeni grammatika, sest ei olnud ju seesugused nähtused nagu astmevaheldus, palatalisatsioon, õige genitiivi (rektiivi) tarvitamine käänamisel, artikli tarbetus eesti keeles jm. Gösekenile kaugeltki selged. On ainult kahju, et Gutsclaffi ettepanekuid tolleaegses tegelikus kirikukeeles küllaldaselt ei rakendatud. Nii ei ole näiteks ka Gutsclaff ise oma ortograafilisi ettepanekuid tarvitusele võtnud. Stahli ja Rossihniuse mõju oli selleaegses kirjakeeles veel liiga tugev. See mõju hakkab vähenema alles sajandi lõpul.

Silmepaistvamaks XVII sajandi teise poole Lõuna-Eesti

kirjameheks oli A d r i a n V i r g i n i u s (Verginius), kes oli sündinud Kambjas ning töötas pastorina Puhjas ja Otepääl. Ta tundis võrdlemisi hästi eesti keelt, võttis osa nn. piiblikonverentsidest ja toimetas trükki mitmeid lõuna-eesti kirikuraamatuid. Kõige tähtsam neist on 1686.a. ilmunud "Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastne Testament", mille ta tõlkis koos oma isa Andrease ja teiste kaastöölistega. Selle raamatu ilmumisega jõudis tartumurdeline kirikukirjandus ette tallinnamurdelisest.

"Vastse Testamendi" keel on tunduvalt rahvapärasem varasemate lõuna-eesti raamatute keeletarvitusest. Adrian Virginus astub oma tööga märkimisväärse sammu tolleaegse ortograafia lihtsustamise suunas. Kuigi ta ei ole veel vabanenud Stahli kirjaviisi kammitsaist ja tarvitab endiselt h-d pikendusmärgina (sahb Wihna) ning võõrtähti ch, soh, tz ja sz (echk, Schiuug 'siug', kutzuti, tühjasz), on ta ometi loobunud f-i, g, y, x-i ja ck tarvitamisest ja asunud piiblilisi nimesid rahvapärasemalt kirjutama, tarvita-des Johannuse asemel Jahn, Pauluse asemel Pahwel jne.

Oma töös tarvitab Virginus lõuna-eesti murret eelkäijaist hoopis järjekindlamalt. Nii esinevad tal lõuna-eesti häälikulised jooned, nagu vokaalharmoonia (perräst, ellämä, lähükesse). ks-l assimilatsioon (essidä 'eksida', sahsz 'saaks') jne. Lõuna-Eestile omast vormistikku esitab ta palju teadlikumalt kui Rossihnius. Nii on siin kaasaütlev juba samasugune nagu tänapäeval, näit. Laiwaga, töis-tega, mitmuse nimetav, pöörd sõna 3. pööre ja mineviku kesk-sõnad on ilma t-lõputa: nemmä olliva sõhnu, Mehe omma ten-nü, tulnu, mattetu, tarvitatud on i-mitmust ja i-tunnuse-list imperfekti: kigin asjun, omille Sullasille; kuhliwa, elliwä, tahiwa 'tahtsid', üttel 'ütles', kaije 'vaatas'; käändelõpud on lõunaeeetilised: seesütlevas -n (Taiwan, Ussun), sisseütlevas -he või -tte (Taiwatte, Sürakusahe), saavas -sz (tühjasz, wehatzesz) jne. Virginiuse sõnavara on palju suuremal määral lõunaeeetiline kui ta eelkäijate oma. Peale praeguses lõuna-eesti murdes harilikkude sõnade

nagu Zirgul 'linnul', Usaida 'õue', nõase 'tõusen', man 'juurea' jt. esineb ka sõnu, mis tänapäevases keeles on jäänud haruldaseks nagu Wauw 'palavik', enge 'vaid', mährdleja 'järelkäija', Mühtnik 'tölner' jt.

Et ka Virginiuse lausestus tunduvalt eestipärasem on, see selgub järgnevaatki katkendist:

Ent kui Wardja ('pulmatalitaja') seddä wet maitz/ kumb Wihnaez olli sahnü/ (nink temmä ea tijs/ kustas se olli: Ent ne Sullase teesivä/ kumma seddä wet olliwa ammutanu:) Sis kutz se Wardja Pöigmeht/

Nink üttel temmä wasta: Eggämehs annab eesmält hähd wihna /nink sis/ kui nemmä omma johbnuaaz sahnü /alwembat. Sinna ollet hähd wihna senni Ajani piddanu.

Kuigi ka Virginiuse keel ei olnud veel täiesti vaba selleaegaele kirikukeelele omaaeist saksapäraseist joontest (näit. paigutine artikli se tarvitamine), oli see siiski palju aaravam, laduaam ja rahvapärasem. Stahli keelele omaseid jooni esineb siin märksa vähem kui sama aja põhjaeestikeelsetes tekstides. Ja mis peaasi - Adrian Virginius liitus otsustavalt nende noorema põlve keelemeestega, kes asusid võitlusse vana ja ebarahvapärase kirjaviisiga.

II. KIRIKUKIRJANDUSE KEEL XVIII SAJANDIL.

11. Vaidlused keeleküsimumuste üle XVII sajandi lõpul.

(Forselius, Hornung.)

Juba Adrian Virginius oli sellega, et ta osa võõr-
tähti (f, g, ck) oma kirjaviisist välja heitis ja eestipä-
rasemat keelt tarvitama hakkas, andnud tugeva hoobi seni-
sele ortograafiale. Nii oli tekkinud XVII sajandi lõpul
tõsisel kahtlusi senise kirjaviisi kehtivuses ja otstar-
bekuses. Ilmekalt väljendusid need kahtlused nn. piiblikon-
verentsidel, mis peeti tolleaegse Liivimaa kirikujuhi Jo-
hann Fischeri korraldusel a. 1686 ja 1687. Nendele konve-
rentsidele kutsuti kirikuõpetajaid-keeletundjaid nii Põhja-
kui Lõuna-Eestist. Teatavasti kujunes konverentsidel üheks
põlevamaks küsimuseks kirjaviisisprobleem. Selle üle olevat
palju ja tõsiselt vaieldud. Põhja-Eesti esindajad olid ot-
sustanud säilitada vana Stahli-aegse kirjaviisi, kuna noo-
remad nagu Virginius ja Forselius nõudsid kirjaviisi pa-
randamist.

Sellega seoses tulebki peatuda B e n g t G o t t -
f r i e d F o r s e l i u s e l (u. 1660-1688) ja tema
ettepanekuil. Forselius oli sündinud Harju-Madises ja tun-
dis põhja-eesti keelt võrdlemisi hästi. Juba üliõpilasena
esitab ta esimesel piiblikonverentsil rea kirjaviisi pa-
randuse ettepanekuid.¹

¹ Forseliuse ettepanekute käsikiri ei ole säilinud. Ometi teame nende ettepanekute sisu, sest samad ettepane-
kud olid arutlusel ka 1687.a. Eestimaa konsistooriumi koos-
olekul. Selle koosoleku protokoll on lühendatult avalda-
nud A. Saareste ("Eesti Keel" 1929, lk. 80-85) ja juba va-
remalt refereerinud V. Reiman (Eesti Üliõpilaste Seltsi
Album III, 1895, lk. 19-21).

Esiteks teeb ta ettepaneku heita välja eesti tähestikust saksa tähed c, f, q, v, x, y, z. Võiks arvata, et sellele ettepanekule pole midagi kaaluvat vastu tuua, kuid nii 1686.a. piiblikonverentsil kui ka järgneval aastal toimunud Eestimaa konsistooriumi koosolekul leitakse, et Forseliuse ettepanek ei olewat vastuvõetav, sest see tekitavat lõhe eesti ja saksa kirjaviisi vahele. Eesti piibel pidavat ilmuma aga samas kirjaviisis kui Lutheri piibel. Pealegi olevat juba hulk talupojalapsi õppinud seniseid raamatuid õnnelikult lugema, milleks siis saksa tähti välja jätta ja sõnu kirjutada "talupoegade harimatu, jämeda ja rikutud hääldamise kohaselt", näit. Christus asemel Kristus, Prophet asemel Rowet jne. Endine kirjaviis olevat palju parem, see ei moonutavat sõnu, ja kui õpilased kord selle kirjaviisi on omandanud, siis võivat nad lugeda eesti, saksa, rootsi, tartu ja soome keelt. Eesti kirjaviis pidavat jääma muutmata, ja veel enamgi, selle kirja järgi pidavat harjuma ka talupoeg õigesti kõnelema. Ei tohtivat aga talupoja rikutud keele järgi keelt veelgi enam rikkuda.

Teiseks on Forselius teinud ettepaneku jätta ära h pikendusmärgina, seega kirjutada Kohl, Mahl, Sihl, söhn asemel Kool, Maal, Siil, söön jne. Vanameelsete pastorite arvates ei olewat ka see ettepanek vastuvõetav, sest see tegevat välismaalasele eesti keele lugemise raskeks. Pikka vokaali kahe tähega märkida võidavat ainult üksikjuhtudel, näit. sõnades nagu Meel, veel, selleks et neid eristada sõnadest Mehl 'mäel', wehl 'väel'. Eesti keele sõnasisest h-d tulevat aga märkida kas hh või ch-ga, näit. tocht, ahhjo (mitte toht, ahjo).

Peale ortograafiliste ettepanekute on Forselius esitanud ka mõningaid vormiõpetuslikke parandusi. Nii on ta tarvitanud akusatiivis Jummala asemel Jumalat (s.o. osastavat), samuti ei tarvita ta eitavas kõnes pöördelõppe, näit. Minna, sinna, tēma, meye, tēye, nemmat ep tahha (mitte Minna ep tahhan jne.). Kuigi mõned talupojad nii kõnelevad, nagu Forselius soovitab, ei saavat neid ettepanekuid

siiski vastu võtta, seet endine tarvitusviis olevat kirikus ja raamatute kaudu rahvale juba tuttavaks saanud.

Ortograafia alal esitas Forselius konverentsil need nõuded, mis hiljem vana kirjaviisi näol tarvitusele võeti. Oluline oli selles, et 1) ära jäeti saksa tähed ja 2) vokaalide pikkust ei märgitud enam h-ga. Stahli pooldajad aga väitaid, et 1) uuendused tekitavat erinevuse eesti ja saksa kirjaviisi vanel ja 2) et selle tõttu ei võidavat enam tarvitada senist kirjandust, seega seniseid käsi- ja kirikuraamatuid, jutluseraamatuid jm.

Forselius olevat oma uuendusi tarvitanud juba enne konverentsi ilmunud aabitsas.² Kuigi see aabits pole säilinud, on sellest ajajärgust (a. 1694 ja 1698) pärit kaka aabitsat, mida kõigi tunnuste järgi võib pidada Forseliuse aabitsa hilisemateks trükkideks. Lugemaõppimise hõlbustamiseks on siin kõik sõnad antud ailbitatult. Kõik vöörtähed on ära jäetud ja h-le on antud ta õige funktsioon, näit. täht, wihm, tahk. Häälikute märkimise viis on kogu aabitsa ulatuses väga ühtlane. Pikad vokaalid kinises silbis on märgitud kahe tähega (ööl, sees, hääd, hüüd-wad, pruuk-ma), sõna lõpus (pä-lu, ma, se) ja lahtises silbis ühe tähega (pru-gib, lo-ja, sa-dud, ö-sel, sö-ge). Lühikesele silbile järgnev üksikkonsonant on märgitud kahe tähega (tem-ma, pär-rast, wer-ri), pikale silbile järgnev ja sõnalõpu konsonant ühe tähega (wi-na, mei-le; lep, püs, näp). Seda kirjaviisi, mis järgmisel sajandil üldiselt tarvitusele tuli, nimetame me tänapäeval vanaks kirjaviisiks. Forseliust tuleb seega täie õigusega pidada vana kirjaviisi rajajaks. Kuid mitte ainult kirjaviis ei ole Forseliuse aabitsas järjekindlam ja ühtlasem, vaid ko-

² Tõuke aabitsa väljaandmiseks ja ühes sellega ka senise Stahli-pärase kirjaviisi lihtsustamiseks andis Forseliusele tema töö eesti õpilaste lugemaõpetamisel tema enese poolt 1684.a. rajatud koolmeistrite koolis Piiskopi mõisas.

gu aabitsa keel erineb võrdlemisi teravalt eelmiste teoste keelest. Eelmise ajastu keelt meenutavad veel mõned arhaistlikud kirikukeelsed väljendused (näit. wot-tis tem-ma ka se kar-ri-ka pär-rast õh-to sö-man-ai-ga), kuid nende kõrval kohtame terve rea jooni, mis iseloomustavad juba hilisemat keelt, näit. komitatiiv me-le-ga, san-na-ga, imperatiiv tän-na-ge, wot-ke, õn-nis-ta-go, hoit-ko jne.

Forseliuse ettepanekuid kaaluti ka teisel piiblikonverentsil a. 1687 Pilistveres, kuid siingi ei jõutud tulemusteni. Tallinnamaa saadikud püüdsid säilitada Stahli kirjaviisi, tolleaegse Liivimaa õpetajad ja eriti Adrian Virginius, B.G. Forselius ja Johann Hornung pooldasid aga uuendusi. Siiski hakkasid uuendusettepanekud enam poolehoidu leidma. Kui sama aasta lõpul Forselius kirjaviisi asjus Tallinnas käis, siis oldi siin juba peaaegu nõus saksa tähtede ärajätmisega, kuid ei tahetud loobuda pikendusmärgist h, mida soovitati tähistada eri märgiga. Seesugune poolik lahendus ei rahuldanud Forseliust ja tema pooldajaid. Ja nii pidigi ainult aeg selles küsimuses lõpliku lahenduse tooma.

Kui Forselius 1688.a. Rootsist tagasisõidul Läänemeres hukkus, siis hakkas tema tööd jätkama J o h a n n H o r n u n g (u. 1660-1715). Ka Hornung tundis juba lapsepõlvest peale eesti keelt. Et ta keeles esineb idapoolsete murrete jooni, siis on arvatud, et ta oma noorpõlve veetis Virumaal. Esile kerkib ta, nagu juba mainitud, seoses teise piiblikonverentsiga, kus ta esineb Forseliuse seisukohtade pooldajana. Need seisukohad fikseeris Hornung oma keeleõpetuses "Grammatica Esthonica", mis ilmus Riias a. 1693. See ladina keeles kirjutatud põhja-eesti keele grammatika on võrdlemisi väike raamat (116 lk.) ega sisalda sõnastikku nagu eelmised grammatikad.

Häälikuõpetuses tõstab Hornung esile need jooned, mida Forselius oli juba oma aabitsas rakendanud. Ta näitab, et ei tule tarvitada võõrtähti ega h-d pikendusmärgina. Ka silbitamise seisukohalt olevat ks ja ts õigemad kui x ja z (kak-si-pid-di, mitte ka-xi-pid-di). Ortograafia reeglid

esitab ta silbitamise puhul, näidates, et kirjaviisi järjekindluse pärast tulevat isegi samas sõnas pikk täishäälik märkida kord ühe, kord kahe tähega olenevalt sellest, kas silp lõpeb täis- või kaashäälikuga, näit. TÜ, WÜ, kuid Tööd, Wööd. Üksikasjalikumalt ta õigekeelausreegleid esile ei tõsta, sest ta peab ainult Forseliuse poolt tarvitatud märkimisviisi loomulikuks.

Hornungi grammatika kandvameks osaks on vormiõpetus. Sõnade käänamine on tal tunduvalt parem kui eelkäijail, kuigi ka tema esitab ainult viis käänet (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, ablatiiv). Genitiiv on tal esitatud praegusel kujul (Naela, Taewa), akusatiiv vastab praegusele partitiivile (Naela - Naelo, Taewast - Taewaid), ablatiivi nimetuse alla on ta koondanud neli käänet, nimelt praegused st-, lt-, sae- ja s-lõpulised käänded. Erilist tähelepanu väärrib, et ta rõhutab nii de- kui i-mitmuse olemasolu eesti keeles, kusjuurea tal i-mitmus on tihti mitmesuguste tüvevokaalidega (Jummaliat, Jummalust, Jummaluist). Samasuguseid edusamme on ta teinud ka pööramise alal. Nii piirdub ta nelja ajaga (olevik, liht-, täis- ja enneminevik), olles täiesti loobunud võõrapärasest futuurumist. Ka veidrad võõrad kõneviisid on ära jäetud. Eitusverbi pöörab ta õigesti, näit. Minna ei olle, minna ei olnud jne.

Üldiselt näib, et Hornung on oma grammatikas fikseerinud kõik need seisukohad, mida Forselius juba esimesel publikonverentsil oli kaitsnud. Seepärast tuleb Hornungi grammatikat vaadelda kui tolleaegsete nooremate keeleteadlaste rühma seisukohtade kajastajat. Et siin esitatud ortograafilised seisukohad suurel määral pärinevad Forseliusest, siis ei ole põhjust ülistada Hornungit vana kirjaviisi rajajana, nagu seda tegi hiljem E. Ahrens.

Küll aga tuleb Hornungi grammatikat hinnata kui esimest eesti keeleõpetust, milles rahvakeelele toetudes on enam kui seni arvestatud eesti keelele omaseid erijooni. Nii on Hornung esimene, kes seoses käänamisega põhjalikumalt jälgib astmevaheldust, konstateerides vältevaheldust isegi

sellistes sõnades, kus tolleaegne ortograafia ei võimaldanud seda märkida, näiteks nael- ja sepp-tüüpi käändsõnades. Samuti on Hornung esimene, kes oma grammatikas toob kõik tolleaegse eesti keele käändtüübid, püüdes neid ühtlasi rühmitada. Et ta grammatika on enam deskriptiivset laadi kui varasemad, siis esitab ta siin ka rea rahvakeelest pärinevaid paralleelvorme. Lisaks eespool märgitule võib siin esile tõsta veel selliseid jooni, nagu 1) d-lõpulist ainsuse osastavat (Jummalad, kindlad), 2) de-tunnuselist mitmuse omastavat (Jummalade, Jummalide e. Jummalude, Wallatumade e. Wallatude, Jüngride), 3) komparatiivi, milles ainsuse nimetavas on veel tunnus -mb, teistes käänetes juba -m (ausamb, pitkemb, aga kallima, hullumaks), 4) kahesuguseid umbisikulise tegumoe vorme ta-, da-liitelistest verbidest (kustutadakse e. kustutakse, kustutadi e. kuatutedi, kustutadud, kustutedud e. kustotud), 5) paralleelvorme nudkesksõnast (kustutanud e. kustutand, sanud e. saand, pidanud e. piddand) ja 6) lihtmineviku mitmuse 3. pöördest (said e. saivad, käisid e. käisivad), samuti 7) tingiva kõneviisi oleviku mitmuse 3.pöördest (olleksid e. olleksivad). Viimased kolm erijoont jäid eesti kirjakeelde püsima kauemaks ajaks.

Samad keelelised erijooned, mis esinevad Hornungi grammatikas, on omased ka tema poolt väljaantud kirikuraamatutele, näiteks tema "Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatule" (1695), mille koostamisest võtsid osa ka mitmed teised uuendusmeelsed, näit. Adr. Virginius ja R. Brocmann. Põhja-Eesti tagurlike pastorite poolt aga leidsid Forseliuse ja Hornungi uuendusettepanekud niivõrd teravat vastuseisu, et Eestimaa piirides lihtsustatud kirjaviisis kirjutatud põhjaeestikeelsed raamatud isegi keelustati. Sellest hoolimata hakkas Forseliuse kirjaviis kiiresti ka Põhja-Eestis levima ja pääses juba järgmise sajandi algul kehtivusele.

Forseliuse ja Hornungi keelelise tegevusega algab uus ajajärk eesti kirjakeele ajaloos. See XVII sajandi kahel viimasel aastakümnel toimunud keeleline võitlus viis kiri-

kukirjandusea tarvitatava keele tunduvalt lähemale rahva-keelele ja tähistas seega auurt edusammu. Tingitud oli see teataval määral sellest, et nüüd kirjutati kirikuraamatuid mitte ainult sakslastest pastoreile, vaid kiriku huvides ka maarahvale. Selleks aga oli vaja lihtsustada kirjaviisi ja enam silmas pidada rahvakeelt.

Kui võrrelda Forseliuse ja Hornungi keeletarvitust Stahli-pärase keelega, siis võib siin märkida tunduvat edu. See väljendub 1) lihtsustatud kirjaviisis, mis on küll ühtlasem ja järjekindlam eelmisest, aga mitte vaba saksa keele eeskujust tingitud puudustest (vrd. minna lodan minna 'mina loodan minna'), 2) ä-tähe tarvitamises (ärra, Täht, Hääl, Häle, vrd. Stahliil erra, Techt, Hehl, Hehle), 3) astmevahelduse õigemas tarvitamises (Wäggi - Wäe e. Wä, Kässi - Käe, vrd. Stahliil Weggi - Wehje, Kessi - Kehje), 4) saksapärase artikli tarvitamise piiramises (Issanda Nimmi olgo kidetud, mitte: Se Nimmi sest Issandast olko kihtetud, 5) rahvapärase eitava sõna sõnades (minna ei tunne teid, mitte: minna ei tunnen ...), 6) partsiaalobjekti tarvitamises ja isegi sellega liialdamises (Iggamees annab esiti hääd Wina, kuid ka: te lahti Ust sellele), 7) rahvapärasemas lausestuses (karro on härja kallal; ärra peksa härga, härg lähhab pekstes hullumaks; Temma Emma üttel sullastelle, kuid ka: ütles nende wasto; minge ja ütlege Johannesselle). Märkida võib Hornungi keeletarvituses ka i-lõpuliste diftongide järelkomponendi i alanemist e-ks (Taewas, Waew, Aeg, Koer).

Oma muredeliselt taustalt toetub Hornungi keel põhjaeesti idapoolseile murrakuile. Siin esinevad sellised põhjaeesti keskmurde idaosale, Virumaa maamurde alale omased jooned, nagu Sabba, om. Sawwa, Rabba, om. Rawwa, awwike 'abiks'; lähnud, nähnud, tehnud; leiatud, kannetud, jaeti 'jagati', põlletedi, üttel - ütles, tõstiwad, sadiwad jt.

Tänu Forseliuse, Hornungi ja teiste uuendusmeelsete tegevusele omandas XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse kirikukeel juba hilisemale kirjakeelele lähedase kuju, nii et rida kiriklikke tekste on tänini säilinud peaaegu sama-

sugustena.

12. Keelelisest tegevusest XVIII sajandi algul.

Eesti kirjakeel oli Forseliuse, Adr. Virginiuse ja Hornungi püüdluste tulemusena nihkunud rahvakeelele küll tunduvalt lähemale, kui ta oli enne, kuid üldiselt sisaldas see siiski veel õige rohkesti saksa elemente, ja seda eriti lausestuses. See on täiesti mõistetav, sest selleaegne kirjandus oli ju peamiselt kiriku teenistuses ja senine kirikukirjandus enamasti sõna-sõnalt saksa keelest tõlgitud. Lõuna-eesti kirikukirjandus toetus seejuures tartu murdele, põhja-eesti kirjakeel sisaldas aga enam põhja-eesti keskmurde idapoolsetele murrakutele omaseid jooni.

XVIII sajandi algul jätkus Forseliuse kirjaviisi viidukäik. Uute kirikuraamatute väljaandmisel kasutati rohkesti Adr. Virginiuse ja Hornungi keelelist eeltööd. Nii põhjeneb põhja-eestiline Uue Testamendi käsikiri, nn. Stockholm käsikiri (a. 1705) Hornungi ja Virginiuse poolt 1687.-1688.a. tehtud redaktsioonil. Et Põhjasõda ei võimaldanud seda käsikirja trükkida, siis hakati pärast Tallinna langemist Vene tsaaririigi võimu alla Uut Testamenti eelmise mustandkäsikirja põhjal uuesti trükivalmis seadma. Käsikirja vaatas läbi uus tolmakond Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffi juhatusel. Trükist ilmus see töö 1715. a. peal kirjaga "Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament".

Kui võrrelda Stockholm käsikirja (1705) kümme aastat hiljem ilmunud Uue Testamendi tekstiga, siis võib viimases märkida mitmesuguseid keelelisi parandusi, mis ühelt poolt olid tingitud sellest, et varasem tekst toetub Hornungi viirumaaliste joontega tõlkele, trükkis ilmunud teksti redigeerijad aga lähtusid parandamisel läänepoolsete murrete keeletarvitusest. Teiselt poolt aga kajastuvad siin ka need üldised nihked, mis esinesid tolleaegses keeles.

Häälikulistest muutustest võib märkida diftongi järelkomponendi -i muutumist e-ks, näit. 1705. a. waiwal,

Lainiat, mainitses, Airo Kõied, 1715.a. aga waewalt, Lae-nist, maenitse, Aero-paelad. See muutus hakkas esinema juba Forseliuse ja Hornungi töödes.

Käänetest esineb ainsuse osastav 1705.a. veel d-lõ-pulisena, nagu seda tarvitas Hornung, näit. Tuuld, Ankrud, Jummalad, kahheksad, middagid. 1715. a. on aga tarvitusel juba tänapäevane t-lõpp (Tuult, Ankrut, Jummalat, kahhek-sat, middagit). Küll aga on ka 1715.a. veel püsinud mitmu-se omastavas ja de-mitmuse käänetes tunnus-de sõnades, na-gu Apostlide, Pagganade, Ramatudega, Palvedega jne.

Pööramises toimunud nihetest märgitagu tendentsi tarvitada senise idapoolsetele murretele omase i-tunnuse-lise lihtmineviku asemel enam si-tunnuselist, näit. 1705.a. üttel, lasziwad, 1715.a. aga üttis, lasksid. Samuti on läänepoolsed jooned asendanud idapoolseid ka nud-keaksõna vormides: 1705.a. lähnud, tehnud, nähnud, 1715.a. läinud, teinud (kuid siiski veel nähnud). Säilinua on veel Hor-nungi-aegsed umbisikulise tegumoe vormid awwitadama, är-rahawwitadama.

Rohkesti parandusi on tehtud ka sõnavaras, näit. teggid meile Auo asemel on auustasid, pä mehhe asemel Pä-liko jt. Eriti märkimist väärib aga, et sonade kumb ja ning asemel on nüüd üldiselt mis, kes ja ja tarvitusele võetud. Isegi liide -ki, mis varem esines -kit kujul, hak-kab omandama juba tänapäevast ilmet, näit. ükski e. üksi-gi, ühhegi (kuid os. ühtegit).

Forseliuse ja Hornungi keeleline tegevus oli vii-nud kirikukeele tunduvalt lähemale rahvakeelele. Uue Tes-tamendi ilmumine Forseliuse kirjaviisis tõrjus lõplikult kõrvale vana Stahli-pärase ortograafia. Oli kujunemas XVIII sajandi keeletarvitus, mis sõltuvalt kirikukirjanduse väljaandjate töötamiskohast toetus enam põhja-eesti läänepoolsetele murretele. Samasugune keeletarvitus aval-dus ka järgnevates kirikuraamatutes, kuigi täielikust üht-lusest selleaegses kirjakeeles on veel vara kõnelda.

Tolleaegsete pastorite eesti keele harrastus ei

ilmnenud aga mitte ainult kirikukirjanduse soetamises, vaid ka eesti keele ja selle sõnavara lähemas tundmaõppimises. Nimelt on XVIII sajandi alguse esimesest kolmest aastakümnest pärit kolm käsikirjalist sõnaraamatut, neist kaks lõuna-eesti ja üks põhja-eesti sõnastik.

Vanimaks neist on Räpina pastori J.Chr. S v e n s - k e tartumurdeline saksa-eesti ja eesti-saksa käsikirjaline sõnaraamat, mis on kirjutatud veel XVII sajandi kirjaviisis. Saksa-eesti osa sisaldab ligi 7000, eesti-saksa osa aga üle 5600 sõna. Et Svenske kaheosalise sõnaraamatu teine osa on esimeseks eesti-saksa sõnaraamatuks, siis väärrib see mainimist. Kahjuks ei ole selle koostamisel aluseks olnud mitte niivõrd rahvakeel kui sõnaraamatu esimene osa. Hoolimata sellest tuleb seda sõnaraamatut märkida kui ulatuslikumat lõunaeestimurdelist sõnavarakogu XVIII sajandi algusaastatest.

Tunduvalt parem J.Chr. Svenske sõnaraamatust on Otepää pastori J.Chr. C l a r e lõuna-eesti sõnaraamat, mis on tõenäoliselt kirjutatud kahekümndatel aastatel. See eesti-saksa käsikirjaline sõnaraamat sisaldab umbes 7500 lõuna-eesti sõna, olles kõige täielikumaks lõuna-eesti sõnaraamatuks. Hinnatav on Clare sõnaraamat eriti seetõttu, et siin on pööratud tähelepanu sõnade tarvitamisele ja fraseoloogiale, esitatud keelenäidetena kõnekäande, vanasõnu ja mõistatusi, samuti on antud sõnade grammatilisi vorme ja lisandatud sõnaraamatule lühike ülevaade lõuna-eesti grammatikast. Clare sõnaraamatust on säilinud mitu ära kirja ja selle materjale on kasutanud hilisemad sõnaraamatute koostajad.³

³ Vrd. A. K a s k, Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. - Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I, Tallinn 1956, lk. 142-144, ja A. K a s k, J.C.Clare eesti keele grammatikast. - Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II, Tallinn 1958, lk. 53-62.

Kõige tähtsamaks selleaegsetest käsikirjas säilinud sõnavarakogudest on Pärnu pastori S a l o m o H e i n - r i c h V e s t r i n g i põhjaeestimurdeline eesti-saksa sõnaraamat, millest lähemalt järgnevas artiklis.

13. S.H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias.

XVIII sajandi alguse käsikirjalistest sõnaraamatutest pakub kõige suuremat huvi S.H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat "Lexicon Esthónico Germanicum", mis sisaldab oma aja kohta haruldaselt rikkaliku kogu põhja-eesti sõnavaralist materjali ja mis on olnud ühtlasi aluseks kõikidele selle sajandi trükitud sõnaraamatutele.

Sõnaraamatu autori S a l o m o H e i n r i c h V e s t r i n g i eluloost on teada, et ta on sündinud Pärnus 1663.a. pastori pojana, õppinud Riia lütseumis ja umbes 1685.a. Wittenbergi ülikoolis. Ta on olnud seejärel paar aastat Puhja koguduse vikaarõpetajaks ja siirdunud 1692. a. Pärnu eesti koguduse ning ühtlasi ka Tori koguduse pastori. Siin on ta töötanud kogu oma eluaja. 1711.a. on ta saanud praostiks. Surnud 28. aprillil 1749.a.

Vestringit on hinnatud juba tema eluajal eesti keele tundjana. Tema hooleks on usaldatud Adrian Virginiuse tartumurdelise laulu- ja palveraamatu teise trüki (Riia 1691) korrektuur ja kindralsuperintendent N. Bergiuse korraldusel on ta kirjutanud eessõna J. Hornungi poolt kirjutatud ja Adrian Virginiuse poolt väljaantud tallinnamurdelise "Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu" teisele trükile, mis ilmus 1701.a.⁴ Ka on ta Eestimaa piiskopi Lange ülesandel koos Pilistvere koguduse õpetaja Bertholdiga töötanud 1707. a. Johann Gutsلاffi tartumurdelise piiblitõlke tõlkimisel põhja-eesti murdesse.⁵

⁴ Vrd. R e c k e - N a p i e r s k y, Allg. Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon IV, 1832, lk. 429.

⁵ Vrd. V. R e i m a n, Eesti piibli ümberpanemise lugu. Tartu 1889, lk. 53.

Vestringi kõige silmapaistvamaks tööks on aga kaheldamatult tema eesti-saksa sõnaraamat, mis omal ajal oli ümberkirjutatult levinud ja millest tänini on säilinud vähemalt kaks eksemplari, neist täielik eksemplar Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Riiklikus Kirjandusmuuseumis ja defektne eksemplar Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus. Kirjandusmuuseumis säilitatav eksemplar on pärit Õpetatud Eesti Seltsi kogudest ja selle on 1894. a. Seltsile kinkinud Keila pastor Max Fick.⁶ See kannab tiitellehel pealkirja "LEXICON ESTHONICO GERMANICUM concinnatum a S. H. Vestring Pst Pr. Pern". Käsikiri on fooliokauatas (32,5 x 24,5 cm), kirjutatud sõnaraamatu osas kahel, sakeskeelse indeksi osas neljal veerul. Eestikeelne tekst on kirjutatud ladina, saksakeelne gooti kirjas. Sõnaraamatu käsikiri sisaldab 202 lk. eesti-saksa sõnastikku, millele järgneb 58-leheküljeline saksakeelsete sõnade register. Lisana on esitatud veel 4 lehekülge tartumurdelisi sõnu.

Nagu märgib J. B. Fischer oma parandustes ja täiendustes Gadebuschi leksikonile, on kavatsatud seda sõnaraamatut XVIII sajandi teisel poolel Põltsamaal, kui seal veel trükikoda oli (1766–1789), trükis avaldada,⁷ kuid see on jäänud siiski tegemata. Küll aga on sõnaraamatu käsikirja kasutanud hilisemad sõnaraamatute koostajad.

Vestringi sõnaraamat on esimeseks põhja-eesti murdest lähtuvaks eesti-saksa sõnaraamatuks. Käsikiri sisaldab umbes 8000–9000 eestikeelset märksõna, olles tunduvalt suurem kui teised XVIII sajandi esimesest poolest pärinevad eesti sõnaraamatud (näit. Svenske, Clare ja Helle sõnaraamat).

Märksõnad on Vestringil esitatud enam-vähem tähestikulises järjestuses, kusjuures sellest on mõningaid kõrvalkaldumisi. Nii on mõnede varasemate sõnaraamatute (näit.

⁶ SbGEG 1894, Dorpat 1895, lk. 32–33.

⁷ Hrn J. B. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zur Hrn. F. K. Gadebusch livländischer Bibliothek. Nordische Miscellaneen IV von A. W. Hupel, Riga 1872, lk. 223.

H. Gösekeni sõnaraamat 1660) eeskujul piirdatud sõnade järjestusega ainult sõna kolme esimese tähe ulatuses, mis ühtlasi hõlbustas ka sõnaraamatu pidevat täiendamist. Teiselt poolt esineb kõrvalekaldumisi ka selles mõttes, et teatavate märksõnade alla on koondatud nende sõnadega mõisteliselt seoses olevat sõnavara. Nii on märksõna Innime all antud kõik inimese kehaosade nimetused, vankri puhul on esitatud kõik vankriosad jne. Näiteks sõna Reggi puhul on toodud järgmised reeosade nimetused: Re Koddarat, Re Jallas, Re Kauatat, Talla-lauad, Rind Witsat, Sebba Witsat 'kaustade ja jalaste kõverate otste vanel olevad vitsad', Arrangad 'põikpuud ree põhja all, sugarad, painardid', Re pohhi e. Re laud. Saani puhul on eelmistele lisandatud veel aellised saani osad nagu Sani Peä, Sani Kand 'saani tagaosa, pära', Kan-Laud 'laud, millel kutsar istub' jne. Samuti esitatakse sõnaraamatus märksõnade nagu Ellajas, Lind, Marri, Fu, Rohhi, Suggulane jt. kõik loomade, lindude, marjade, puude, taimede ja sugulaste nimetused. Nii on näiteks märksõna Kalla puhul toodud sõnad Angerjas e. Angrias, Ahwenas, Aug e. Haug, Awwikenne 'väike haug', Karrus 'koger', Kiis 'kiisk', Kingseb 'linask', Kohha, Kohha Pulgad 'noored kohad', Läst e. Lest e. Kamlas, Teibi Kalla 'teib e. häslik', Lattikas, Löhhe, Luts, Maidla kalla 'maidel e. rünt', Noorjas 'iherus e. meriforell', Ogga Luuk e. Oggalik, Räim, Noda Räim, Vörgo Räim, Rullikenne 'rünt', Sär e. Walge Kalla, Seinames 'säinas', Siig, Taim 'noor iherus või lõhi', Tint, Tuurkalla, Tursk, Wimb, Widikas, Wallas (e. Merri) Kalla, Wingriaa e. Winger, Türnad 'mingi iheruste liik, Hupeli järgi mingi heeringataoline kala'. Nii esemetes osade kui ka loomade, taimede jne. nimed esinevad ka tähestikuliselt omal kohal sõnaraamatus, kuid mitte kõik. Leidub sellistes mõistepiirkondade järgi esitatud sõnarühmades isegi sõnu, mis puuduvad ka hilisemates sõnastikkudes (näit. kaladest ogaluuk). Seega on Vestring sõnade esitamisel peale alfabeetilise järjestuse arvestanud mõnel määral ka mõistepiirkondi, s.o. sõnade järjestust sisuliste tun-

nuste järgi.

Registri osas on antud ainult saksakeelsed sonad tähestikulises järjestuses, kusjuures on lisandatud lehekülje number ja viide lehekülje osale,⁸ kust võib leida saksakeelse sõna eestikeelse vaste. Seega oli sõnaraamatu puhul arvestatud ka sakslaste vajadusi saksa sõnadele eestikeelsete vastete otsimisel.

Märksõnade grammatilistest vormidest annab Vestring käändsõnade puhul tüvevokaali ja astmevahelduse märkimiseks ainsuse omastava, näit. Maddal G. la, Kallew G. we, Kan G. no, Mähhe G. Mähkme, Kord G. ra, Mäggi G. Mäe, Lubba G. Loa jne. Kahjuks ei ole aga astmevahelduslikkude verbide nagu andma, luggema jt. puhul antud nõrga astme vorme.

Grammatilistele vormidele järgneb sõna saksakeelne tõlge, mis üldiselt on võrdlemisi hästi esitatud, nii et järgnevategi sõnaraamatute autorid saksakeelse tõlke enamasti samal kujul on andnud kui Vestring. Juhul, kui eestikeelsel sonal on rohkesti tähendusi, on eri tähendused numbritega ära märgitud. Nii on näiteks sõna Täht puhul antud viis eri tähenaust, nimelt tähendab Vestringi järgi Täht 1) märki (Ein Zeichen), 2) kirjetähte (Ein Buchstabe), 3) tunnistust, tõendit (Ein Schein, Beweis), 4) jälge, järelejäanud märki (Eine Spur) ja 5) taevatähte (Ein Stern). Verbi suggema puhul on esitatud koguni kuus eri tähendust: 1) harjama, kammima (Pääd suggema; Hoost suggema), 2) sobima (Temma ei sugge minnoga kokko), 3) peksma (Ma tahhan tedda kül suggeda), 4) tagasi saama (Keel suggi jälle Suhho 'ta sai kõnevõime jälle tagasi'), 5) kasvama, tekkima (Us suggi sisse) ja 6) jääma, juhtuma (Temma suggi eile õhta nõdraks). Paiguti võib sõnaraamatu käsikirja põhjal

⁸ Et sakslasest sõnaraamatu-tarvitajal kergem oleks leida saksakeelsele sõnale eestikeelset vastet, on iga lehekülj jaotatud neljaks võrdseks osaks, mis on tähistatud vastavalt tähtedega a, b, c, d. Näiteks viide 137 d tähendab, et sõna leidub 137. lehekülje allosas.

näha isegi sõnade tähenduse muutusi, näiteks sõna Sundia esialgseks vasteks on märgitud Der Richter 'kohtunik', kuid hiljem on see varasem tähendus maha kriipsutatud ja selle asemele kirjutatud hilisem tähendus Der Treiber 'aja-ja, sundija', sest kohtuniku tähenduses seda sõna nähtavasti enam ei tarvitatud.

Sõna Sakslanne tähendab Vestringil saksilast (Ein Sachse), kuna Saks esineb tähenduses sakslane (Ein Teutscher), Punna-Saksad aga tähendavad lutikaid. Tuntud on juba ka sõnad Kaddaka Saks (Ein Stroh-Junker) ja Saksik (Ein Halbdeutscher). Orri tähendab ühelt poolt teenijat (Dienstbote), teiselt poolt ka orja selle tänapäevases tähenduses (Slave). Tö-Mees esineb ligikaudu samas tähenduses kui praegu (Ein Arbeits Kerl), kuna töölist laiemas mõttes asendab sõna töteggia (Der Arbeiter), abitöölisi, abilisi nimetatakse aga abbi-waimudeks. Mõisas käiv tööline kannab nimetust Teolinne, Teomees ehk Teopoiss. Tähenduse seisukohalt pakuvad huvi ka niisugused verbid nagu harjama ja harrima, mis ühelt poolt märgivad harja abil puhastamist (bürsten, kämmen), teiselt poolt aga tähendavad ka harjumist ja harjutamist (gewöhnen, sich üben). Ka rida omadussõnu erineb märksa oma tänapäevasest tähendusest, näit. niggel tähendab eelkõige pehmet, kassin väikest (kassin kihhelkon) ja karsk seda, kes kõike ei taha süüa. Küllaltki huvitavad on näiteks aja märkimiseks tarvitataavad määr-sõnad mullo 'möödunud aastal', tunna mullo 'ülemöödunud aastal', takka tunna mullo '3 aastat tagasi', enne takka tunna mullo '4 aastat tagasi'.

Kui varasemates sõnastikkudes oli palju kunstlikke ja kaudseid saksa sõnade tõlkeid, mis rahvakeeles ei tulnud tarvitusele, siis Vestringil sellised ebarahvapärased sõnad ei paista silma. Tema sõnaraamatus esitatud kirjeldavad laadi sõnad nagu Kirjutusse Tinna 'pliiats', Kummoga Kon 'kilpkonn' jt. olid omal ajal keeles tarvitusel. Sõna Ninna Klasid kõrval aga annab Vestring ka sõna Pril, mis laensõnana oli juba tarvitusele tulnud.

Sõnaraamatus ei puudu ka arhaistlikku sõnavara, mis ühelt poolt võib pärit olla varasemast kirjandusest ja sõnaraamatuist, teiselt poolt aga ka veel sel ajal oli tarvilusel. Nii on näiteks märkimisväärtne, et varasem sõna Litn on maha tõmmatud ja alles on jäetud sõna Lin, kuid lausenäitena on siiski antud Läks Litna (Er zog nach d. Stat). Esinevad ka niisugused varasemast kirjakeelest tuntud sõnad nagu ellik 'ehk', nendatao 'nõnda', taas e. ta 'jälle', kennel e. kel, paimendama jne. Loomulikult ei puudu ka oma ajajärgu sõnad nagu Irsnik (hilisemates sõnaraamatutes Hirsnik) 'küla-ülevaldaja' (Der Aufseher eines Dorfes), Lil G. li (hilisemates sõnaraamatutes Lüll) 'võllas', tibbo (näit. tibboline Nugga 'nuga, mis maksab ühe tibu'), jallus '50 kala' jne.

Lääne-eestilist, aga ühtlasi ka arhaistlikku ilmet kannavad sõnad nagu närri. G. närjo 'kalatõke', petk (Wiedemannil: põtk, -u) 'koht, kuhu räimevõrgud sisse lastakse', ask 'kade' (vrd. läänemurdes ask 'nõid'), poimendama Wiedemannil: põimendama) 'valima, välja valima', At 'isa' jne. Lääne-eestiliste sõnade esinemine Vestringil on ootuspärane, sest töötas ju Vestring Pärnus ja Toris. Saarte murde sõnu võis saada ta ka Tõstamaalt, kus samal ajal pastorina töötas ta vend. Teatavasti on Tõstamaa murrakul rida ühiseid jooni saarte murdega. Säärastest saarte murde sõnadest, mis on mõnel määral tuntud ka läänemurde rannaladel, võib mainida sõnu nagu wahhe 'terav' ribja ö 'rübja' vöö, Baur Sattel Gurt'. Emmased wadderid 'naisvaderid', pahhoma 'pihtima', kud e. kui jne.

On aga huvitav, et siin esineb ka sõnu, mille esinemust ootaks enam põhja- ja idapoolsetel aladel, nagu kalliägagine 'looma kohta, kes palju sööb, kuid ei kosu', kats 'vaata' (kats se olli üks mees 'vaat see oli üks mees'), wirst 'verst' (esineb ka wörst), wisas 'kaval', Wahhing e. Wahhingus 'õnnetu juhtum', teiselt poolt aga ka sõnu, mis pärit enam lõuna poolt, nagu Manolinne 'elanik, kaaselanik', ahtam 'kitsam', hiljamelelinne 'pikamee-

leline' jne. Puhtlõunamurdelised sõnad on sõnaraamatu lõpul antud eri osana, näit. Kikkas 'kukk', häm 'märg', mõskma 'pesema', Seir 'sõir, juust', Tsirk 'lind', werrew 'punane', aga samuti lõunamurdelised häälikuliselt erinevad sõnad nagu Essä 'isa', essimä 'eksima', Us 'uks', Tsiggur 'seakarjane' jne. Lõunamurdelise sõnavaraga võis autor tutvuda, töötades Puhjas ja tegeldes lõunamurdelise kirjandusega.

Sagedasti on autor andnud paralleelvorme eri murrete alalt, näit. middagi ~ middagit, varsi ~ varsti, Kirri ~ Kirjo, ikkes ~ ikka, Haab ~ Haav ~ Aav, samuti leksikaalseid paralleelvorme, näit. Kelik e. Saddakordne, Pähkla Sik e. Pähkla Tarri, Rotti Leks e. Rotti Wang, Tulispask e. Tulispä, Tule Kiwwi e. Tule Weski jne. Paiguti esinevad Vestringi sõnaraamatus antud paralleelkujud veel tänapäevalgi sõnaraamatuis, näit. ennestele e. enaille, Pea e. Pä, peal e. pääl, Pealik e. Pälik, wiimne e. wiimane. Osalt on esitatud paralleelselt ka varasemad ja hilisemad vormid, näiteks Sõma Aeg e. Sõmen Aeg, wihkama e. wihhama, ka Sõnna e. Sanna, Sõnnum e. Sannum jne.

Vestringi sõnaraamat sisaldab küllaltki rohkesti sellist sõnavara, mis on tänapäeval kas täiesti tundmatu või esineb veel ainult murdeis. Lisaks eelmistele olgu siin veel nimetatud niisuguseid sõnu nagu Ail 'katel', ärRANDama 'võima', Harjo 'müürsepapintsil', Werre Iil 'verekean', Kerri King 'pastel', kootama 'kokku koguma', Kü-Maddo 'uss', Kummo 'sahin, kahin, näit. sani kummoga ei woi ma kuulda', Lähk 'nõid', Peel, G. le 'mastipuu', Rudso 'press', Ruup 'alt lame paat', Taelakas Hobbone 'laisk hobune', tangima 'teradeks tegema, kõrnern', taotama 'ähvardama', tigginema 'tüdima', tubber G. ra 'ristpulkadega puu linnaste segamiseks õlle tegemisel', Wahk 'hoog', Warri-Kats 'peegel' (vrd. võru murdes varokaettus) jne.

Lihtsõnade kõrval annab Vestring oma sõnastikus ka rohkesti liitsõnu, kuid ta kirjutab need tavaliselt lahus, näit. Adra Lusikas, Ello Aeg, Ninna Klasid 'prillid', ise-

gi ilm aego, Maan Te, Pohhi Laud, Raud Wörro, Pu Särk jne. Selle kõrval esineb ka sidekriipsuga märgitud liitsõnu, näit. Adra-Ma, Adra-Raud, Kele-Laud, Pu-Kant, Ma-Keel, Kae-la-Rättik, kõige vähem aga täiesti kokku kirjutatud sõnu, näit. Tõmees 'pärm' (kuna Tö-Mees on tööline), Tulispä, wastomeelne, Kesknäddal, Hilpharrakas, Kingisep, Kuldsep, Pusep jne. Silma paistab ka see asjaolu, et nominatiivset liitumist näib esinevat mõnevõrra rohkem kui praeguses keeles, näit. Joom-aeg, Külli Aeg, Lep-Kalla, Lep-Lind, Talw-Kübbär, Külg-Lu e. Külle-Lu (vrd. näit. Turu käsikirjas kylckwitz) jne. Esinevad isegi sellised liitsõnad nagu Akwihhane, Esik-Laps, Ilmasjata, löppekorral jne.

Peale Uldnimede annab Vestring teatava piiratud valimiku ka pärisnimesid. Pärisnimedest on esitatud ühelt poolt tavalisemad eestlaste eesnimed, näiteks Aabram, Aad G. Ado, Adda e. Eddo, Jaak G. go, Jaan jne., teiselt poolt tuntumad kohanimed, näit. sõna Lin G. na 'Ein Stat, Festung' puhul on antud selleaegsed linnad Riig, Tallin, Perno-Lin, Tarto-Lin, Willand, Põltsama-Lin, Pihkwa-Lin, Paide Lin, Rakwärre-Lin, Lukko Lin 'Das Schloss Lude', Narwa-Lin, Turro-Lin ja Helme-Lin.

Eriti hinnatavaks teeb aga Vestringi sõnaraamatu rohke fraseoloogiline materjal, mis on toodud sõnade tarvitamise selgitamiseks ja mis on suurel määral pärit rahvakeelest. Seetõttu on Vestringi sõnaraamat selle ajajärgu rahvakeele kõige paremaks kajastajaks.

Jälgides Vestringi poolt toodud keelenäiteid, võib siin eraldada ühelt poolt vanasõnadena ja kõnekäändudena kindlaskujunenud väljendeid, millele lisandub rida mõistatusigi, teiselt poolt aga lihtsaid rahvakeelseid lauseid ühe või teise sõna tarvitamise kohta. Et saada paremat pilti Vestringi sõnaraamatu fraseoloogilisest ainekust, olgu siin toodud keelenäitena mõni sõnaartikkel. Nii on sõna rind selgitatud järgmiselt:

Rind G. na Der Brust

kui kaks kät Rinde päle saab. Wen man im Sarge liegt

Hing on jo Rindus. Die Seele sitzt auf dem Zunge.
Ma pannen ühe Hobu so Rindo. Ich schlage einmahl
dich vor die Brust.

Rinna { Tõbbi Brust Krankheit
Haige

Rinnust pannakse kinni. Die Brust geht ihm zu.
Senni kui Hing Rindus on. So lange das Leben in
mir ist.

Rindadelle on heä. Es ist gut für die Brust.

Ma heitsin Mölla wasto Rindo. Ich setzte das Ruder
Holtz an die Brust.

Temma { hakkas mo Rindo. Er fasste mich an die Brust.
kargas

Laps on Rindes. Sie hat ein Kind an der Brust.

Rinde pääl. Auf der Brust.

Laps on Rinnast ärra. Das Kind ist entwöhnt.

Rind - Ein hohes Ufer im Flusse.

Rinna kohhat on wäggewat. Da es flach und untief
ist ist der Strom streng.

Se wanna Rinna pääl. Auf dem flachen Orte im Strohm.

Rind, heisst auch der Ort, da die Bauern ihr Fergel
in der Stube brennen.

Tulloke kustus Rindust ärra. Das Feuer verlöschte.

Nagu sellest sõnaartiklist selgub, on siin toodud sõna
rind selle kahes põhitähenduses, kuna isegi järgnevad sõ-
nastikud annavad ainult ühe tähenduse (kehaosa tähenduses).
Alles Wiedemann eraldab need kaks põhitähendust, lisandades
neile veel kolmandagi (rida, rivi, väerind). Ühtlasi on
Vestringi poolt toodud mõlema tähenduse märkimiseks rida
lausenäiteid, mis on järgnevate autorite poolt küll suurema
või vähema hoolega ära kirjutatud, kuid mõned Vestringi näi-
ted, nagu Temma kargas mo Rindo, puuduvad isegi Wiedemannil.
Juba selle ühe artikli põhjal võib saada mõnesuguse kujut-
luse Vestringi hinnatavast tööst.

Vaadeldes Vestringi poolt lausenäidetena esitatud ma-
terjale paistab silma, et Vestring on erilise hoole ja

huviga jälginud vastavate sõnadega seoses olevaid fraseoloogilisi ja ideomaatilisi väljendeid, mille tundmiseta pole võimalik eesti keelt täiel määral mõista. Nii on ta näiteks inimese iseloomustamiseks tarvitanud väljendeid nagu Mul on silmad häbbi täis, kitsas kä, Meel lähheb happuks, Südda põritab, Ninna on sulgus, Nabba on assemelt ärra, Jalg on ärra surnut e. on Nõla täis, samuti Temma watab alt Kulmo, Temma kule maddalast mitte, Temma maggab laisa und, on Ilma ma laisk, Temma läks roisko, Temma wagub hinge ja Temmal on ots kä. Varga kohta märgitakse, et tal on Küne Ammet e. tombamisse Ammet, vanainimene on aga selge wanna Muld, kellel Üks Jalg on Ello pole, teine Surma pole.

Silma paistab rida määrsõnalises tähenduses erineva tugevaastmelise inessiiviga väljendeid, näiteks Te on angis 'hangede all, tuisanud', Ma on ragus keik, Ilm on summes, Assi ei olle ennam öiete kordas, Kõrwat on lontis, Lehmad on umbis 'kinni, ahtrad', Laev on purjus, Temma on Haudes jne. Küllaltki rohkesti on ka mitmesuguseid verbaalseid konstruktsioone, nagu jalga laskma, tühja minnema, eneseest ärra ollema, halli seutma 'palavikus olema', Hölpo otsima, Nahha päle sama, Keeld peksma, Unnustusae pähhä jäma, Puuks paljaks teggema jne.

Esineb ka mitmesuguseid korduskonstruktsioone, näit. keleto ja meleto, Egga meile Puid Maid olle jaggamist, Suud Silmad ärra kiskma, Minno Sõöm on södud, minno Joom on jõdud, samuti onomatopoeetilisi paralleelsõnu, nagu tuigataiga käima, Nemmad lasksid Püssi mürrina kärrina, Mets pliksub ja plaksub, Suita üllib ja ällib 'hõljub', Temma kirratseb nink wirratseb, kiddisema ja widdisema jne. Näiteid võib tuua ka võrdlustest, näit. Nemmad on kui Linnut õrre pääl, Ta on kui Turkane Tulloke 'ta on kui tuli ja välk', Temma wihkab mind ku, Us aja al jne. Ei puudu ka rahvapärased sõimunimed nagu Läne Lül 'sõimusõna läänemaalase kohta', tohwikenne 'lollike', Ilma ma jättis, Sinna naljalinne, sinna aggana Kot jne.

Rohke keelenäidete hulk pakub mõnevõrra huvi ajaloo-
gi seisukohast, valgustades tolleaegset talupoegade olukor-
da. Nii märgitakse, et Teo mees allati wäljas, et Meie
Teust ei olle Otsa eiga Mära 'unser Arbeit hat keine Mass
noch Ziel'. Talupoeg kannatab pidevat Ulekohut, sest Koh-
hus on ninda kui tehasse 'Das Recht ist so wie mans selbst
macht'. Selle kinnituseks võiks olla ka lausenäide Maks
ühhe suggune, Tallopoia kõrwast woetakse ikka ärra 'Sie be-
zahlen gleichviel, aber der Baur muss immer leiden'. Talu-
poeg peab taluma ränki karistusi. Küllalt ilmekalt kajas-
tab seda järgmine lause: Panneb ühhe Mehhe Peä päle, teise
jälge päle, issi Teibaga päle, s.o. ise peksab teibaga, kui
teised pekstavat kinni hoiavad 'Er last einen Kerl den Kopf
den andern die Füsse halten, selbst prügelt er draufs loos'.
Peskmise julmust kajastavad ka laused Peksis mind senni, kui
viimne Tomp jäi peus ja Peksa tedda ninda, et temma Selg ni
pehmeks saab, kui temma Köht. On arusaadav, et pärast sel-
list peksu talupoeg peab ütlema: Polle kät, polle Jalga,
polle Pihta, keik ärratappetut, ärrapeksetut, Werri langeb
Süddame.

Tähelepanu väärib Vestringi keelenäidete hulgas ka
puhtfolkloristlik aineistik.⁹ Nii on siin rida rahva arvamusi
ilmade ennustamise kohta, näiteks Kui Künla Pääw saab
Härg Räästa al jua, ei sa Maria Pääw, kun näkkata mitte,
Päsokestes lendwad möda wet, näggewat wihma jne. Samuti lei-
dub siin rida mõistatusi, mis enamikus esinevad ka järgm-
vail autoreil Hellel ja Hupelil, näit. Wähhem kui Kirp,
raskem kui Härg (tulesäde). Üks Tubba, wiis kamrid (kin-
nas) jne. Rohkesti on ka vanasõnu, näit. Ühheksa Ammetit
temmal, kümnes nälg. Parrem on auga surra kui häuga ella-
da, Nimmi ei rikku meest jne.

Keeleliselt, nagu varem märgitud, toetub Vestring

⁹ E. L a u g a s t e, Rahvaluulelisi aineid S.H. Vest-
ringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. - TRÜ toimetis-
sed, vihik nr. 38, Tallinn 1955, lk. 167-180.

läänemurdele. Seda kinnitavad nii sõnastikus kui lausenäidetes esinevad läänemurdelised jooned, nagu Lammer 'klam-ber', oolmet 'voolmed', (temma) makkab 'magab', (Jõggi on) kirdes 'kirres, jääkorra all', (olleks) tänd ellatand, wäddasime, hoomseks. Läänemurde joonte kõrval esineb aga ka saarte murde üksikjooni, näit. (tahhab) kädde saja (harilikult siiski kätte), käskivas kõneviisis olga, minga, isegi ärä rõhhig 'ära rõhi', sisekaota tegijanimi wotta-ja, andaja, omapärane essiivne adverb noornal¹⁰ 'noores eas' jne. Paralleelselt esineb nii de-line kui lõputa illatiiv (meelde ~ mele). Üldiselt iseloomustavad seega Vestringi sõnaraamatut lääne-eestilised jooned.

Vestringi poolt sõnaraamatus esitatud rikkalik keeleline materjal sunnib oletama, et Vestring on selle materjali pikema aja jooksul kogunud, kasutades tõenäoliselt materjali saamiseks eestlastest keelejuhte, tähele pannes eestlaste väljendusi, paiguti ka ise püüdes rahvapäraseid lauseid luua. Viimasele viitavad laused, kus osa väljendist on rahvapärane, osa aga täiesti kunstlik, nagu seda võib näha kas või lauses Minna tahhan tedda siinsammas paikas sinnised weed teha, kes tetta takka ajab koer ei haugu tedda tagga. Kasutanud on Vestring mõnel määral ka Göseke-ni, kuid üldiselt siiski suhteliselt vähe. Ka tolleaegseist kirikuraamatuist ei ole autor kuigi palju näiteid ammutanud. Põhiliselt toetub Vestring oma sõnaraamatus ikka-gi eelkõige rahvakeelele. Nagu võib järeldada sõnaraamatus esitatud materjalist, on sõnaraamat oma põhiosas koostatud arvatavasti XVIII sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel.

Et selgitada Vestringi osatähtsust eesti leksikograafias, selleks tuleb tema sõnastikku võrrelda mitte ainult ta eelkäijate, vaid eriti ta järglastega sõnaraamatute alal. Olgu alamal toodud võrdluseks ühelt poolt katken-

¹⁰ Selline adverb on registreeritud hiljem näiteks Kih-nust.

aeid Vestringi sõnaraamatust ja teiselt poolt vaatavaid katkendeid Helle sõnaraamatust (1732) ning Hupeli sõnaraamatu esimesest trükist (1780).

Vestring	Helle	Hupel, 1.tr.
N a a		
Naaklema sich zanken	Naaklema sich zanken	Naaklema sich zanken
		H.
Na-al schräge, angelehnt	na-al schräge angelehnt	na-al schräge, angelehnt
Ta seisab Keppi	ta seisab keppi	ta seisab
na-al	na-al	keppi na-al
Er hat sich aufm	er hat sich aufm	er hat sich
Stock gelehnt	Stock gelehnt	auf den Stock
Laps tõuseb ülles	laps touseb ülles	gelehnt
tuggede na-al	tuggede na-al	
Daa Kind richtet	das Kind richtet	
sich an d. Banck	sich am Stuhl oder	
in die Höhe	Banck in die Höhe	
Naaskel G. la Die	naaskel Die Pfrieme	
Pfrieme	G. kli ac. it	
Naan Lodja Naan		(Eessõnas, lk.4 märgib Hupel, et ta ei olevat kus- kilt nende sõnade tähendust leidnud, sellepärast ta sõnaraamatus neid ka ei esita).
Naast Daa Silber- stück am Baur- Breesgen it.	naast das Silber- stück am Bauer- Breesgen. it.	naast eine Art silberne Flit- tern an der
Die Platte am	Plate am Pferde- zaum	Bauern Hala- schmuck, die
Pferde-Zaum		Platte am Pfer- dezaum, r. gen.
		naasto
	naastud der Beschlag	naastud Beschlag
	aufm Pferde-Ge- schirr	am Pferdege- schirr. H.Denk- mal. bl.r.
N a b		
Nabba. G. ba Der	nabba der Nabel. 1,4.	nabba der Nabel
Näbel.	nabba on läinud	nabba on asse-
Nabba on assemelt	assemelt	melt ärra
ärä	ich habe mir wehe	ich habe mir
ich habe mir Ver-	oder Verdriess ge-	Verdruß gethan
druaa gethan	than	(mich verhoben) r.d.

Vestring	Helle	Hupel. 1.tr.
Kahhe Nawwaga Saks	kahhe nawwaga	kahhe nabbaga saks
Ein schludriger	saks	ein schludriger
Mensch	ein schludriger	Mensch
Reval	Mensch	Sprüchw. r.
Nabber G. bra Der	nabber der Korn-	nabber, bra, Korn-
Korn Hauffe	haufe aufm Fel-	haufe, Kornmandel
	de, Mandel.	auf dem Feld
	13,2	
Nabbi Die Tiffe Rev.	nabbi die Pätze,	nabbi Pätze, Tiffe,
	Tiffe, Tausche	Tausche, H.
	6,1	
Naber G. bri Der	naber der Nach-	naber, G. naabri,
Nachbar	bar. 13,1	Nachbar
Naabri Naine Die	naabre naene die	naabre naene Nach-
Nachbarin	Nachbarin	barin. r.d.

Nagu ilmekalt näitab eelmine võrdlus, on järgnevad sõnaraamatute autorid suurel määral ära kirjutanud Vestringi sõnaraamatu ainekliku, kasutades seda sagedasti päris muutmata oma sõnaraamatus. Kui vaadelda Anton Thor Helle poolt koostatud keelelises käsiraamatus "Kurtzgefasstes Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (1732) avaldatud sõnastikku ("Vocabularium Esthonicum"), siis võib märkida, et see toetub täiel määral Vestringi käsikirjalisele sõnaraamatule, olles sellest aga tunduvalt lühem. Nagu keelelise käsiraamatu väljaandja E. Gutsleff eessõnas märgib, on siin esitatud sõnaraamat, samuti ka venasõnad ja mõistatused kogutud "ühe kristliku sõbra" ja revideeritud raamatu autori Helle poolt. On ilmne, et selleks "sõbraks", kelle väsimatut hoolt sõnaraamatu väljaandja esile tõstab, on sõnaraamatu osas olnud S.H. Vestring. Anton Thor Helle on sõnaraamatu "revideerimisel" seda mitmeti lühendanud, jättes ära suurema osa sõnade tarvitamise selgituseks toodud lausenäiteid. Näiteks esitab Helle sõna tassa ilma ühegi lausenäiteta, Vestring aga annab selle sõna puhul lisaks järgmised näited ühes tõlgetega: Meie olleme teine teisega tassa; äre tassa; Lummi on aja tassa; Küllab muld tassa

teeb. Samuti on Helle ära jätnud kõik niisugused sõnad, mis tema arvates kandsid murdelist ilmet, näit. tämmo 'tänavu', tämmone, tämmode, täims jt. Sõnade tähenduste selgitusigi on Hellel antud piiratumalt, näit. sõna täht puhul annab Vestring viia, Helle aga ainult kaks tähendust. Uut materjali on aga Helle toonud juurde väga vähe, ja seadagi paiguti vigaselt. Nii näiteks on sõnastikus ta-algulistest sõnadest ainult mõni tallinnamurdeline sõna juurde toodud, kusjuures sõna taud on esitatud surma tähenduses (der Tod). Üldiselt on Helle piirdunud Vestringi materjalidega, tehes siit teatava valiku. Mis aga puutub rahvaluulelise materjali päritolusse, siis peab arvama, et Helle on saanud selle kelleltki teiselt kogujalt, sest Vestringil leidub ainult osa Helle raamatus esitatud mõistatustest ja vanasõnadest. Pealegi näib, et ka Vestringi käsikirja on osa vanasõnu ja mõistatusi hiljem vahele kirjutatud.

Kui Helle oma sõnaraamatusse valis ainult teatava hulga Vestringi materjalidest, lähtudes tallinna murde ja tolleaegse kirikukeele seisukohast, siis kasutas August Wilhelm Hupel oma keeleõpetusele "Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte" (1780) lisandatud eesti-saksa sõnaraamatus võimalikult kogu Vestringi leksikaalset materjali, sest Hupeli sõnaraamat püüdis esitada kõikide murrete sõnavara. Nagu Hupel ise oma raamatu eessõnas märgib, on ta oma sõnaraamatu allikatena kasutanud nii Vestringi, Helle kui ka lõunaeestilist Clare sõnaraamatut. Lisaks varasematele sõnaraamatutele on ta kasutanud ka materjale, mis ta kas kirjaliku või suulise küsitlemise teel ise on kogunud. Hupeli sõnaraamatu võrdlemine eelmiste sõnaraamatutega näitab, et ta Helle sõnaraamatut on täiendanud peamiselt Vestringi ja Clare materjalidega, kuna tema enese poolt juurdetoodud sõnu on võrdlemisi vähe. Vestringi materjalidest on ta püüdnud ära tuua kõik Vestringil leiduvad märksõnad, kaasa arvatud ka Helle poolt kõrvalejäetud murdelised sõnakujud. Täiendanud on ta Vestringi järgi ka

sõnade tähenduslikku külge, samuti esitanud rea lausenäiteid. Ometi ei ole ka Hupel täiel määral ära kasutanud Vestringi rikkalikku fraseoloogilist ainekku. Nii on ta küll näiteks sõnaartiklis silm toonud Hellele lisaks Vestringilt niisugused sõnad nagu Sõstra-Silm 'Katzenauge', Kahk-Silm 'klattridge Auge', Silmad langewad Auko, kuid ei ole toonud näiteks lauset Minna ei woi tänd Silma otsast mitte nähha. Paiguti on ta isegi Vestringi rahvapärase lause esitanud moonutatult ja valesti tõlgitult, näit. Vestring annab lause Omna Silm on Kunningas pääs 'Eigen Auge trüget nicht', kuid Hupel annab selle lause kujul silm on kuningas ja tõlgib selle 'das giebt der Augenschein', kuigi ta vanasõnade peatükis tõlgib sellesama lause õigesti. Oma sõnaraamatu teises trükis (1818) on Hupel kogu varasema materjali ümber töötanud, loobunud ka Vestringi materjali sõnasõnalisest esitusest ja rohkesti uut materjali juurde toonud, kuid nüüdki moodustab Vestringilt saadud sõnavara õige tunduva osa kogu sõnastiku ainekust. Sõnaraamatusse on Hupel nüüd sisse paigutanud isegi sellised Vestringi sõnad, mille tähenduse kohta tal andmed puudusid, nagu naan, rubbedam tund jne., mis ta sõnaraamatu esimeses trükis oli välja jätnud.

Vestringi käsikirjaline sõnaraamat on etendanud määravat osa kogu XVIII sajandi eesti leksikograafias, olles peamiseks ja põhiliseks põhjaseestiliseks materjaliallikaks nii Helle kui Hupeli sõnaraamatule. Tuleb tõsiselt kahetseda, et see väärtuslik sõnaraamat omal ajal trükist ei ilmunud.

14. Anton Thor Helle seisukohad ja piibli tõlge.

XVIII sajandi algupoole silmapaistvamaks eesti keelemeheks oli Anton Thor Helle, kes oli pärit Tallinnast, õppis Kieli ülikoolis ja töötas 1713.a. kuni oma surmani 1748.a. Tallinna lähedal Jüri koguduse pastorina.

Olles tolle aja parimaks eesti keele tundjaks võttis ta osa kirikuraamatute tõlkimisest ja koostas eesti keele

käsiraamatu "Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (480 lk.), mis sisaldab ülevaatliku grammatika (80 lk.), küllaltki tiheda eesti-saksa sõnaraamatu (u. 7000 sõna) ja lugemismaterjalina 525 eesti vanasõna, 135 mõistetust ja 10 kahekõnet ühes saksakeelse tõlkega. Et Thor Helle ise oli kirikuraamatute tõlkimisega koormatud, toimetatas käsiraamatu trükki Eberhard Gutsleff. Raamat ilmus Hales 1732. aastal. Märkida võib ka seda, et sõnaraamatu lõpul leidub esimene eesti oskussõnastik, nimelt taimede nimestik eesti, saksa ja ladina keeles, valimik Põhja-Eesti kohanimesid ning kogu arvatavaid saksa ja vene keelest pärinevaid laensõnu. Selleks mitmekesise sisuga käsiraamatuks on Thor Helle kui ka tema kaastöölised püüdnud materjali ammutada rahvasuust, kuigi nad seda rahvalt saadud aines-tikku on tunduvalt "parandanud". Võrreldes eelmise sajandi keeleõpetustega on see raamat nii oma ainekogu hulgal kui ka väärtuselt tunduvalt kaalukam, kuigi ta suurel määral toetub eelkäijate materjalile.

Erinevalt Johann Hornungist, kes oma keeleõpetuses esitas mitmesuguseid murdeis leiduvaid paralleelvorme, püüab Thor Helle oma grammatikas anda võimalikult ühtlast keelt, soodustades sellega ühtlasema eesti raamatukeele kujunemist.

Häälikuõpetuse ja ortograafia alal jätkab Thor Helle Forseliuse ja Hornungi suunda. Ometi märkab juba tema, et nende poolt soovitatud kirjaviis ei võimalda eristada seesuguseid sõnu, nagu

murre, der Dialect	murre, die Sorge
alla, herunter	alla, was beständig ist
linna, nach der Stadt	linna, Flachs jne.

Ta soovitab säärase sõnade nn. teravamat rõhku, s.o. häälivate erinevat vältust märkida eri märgiga vastaval sõnal. Üldiselt ei tulnud aga sel ajal need soovitatud märgid peale üksikjuhtude (näit. linna ja linna eristamiseks) tarvitusele. Ta on tuttav ka palatalisatsiooniga (kot, sant) ja õ-häälikuga (nõel 'nõel', tõeste), kuid ta ei oska neid kir-

jas märkida.

Vormiõpetuse käsitlusel toetub ta mõnel määral Hornungile, kuigi tema sõnade rühmitus muutkondadesse erineb Hornungi omast. Oma käänamistabelis piirdub Thor Helle la- dina keele eeskujul kuue käändega, kuid ta tunneb ka teisi eesti käändelõppe (-ga, -ni, -ta, -ks, -s, -sse), esitades need Gutsblaffi eeskujul prepositsioonidena.

Võrreldes Hornungiga on Thor Helle grammatika vormis- tik tunduvalt lähedasem tänapäevasele. Nii ei ole ainsuse osastavas (tolleaegsete grammatikate järgi akusatiivis) aasta ja raamat tüüpi sõnades Thor Hellel enam d-, vaid t- lõpp, nagu see juba esines Uues Testamendis, näit. aastat, neitsit, Jummalat, pimmedat, wäetimat (kuid: tulleswad). Ka mitmuse omastavas ja de-mitmuse vormides on neis sõnatüüpi- des varasema de-tunnuse asemele tulnud -tte, kuigi mitte päris järjekindlalt, näit. Jummalatte, kunningatte, südda- mette, pimmedattest, neitsittest, kuid siiski aastade, röömsadest jt. Tähelepanu väärivad ka läänelistele murre- tele toetuvad e-mitmuse vormid jalg-tüüpi sõnadest, näit. jalge, ölge, härge, poegest, amnest, samuti a-tunnuseline mitmuse osastav, näit. auka, sila e. silisid, nopa, püssa, pütta, kiwwa, ja tugevaastmeline seesütlev: selgas, lautas, aedas jt.

Komparatiivis on varasem -mb asendunud praeguse m-tun- nusega, näit. ausam, kallim, parrem. Ka verbivormid on muu- tunud lähemaks tänapäeva keelepruugile, näit. walmistati (Hornungil kustutadi), walmistud e. walmistatud (Hornungil kustotud e. kustutadud). Läänepoolsete murrete mõju avaldub da-, ta-liiteliste verbide lühemates vormides, nagu walmis- takse, walmistud, walmistaw.

Lauseõpetus on Thor Hellel tunduvalt tihedam kui ta eelkäijail. Ta on arvestanud eestlaste keeletarvitust ja püüdnud selle põhjal reegleid esitada. Nii tunneb ta part- siaalsubjekti (rahwast tulleb ...), selgitab käänete tarvi- tamist lauses, kongruentsi (hea tööle, kuid keikile asjade- le jm.).

Üldiselt on Thor Helle keeleõpetus, kuigi see osalt toetub Hornungi grammatikale, siiski õige märgatavaks samuks edasi eesti keeleõpetuste arenemises.

Anton Thor Helle keelelise käsiraamatu teiseks osaks on sõnastik, mida võib pidada esimeseks trükist ilmunud eesti-saksa sõnaraamatuks. Nagu eespool märgitud, toetub see täiel määral Vestringi käsikirjalisele sõnaraamatule, olles aga viimasest tunduvalt lühem. Thor Helle on Vestringi sõnaraamatust jätnud välja kõik niisugused sõnad, mis tema arvates on murdelise ilmega. Samuti on sõnade tähenduste selgitusi ja lausenäiteid antud piiratumalt. Thor Helle on püüdnud esitada kõigepealt niisugust sõnavara, mida eestlased võimalikult laiemal maa-alal tunnevad ja mis esineb selleaegses kirjanduses. Sellega aitas see sõnaraamat teataval määral suunata tolleaegse kirjakeele sõnavaratarvitust. Märkimist väärib ka grammatilise vormistiku esitamise süsteem, mis meenutab tänapäeva õigekeelsus-sõnaraamatuid. Nimelt annab Thor Helle sõnade käänamise selgituseks sõna järel vastava tüübi numbri, mille järgi grammatikaosast võib leida käänamise eeskujuks sobiva tüüpsõna. Oma keelelise käsiraamatuga sai Thor Helle seega XVIII sajandi kirjakeele normeerijaks.

Et Thor Helle keelelises käsiraamatus esitatud seisukohad tol ajal üldiselt tarvitusele tulid, selle põhjuseks on asjaolu, et Thor Helle oli ühtlasi ka selle ajajärgu valjakam ja autoriteetsem kirikukirjanduse soetaja. Olles eesti rahvakeele parimaid tundjaid, rakendas ta oma võimeid kirikuraamatute tõlkimiseks. Tema suurim ja tunnustatuim töö sel alal on piiblitõlge. Piibli tõlkimisel töötas ta aastail 1728–1736. Seejuures oli tal nii tõlkimisel kui redigeerimisel abiks mitmeid abilisi, nagu H. Gutsleff Läänemaalt, A. Vierorth Tallinnast jt. Trüki ilmus "Piibli Rammat, se on keik se Jummal Sanna" a. 1739.

Ortograafiliselt on piibel kirjutatud ühtlases vanas kirjaviisis. Lisamärkidest tarvitab ta ainult n-märki vastava hääliku pikkuse märkimiseks, näit. minna 'minna', kuid

minna 'mina'. Õ-häälikut märgib ta traditsiooni kohaselt kas õ-ga (kõrge, lõppetada, rõmo) või o-ga (monni, moistma, wottab e. wõttab). Vokaalidevahelise j-i märgiks on i: poiad, koias, maiades. Häälikulistest erijoontest võib märkida, et endise pika vokaali asemel on hakatud rahvakeelse häälduse alusel tarvitama diftonge, näit. hea, pea; peäl, seäl, seädus, peäseb, voõras, moõk, moõt (1715.a. veel hä, sääl, pälik, sädusse). Labiaalvokaalide kõrval on v kadunud sõnades nagu sui, tui, tuike, mis viitab läänepoolsete murrete mõjule. Säilinud on aga varasemad traditsioonilised sõnakujud, nagu sanna 'sõna', keik 'kõik', seie 'siia', leikas 'lõikas'. Järgsilpide o on säilinud (paljo, sago, kokko), sti-liitelistest adverbidest esineb küll hästi, kuid üldiselt tarvitatakse ste-liidet: tõeste, kurjaste, ussinaste.

Piibli keele vormiõpetuslikest erijoontest tuleks kõigepealt rõhutada neid uusi jooni, mis toetuvad läänepoolsele murdele,¹¹ nagu omastava vormid mo, so 'minu, mu, sinu, su', tugevaastmeline seesütlev (külges, tõldas, kohtas, ridus, ka aeges 'ajal'), e- ja a-pluural (jalge, poegele; ussa, kiwwast, põllale), verbi umbisikulise tegumoe vormid, nagu varrastud, kinnitud, kohhendum, selletakse, süllitakse. Kahe sugused vormid esinevad oleviku mitmuse 3. pöördes: ühelt poolt on siin endiselt ülekaalus tugevaastmelised vormid, näit. hoidwad, noudwad, kostwad, saatwad, tundwad, teiselt poolt aga nõrgaastmelised, nagu tewad (e. teggewad), peawad (e. piddawad), näwad. Samuti esinevad paralleelselt nud- ja nd-kesksõna, näit. näitnud, saatnud, tapnud, annud, üttelnud (konsonandi järel), ka teinud, näinud, selletanud e. selletand, piddanud e. piddand, lahkunud e. lahkund, roidund jne.

Tolleaegse kirjakeele erijoontest märgitagu veel, et tüve varasem kuju on säilinud sõnatüüpides, nagu kattukse,

¹¹ A. S a a r e s t e, Piibli keel ja rahva keel. - "Eesti Keel" 1939. lk. 174 jj-d.

weikae 'veikae', puddolofuksad: karjateed, aasinnatae: pe-
rataad; meletumad, wäetumad, autumaks 'sootuka'; kolmanda-
mal. Sõda-tüüpi sõnadeast on nõrgas aatmas vormid aõa, paa.
teerasa, kuid koia. Siasaütlevaa esineb rohkaasti aae-lõppu:
ramatuaae, hunnikusae, elluaae, merreasa, kuid ka läks
kambri, taewa; keel-tüüpi sõnadest esineb aiaaeütlev jure,
ära, mele kujul. Alaeütleva lõpuka on ka kaaarõhulise ail-
bi järel -le, näit. poegadele, aullaatela, aasemele, rahwa-
le (vrd. Hornungil: Iaaandille, Jüngridelle).

Tarvituael on nii i- kui de-mitmaa, näit. maiat, lap-
siat, kurjel päewil, neiat mehhiat, keikis paikua, waasi-
kaiat, ramatuiat, tütrile, aullaatika ja poegadele, laatele,
lindudele, wazgewattele, rummalattele, innimeatele, määsa-
jattega, eelalidele, laanedest, pealikkudele. Üldiselt võib
siiski märkida tendentia kord-korralt enam hakata tarvitama
de-mitmuat, näit. 1715 pagganille, 1739 pagganattele.

Verbi alalt olgu juhitud tähelepanu es abil moodusta-
tud eitava kõne mineviku vormidele, näit. preestril es olle
selle koia laggunud kohte kohhendanud, ei ükski ... es olle
tulnud leri, Jehowa es olle mitte rakinud, es olla tunda,
kuigi selle kõrval esinevad harilikult vormid ei tahtnud
anda, ei lahkund, ei sõnud leiba, ei lauaunud aanna, ei
hähbenud jne. Kaudaet kõneviisi antakae edaai verbi pidama
abil, näit. Ollen kuulnud, et Egiptuasa peap wilja ollema
(a.o. olewat). Kontraheerunud verbideast esineb da-infinitiiv
viakada, hingada kujul. Seoses verbidega nägema, kuulma
tarvitatakse oleviku kesksõna aasatavat konatraktaioonidea,
nagu nägi Penjamini nendega ollewad. On tarvituael ka veel
potentiaali märkiv verb leema: ehk se leeb kogkematta aün-
dinud.

Süntaktilistest erijoontest aratab kõigepealt tähele-
panu objekti tarvitamine. Et Hornungist alates grammatikad
olid akuaatiivi kui sihitise käände märkinud praeguse parti-
tiivi kujulisena, siis oli hakatud liialdama aasahitise
tarvitamisega. Seda viiga esineb rohkesti ka piiblia, näit.
panni Josepit nende jure, andis karrikaat Warao kätte.

pagganitte üllewatajat poos ta üles, wöttis ärra keik kulda ja hõbedat. Hoopis harvemini esineb vastupidist tarvitustviisi, kus osaobjekti asemel on täisobjekt, näit. Josep näggi ommad wennad ja tundis neid, näggi ühhe Egiptusse mehhe, et ta peksis ühhe Ebrea-mehhe temma wendadest. Omadus- ja nimisõna harilikult kongruueeruvad, näit. aures kõrbes, ommaast wärrawast, wäetimid lapsed, suurte hirwede, pahhaist tõbbedest. Ometi esineb selles ka kõrvaleksaldumisi, eriti slasleütlevas ja mitmuses, näit. ommaast wendadest, kõrge psikade, wäetima lastele, selle mehele, hes ja lsis male. Komparatiiv nõuab sel ajal veel osastavst, mitte seestütlevst, näit. surem ja kõrgem meid, tahhan ma surem aind olla, wäggewam meid, eka ka norem ödde olle illussm tedda.

On loomulik, et lausestuses avaldub veel tugev saks keele mõju. Nii näiteks tarvitatakse rohkesti kaassõnalis väljendeid, nagu ütles preestride wasto (s.o. preestritele), siis läksid nemmad telgi sisse (telki), nälg olli woimust sanud keige made sees (kõigis maades), ehmatus langes nende peale (nendele), esinevad laused nagu wessi andis ennaast lõhki ühhest ärra jne.

Sõnavaraselt on piibel tunduvalt rikkam eelmistest teostest. Et piiblis kajastub meile võõras muinas-heebrea maailm, siis on Thor Hellel küllaltki raske olnud kõigile siin esinevatele sõnadele eestikeelseid vasteid leiua. Nii on tänapäevani jäänud keeletarvitajatele võõraks niisugused sõnad, nagu naabel 'mingi pill', tarkemon 'mingi rahaühik', jne.¹² Nende vanateamentlike terminite kõrval tuleb märkida ka seesuguseid sõnu, mis on laenatud murdeist, nagu udris 'kärmas, nooe', üllap (s.o. ülal) 'alul, hull', wirtsikas 'tormakas', ssm 'vahiputka, hütt, osm', puul 'õhvake', kiwwi-kangur 'kivihunnik', kehhiik 'pool wakka', wiltsima 'viivlema, logelema, kõhklema', öördama 'peale kaebama' ¹³

¹² J. V. V e s k i, Eesti piiblitõlgete leksikaalseist erinevustest. - "Eesti Keel" 1939. lk. 170 jj-d.

¹³ A. S a a r e s t e, op. cit., lk. 224.

jt. Need sõnad on põhiliselt samuti pärit läänepoolseist murdeist. Mitmedki sellistest sõnadest on piibli kaudu leidnud tee hilisemassegi kirjakeelde, näit. õrdama, jõe koole, puhte geg jt. Piibli kaudu on heebrea keelest meie keelde laenatud sõna jaanalind, õieti selle esimene pool jaana.¹⁴

Eesti kirjakeele kujunemises on piibilil küllaltki kaaluv osa. Piibel koondas endasse mitmete eri murrete sugemeid, senisele kirjakeelele lisandus piibli kaudu rohkesti läänepoolsete murrete jooni. Et piibel oli kirikukirjanduse tähtsaim teos, siis muutus piibli keel teataval määral eeskujuka keeletarvitajaile ja järgnevaile kirjakeestele. Pealegi jäi kuni XVIII sajandi viimaste aastakümneteni piibel rahvale ainukeseks märgitavaks lugemisvaraks. Piibli ilmunisele järgneva 40 aasta jooksul ei avaldatud midagi eriti tähelepandavat peale vaimulikkude teoste nustrükkide. Ja keelelt sarnanesid järgnevad raamatud suurel määral piibliga. Ei erine piibli keelest ka esimese põhjaeestikeelse poolimäliku jutustuse "Hanso ja Mardi jutt" keel. A. Thor Helle poolt tema grammatikas normeeritud ja piibli tõlke kaudu erilise autoriteedi omandanud kirjakeele tarvitusviis püsis mitte ainult kogu XVIII sajandi jooksul, vaid ka järgmise sajandi algupoolel.

Piibli tõlge oli oma aja kohta keeleliseks suursaavutuseks. Hinnatud on tolleaegne piibel arhaistliku stiili näitena. Hästi iseloomustab Fr. Tuglas piibli tõlke stiili, öeldes: "Ma usun, et piibel maakeele tõlkimisel palju oma keele ilust ei kaotanud. Ta leidis kohase keele, tüheda ja talupojaliku, mida veel poolharidus ning ajaleht polnud rikkunud. See oli toores ja vaene, kuid julge ja plastiline."¹⁵

¹⁴ P. A r i s t e, Mõningaid sõnaseletusi. - "Eesti Kirjandus" 1929, lk. 165 jj.

¹⁵ Fr. T u g l a s, Kirjanduslik stiil. Kriitika I, Tartu 1919.

Maitena piibli keelest olgu toodud järgnev katkend.

1. Agga keigel ma-ilmal olli üks kele-murre ja ühhe-suggused sannad.
2. Ja se sündis kui nemmad homiko poolt tee peäle läksid, siis leidsid nemmad orgo Sineari maalt, ja jäid aenna ellama.
3. Ja nemmad ütlesid teine teise waato: Et tehkem nüüd teiliskiwwa ja põlletagem neid õiete. Siis olli neile se teiliskiwwi kiwwiks, ja mäe-waik olli neile soueka.
4. Ja nemmad ütlesid: Et ehhitagem nüüd ülles ennes-tele ühhe linna ja torni, ja tamma otas liggi taewast, ja tehkem ennestele nimme, et meid laiale ei pilluta keige see Ma peäle.
5. Ja Jehowa tullis mahha vaatma se linna ja se torni, mis innimeses lapsed üllesehhitasid.
6. Ja Jehowa ütles: Wata üks rahwas ja üks kele-murre on neil keikil, ja se on mis nemmad hakkanud teggema, ja nüüd ei kela neid ükski keik sedda teggemast, mis nemad mõttelnud.
7. Et lakki nüüd alla ja seggagem seäl nende kele-murre, et nemmad teine teise kele-murret ei sa moieta.
8. Ja Jehowa pillas neid seält laiale keige se Ma peäle, ja nemmad jätsid se linna üllesehhitamata.
9. Sepärrast pandi tamma nimmi Pahel, et Jehowa seäl keige Ma kele-murde on ärrasegganud; ja seält pillas Jehowa neid laiale keige se Ma peäle.

15. XVIII sajandi teise poole kirjakeelest.

XVIII sajandi teise poole kirjakeel toetub piiblitõlke keeletarvitusele. Sellepärast ongi selle ajajärgu kirjakeel kaunis ühtlane, ja seda nii ortograafiliselt, häälikuliselt kui grammatiliselt. Ilmekalt avaldub see A. W. Hupeli töös.

A u g u s t W i l h e l m H u p e l oli selle aja silmapaistvam keele- ja kirjamees. Ta oli pärit Saksa- maalt ja töötas pikemat aega (1769-1804) pastorina Põltsa- maal. Siin andis ta 1766.-1767.a. koos P. E. Wildega välja arstiteaduslikku laadi ajakirja "Lühhiike õppetud, mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto". Ajakirja ilmus teatavasti 41 numbrit ja selle saksakeelse teksti koostas arst Wilde, sest keelde aga tõlkis selle Hupel. Tekstis esinevad kõik samad erijooned, mida me kohtame piiblitõlkes, näit. de- ja i-mitmuse kõrval ka e- ja a-mitmust, lääneli- si jooni nagu tehja, kassu (= kasu) 'kasv', kuinud 'kuiva- nud, kõhnunud' jne. Tähelepanu äratav see väljaanne vahest kõige enam sõnavara poolest, sest oli see ju eimesi ter- vishoiulisi väljaandeid, kus esinevad arstiteadusliku ter- minoloogia almed, näit. rahvapärased haiguste nimetused (kollatõbbi, lange tõbbi, rouged, süggelissed, pallawaa 'palavik'), tolleaegsed medikamendid (kampwer, salmiak, munna-õlli, Juda sit)¹⁶ jne.

Hupeli tähtsamaks tööks on tema keeleline käsiraa- mat "Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch" (Riga, Leipzig, 1780), mis on koostatud Thor Heile käsiraamatu eeskujul, erinedes oma eelkäijast selle poolest, et siin põhja-eesti grammatikaga paralleelselt on antud ka lõuna-eesti keeleõpetus, samuti on sõnaraamatusse püütud koondada kogu eesti murrete sõnavara. Põhja-eesti materjali allikaks on Thor Heile teos ja Vestringi käsiki- ri, lõuna-eesti ainestiku on ta aga võtnud Clare käsikirja- lisest grammatikast. Kuigi Thor Heile käsiraamatu ilmumi- sest oli möödunud ligi pool sajandit, on uut Hupeli gramma- tikas vähe. Käänamine ja pööramine põhja-eesti grammatikas

¹⁶ A. V a l m e t, "Lühhiike õppetud" keelelisest kül- jest. - "Keel ja Kirjandus" 1966, lk. 683-688.

on samasugune kui Thor Hellel, ainult rühmitatud on sõnu teisiti. Arv sõnade puhul on ta märganud, et liitarvude vanaema tarvitusviis (näit. nelli neljatkümmend - 34) asemel on hakatud kasutama sakalastelt laenatud uut tarvitusviis (kolmkümmend nelli e. kolmkümmend ja nelli). Uudset materjali pakub ka peatükk murretest, kus ta muuseas märgib, et eesti keel olevat sooma keele õde, sest neil keeltel olevat palju ühiseid sõnu ja keelereegleid.

Hupeli käsiraamatu väärtuslikumaks osaks on eestisaksa (192 lk.) ja saksa-eesti (206 lk.) sõnaraamat, mis sisaldab ligi 17 000 eesti sõna, olles kõige täielikumaks XVIII sajandi sõnavarakoguks. Et see sõnaraamat aga kaugelgi täielikku pilti ei anna tolleaegse rahvakeele sõnavarast, seda tunnistab ka autor ise. Iseloomustades oma ajajärgu keelt, ütleb Hupel oma käsiraamatu eessõnas: "Kunsti ja teadusalaste väljendite poolest, nagu seda kergesti võib arvata, on keel vaene; talumajapidamislariistade ja muude pärisorjavaliku eestlase vajaduste märkimiseks vajalike sõnade poolest aga ebatavaliselt rikas." (Eessõna, lk. 6).

Tundes huvi eesti sõnavara vastu, jätkas Hupel lisamaterjali kogumist, saades ühtlasi täiendavat materjali mitmetelt kaastöölistelt. Seetõttu paisus ta käsiraamatu teine trükk (1818) märksa suuremaks, nii et selle sõnaraamatuosa sisaldab juba üle 20 000 sõna.

Kui aga võrrelda Hupeli käsiraamatu eestikeelseid tekste (vanasõnad, mõistatused, kahekõned) Thor Helle omadega, siis selgub, et need on jäänud keelelt samaks. See omakorda kinnitab, et keeletarvitus XVIII sajandi teisel poolel oli ühtlane.

Olukord muutub mõnevõrra sajandi viimastel aastakümnetel, mil lisaks puhtvaimulikule kirjandusele hakkab ilmuma ka õpetlikke ja moraliseerivaid lugusid sisaldavaid lugemikutaolisi raamatuid, mis oma enamikus olid kirjutatud paastorite poolt maarahva valgustamiseks. Ka neis "jutto-ramatuis" säilib põhiliselt kirikukirjandusele omane

keel ja stiil, kuid lissks tulevad mõningad kohalikust rahvakeelest tingitud murdesõnad või individuaalsed jooned.

Esimesena tuleks neist sajandi lõpukümnedite autoreist märkida F r i e d r i c h A r v e l i u s t, kes oli üles kasvanud Virumaal, õppinud Leipzigi ülikoolis, töötas hiljem Virumaal koduõpetajana ja oli 1790-1806 Tallinna gümnaasiumi professor.

Oma seisukohad eesti keele ja selle arendamise kohta on ta esitanud Tallinna gümnaasiumis 1792.a. peetud kõnes "Über die Kultur der estnischen Sprache", mis ilmus ka trükist. Ta leiab, et nurin eesti keele vaesuse, vigasuse ja ebatäielikkuse kohta olevat põhjendatud. Eesti keel olevat tema arvates nii vaene, et selle kaudu pole võimalik eestlaste vaimumaailma rikastada ega nende tundeid peenendada. Ometi olevat tarvis eestlaste heaolu eest hoolitseda, sest eestlased toitvat ju oma higi ja vaevaga sakslasi, ja mida parem olevat eestlaste elujärg, seda parem olevat ka sakslaste oma. Sellepärast tulevat eesti keelt arendada. Kuigi eesti keeles puuduvat abstraktne sõnavara, puuduvat kujutlused voorusest, hoolsusest, tagasihoidlikkusest, inimlikkusest, aukartuast, soodustavat siiski eesti keele arendamist selle rikkalik vormist ja rohked liitmis- ning tuletusvõimalused. Et aga eestlased raskes orjuses elavad, siis ei saa nad ise oma keelekultuuri tõsta. Eesti rahvast tulevat seepärast s u n d i d a paremat ja rikkamat keelt kõnelema, taile tulevat sundkorras õpetada uusi sõnu ja reeglipärasemaid sõnavorme (näit. õlnud asemel ütlenud). Seejuures ei tarvitsevat arvestada ei piiblitõlke keelt, mis üle 50 aasta vana, ega ka rahvakeelt, mis on ebaühtlane (näit. kõneldakse aa asemel oa, ää asemel ea), vaid tulevat üldiste mõistuspärase keelereeglite järgi tuua keelde õigemaid vorme ja sõnu. Kuulaja või lugeja polevat ju võimaline hindama, kas vorm on õige või väär. Peaasi olevat, et see oleks reeglipärane ja sellest aru saadaks. Uute sõnade tarvituselevõtt ja tutvustamine ei tegevat

raskusi, sest seda tegevat pastorid meeleldi - ja nii võidavad keelt peagi parandada ja rikastada. Missugused need mõistusepärased "õigemad" vormid on, mida Arvelius soovitab, selgub esitatud näidetest. Nii leiab ta, et eesti keeles olevat hirmus suur segadus objektiga, mis esineb kord nime-
 tavas, kord omastavas, kord sihitavas s. akusatiivis, kusjuures ainsuses olevat õige ainult osastavakujuline akusatiiv, näit. panne ust kinni, wotta üht sutäit wina, mitmuses aga nimetavakujuline, näit. ükski ei näitnud ommad silmad (mitte ükski ei näitnud omma silmi). Olema nõudvat kõigis keeltes nominatiivi, sellepärast tulevat ka eesti keeles öelda need kolm mehed ollid, mitte aga need kolm meest ollid. Laiskuse tõttu jäetavat ära tähti, näit. öeldavat kaetud, maetud, annud, möttelge, pidavat olema kattatud, mattatud, andnud, mötlege. Nagu neist näiteist selgub, meenutavad Arveliusse keelereeglid veel Stahli ja tema pooldajate seisukohti, kes eesti keelt nägid seesugusena, nagu nad seda endile teiste keelte reeglitest lähtudes kujutlesid, mitte aga seesugusena, nagu see tõeliselt oli. Ja kui rahvakeel ei vastanud nende poolt esitatud nõudeile, siis oli vigane rahvakeel, mitte aga vääralt üldistatud keelereegel.

Ainuke ala, kus Arveliusse ettepanekud olid mõnel määral arvestatavad, oli tuletusõpetus. Ta leidis, et kui usuliite varal on saadud sõnad armastus, julgus, miks ei võiks siis nende eeskujul tuletada sõnu, nagu äkkilus (sõnast äkilinne), tassandus (tassane), lahkus, allandlikkus, puhtus, ustawus, holelikkus. Kuigi mõned nendest tuletistest, nimelt puhtus ja tassandus leiduvad juba Hupeli sõnaraamatus (1780) ja olid sel ajal juba tarvitusel, on enamik märgitud sõnadest hiljem kirjakeeles tarvitusele tulnud. Põhiline on siin aga see, et Arvelius esimesena näitab kätte tee, kuidas eesti keelt rikastada abstraktsete substantiividega.

Arveliusse enese keeletarvitus ei ole kuigi kindel. Oma esimeses raamatus "Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat" (1782) tarvitab ta mingisugust segakirjaviisi, märkides pikka vokaali lahtises silbis kord tolleaegse orto-

graafia kohaselt ühe tähega (roga, jure, poleat), kord aga hoopis hilisema märkimisviisi kohaselt kahe tähega (kuulis, wiisil, maale, meelest). Samuti eksib ta ka kin-nise silbi vokaalide (astase, rõmsad - seemned, rõõmaas-te) märkimisel. Näib, et Arvelius oma esimese raamatu kir-jutamisel ei ole hoolinud tolleaegse kirjakeele traditsioo-nidest ega järjekindlusest. Sellepärast kirjutab ta kord auustas, wannematte, päwa, kord aga auosta, wannemadtele, päewad jne. Huvitav on seejuures asjaolu, et sagedasti selliste paralleelvormide tarvitamisel üks vormidest on murdeline.

Et Arvelius oli üles kasvanud ja ka hiljem töötanud rannikumurde piirkonnas, siis kajastub Viru-Nigula murrak ka tema keeletarvituses. Nii tarvitab ta osastavas ja alaltütlevas helilise konsonandi järel murdepäraselt hoold, noord, nooreld, kuid ka meelt, ausalt, alaleütlevas tarvi-tab kaasrõhulise silbi järel lle-lõppu, näit. enneselle, Welskerille, kuigi traditsioon eelistas le-vorme. Sisseüt-levas kohtame sse-lise lahhasse kõrval murdelist pilpaje, esineb ühelt poolt kokku, teiselt poolt aga murdelisele hääldusele viitav kädte 'kätte', paralleelselt esinevad sa-mas lauses nii kse-tunnuseta vorm tehha 'tehakse' kui ka tehhakse, tarvitatakse rõõbiti tehnud ja läinud, võib-olla murde mõjul esineb kõrvuti nii ühtegi kui middaki, wähhe-ki jt. Hoolimata sellest et kaasaütleva lõpuks juba ammu oli kujunenud -ga, kirjutab Arvelius siin siiski veel lasteka, wiinaka, asjaka, luaka, innimesseka jne. Ranniku-murde mõju võib näha ka niisugustes vormides, nagu tarka ramato 'tarka raamatut', rammotummi 'rammutuid', hakketi 'hakati', samuti sõnades vaaksa 'vaksa', warmas 'hoolas, kärmes', katsuma 'vaatama' jt.

Tuleb aga märkida, et seesugune keeletarvitus on omane ainult Arveliuse "Jutto- ja Õppetusee-Ramatu" esime-sele osale. Sama raamatu teise osa (1787) ja "Rammo Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatu" (1790) keeletarvitus on aga ajajär-gu üldise keelepruugi kohane, isegi murdejooni esineb

vähem (näit. enneselle, kuid wannemile).

Teiseks selle aja juturaamatute kirjutajaks oli Friedrich Wilhelm Willmann, kes oli sündinud ja veetnud lapsepõlve Lätimaal, õppinud Saksa ülikoolides ja töötas 1772-1802 Saaremaal Karja kihelkonnas pastorina. Tema raamat "Juttud ja Teggud kui ka Monningad Öppetussed, mis majapiddamisse parrast tarwis lähtwad" ilmus samuti kui Arveliuse juturaamat 1782.a. Hilisemad trükid sellest raamatust kandsid pealkirja "Juttud ja Moistatussed". Keelelt on Willmanni jutud tunduvalt nõrgemad kui Arveliuse omad. Willmann ei eksi küll oma aja ortograafiareeglite vastu, kuid tema lausestus on võõrapärane ja paiguti ebaselgegi. Eesti keele tundmise äärmist puudulikkust näitavad laused, nagu seid kaks oinad; hakka-
sid kõnneleda; panni ust lukko, ärratas oma seltsimeest
ülles, kon ... näggi härja; et ükski temma jure sai (pro
ei saanud); jägo nende jures (pro juurde); mis üle temma
moistus on (pro üle mõistuse) jne. Teiselt poolt esineb
tema keeletarvituses ka Saaremaa murdejooni, näit. ümber-
koudo; meite, meitele, muudele 'muudele', waiak 'puudu',
teekäibia 'teekäija'; ill.: perrese, süilese; in. punges,
nitis, keikis polis; lambo 'lambaid', es olli 'ei olnud',
rutwad, rõmuusta 'rõõmustada' jt. On sellepärast mõiste-
tav, et O.W. Masing oli pahane Willmanni-taoliste kirja-
meeste peale, kes eesti keelt väga puudulikult tundsid,
kuid ometi kirjutasid meesrahvale raamatuid. Näitena Will-
manni keeletarvitusest olgu toodud ta valm "Oinas ja koer".

Oinas hakkas teisega räkima ja ütles: Vennike!
mis eest peame meie selle koera sanna kuulma ja
temma hambad kartma? Mis eest peame meie sedda kan-
natama, et temma meid ja meie seltsi kissub? Lähhe-
me ja puskame tedda surnuks. Siis läksid mollemad
senna ning puskasid sallaja tedda surnuks. Kui tei-
sed koerad sest märki said, jäid nemmad wihhaseks
ja kiskusid need tapjad mahha, ning nenda olli se
kättemaksmine käea. Nüid tulli suur hirm keikide

lammaste peäle. Mis abbi said aiia need kaks oinad ja keik lambad sest tüllist? Ei ühtegit. - Üks teine koer sai jälle hoiakjaks pandud, kee lambo nenda aammoti kiskus, kui ae endine, ja wannad wisid üllea piddaa. Need lambad piddid nüid kartuaega sanna kuulma, mis nemmad enne julge süddamega ollid teinud.

Õppetus.

Mia aitab, armas tallomees, kui sa selle oina kombel wasto panned, kelle kässu al pead ollema. Sinna ometi ei pääse, ja teed agga teistele weel ausermat waewa, sest pirita kohhe walmis sind neile märgiks pannema. Kule enniminne, kui aus meea, omma issanda sanna, aiis ka orja põlli ei olle raske ollema. Seet ei woinud keik tallopoiaks, egga woinud ka keik iasandadeks sada; agga ometi mollemad peawad ollema. Jumal üksi teab mis igga ühhel hea.

Järgmise sajandi algul keeletarvitua küll mõnevõrra paranes, kuid sakslaste kirjutatud raamatud säilitasid endiselt tolleaegsete kirikuraamatute keele. Selleaegaeist juturaamatute kirjutajaist võib nimetada J. W. L. L u c e t, kes oli pärit Saksamaalt ja töötas hiljem Saaremaal koduõpetajana, pastorina, arstina ja koolide inspektorina. 1807.a. avaldas ta oma "Sarema Jutto Ramato" I osa, millele 1812.a. järgnes II osa. Ta jutud erinevad eelkäijate omadest selle poolest, et need on algupärased, mitte tõlked. Luce tundis elavat huvi keelekõsimuste vastu, kogus saarte murde sõnu, tegi kaastööd Rosenplante-rile. Et ta täisealisena hakkas õppima eesti keelt, ei suutnud ta seda siiski põhjalikult omandada. Seetõttu leidub ka tema keeles rohkesti vigu ja ta väljendus on saksapärase. Olgu aelle näiteks "Sarema Jutto Ramatu" II osa sissejuhataw "Maenitsus".

"Armas ja aus ma rahwas! Seddssinnstse ramato, missest jubba essimenne jaggo teile teätaw on, olen minna heast süddamest teie heaks ning kassuks

kirjotanud, sest, et ma tõeste aowin, et teie kei-
kide kässi saaks heästi käja ... Mullis olli halle
meel teie pärrast, ja ma mõtlesin järrele, kuidas
teie põlwe luggu woiks parrandud sada. Seäl tulli
siis mo mele, et se mitte mu wisil ei woi sündida,
kui agga hea nou andmisse ning hea õppetusse läb-
bi, mis teie wasto wottaksite. Sellepärrast wotsin
ma siis kätte, ja kirjutasin teile sedda Sarema
jutto ramato, sest et teie, kui ma tean, keigeenna-
miste juttud heal meel loete. Agga et mo nou ja
õppetus ka tõeste teile kassuks olleka, siis ma
pallun teid, et teie need juttud mitte kui tühjad
juttud ükspäinis egga ajawiteks ei wotta luggeda,
ja siis jälle käest ärra heita. Ei! luggege neid
õige tähhelepanemisega, mõtlege igga ühhe jutto
ülle järrele, mis teie sest omma kassuks woite õp-
pida ning prukida, ja noudke siis nenda ka tehha,
kui ned head ja moistlikkud innimessed teinud, ken-
nest need juttud räkiwad ...

Samuti kui Willmannil on ka Luce keeletarvituses
rohkesti saarte murde jooni, näit. nobbeste 'nobedasti',
kibbe walloga, au 'suvel', teitele, il. perreae, iness. .
kohtas, hulkas; kapaud 'kapsaid', pöllal; ma sai 'sain',
ea tahtnud, õppetud, wajak, tuhwlid 'kartulid' jt.

Üldiselt XVIII sajandi lõpu ja XIX alguse kirja-
keelt jälgides paistab silma, et ortograafiliselt on see
samasugune kui piiblis: vokaalidevanelist j-i ärgitakse
i-ga (maia, aia-witeks), astmevahelduse tõttu tekkinud
vokaaliühendis eraldatakse täishäälikud tihti siloitamis-
märgiga (so-ud, ka-ab). Ka häälikulised erijooned on sa-
mad (hea, peal jt.). Läänepoolsete autorite keeles esine-
vad piibli keelest tuntud vormid, nagu tugevaastmeline
inessiiv (nurkas), a-mitmua (pöllal), kõikuvusi esineb
oleviku mitmuse 3. pöörde (andwad, tewad - tegad) ja
nd- ja nud-kesksõna tarvitamisel (teinud, sallind).

Üldiselt on tarvitusel vormid nagu nimmetakse, warraatud. Kontrahbeerunud verbidest tarvitatakse tugevaastmelisi da-infinitiivi, nud-kesksõna ja käskiva kõneviisi vorme, näit. rüpada 'rüübata', kaebada, õhkades, arwago, walwa-nud. Kõige teravamalt torkab silma vöörapärane lausestus (näit. räkis Juttud ülles 'jutustas', laulis oksade peäl 'okstel', Riet kudduma olli temmale wägga pitkalinne) ja rohked objektivead.

III. ÜLEMINEK VÕORAPARASELT KIRIKUKIRJANDUSE
KEELELT RAHVAPARASELE KEELETARVITUSELE
XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL.

16. Üleminekuajajärgust.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul toimusid tähelepanuväärsed nihked Eesti ala põllunduses ja tööstuses, algas aeglane üleminek senistelt feodalistlikelt tootmissuhetelt kapitalistlikele. Hoogsamaks muutus see üleminek XIX sajandi esimesel poolel. On loomulik, et see üleminek kajastub ka kirjanduses ja kirjakeeleski.

Järgnevas on lähemalt vaatlusele võetud eesti kirjakeele arenemine ajajärgul 1813–1857, s.o. alates ajakirja "Beiträge" ilmuma hakkamisest kuni esimeste püsivate eesti ajalehtede ilmumiseni. Sel perioodil toimub eesti kirjakeeles olulisi muutusi. Siirdumine vanalt uuele avaldub siin õige mitmeti.

Kõigepealt toimub murrang suhtumises eesti keelesse. Kui feodaalajal, lähtudes kiriku õpetusest, kalduti kõiki keeli auruma antiikkeelte grammatika raamidesse, siis juba XVIII sajandil märgati, et keeled oma ehituselt ei ole kaugeltki ühesugused, vaid erinevad oluliselt. Kui kõik XVII ja XVIII sajandi grammatikad olid eesti keele kirjeldamisel lähtunud saksa keelest, siis alles nüüd märgati, et eesti keel oma ehituselt erineb põhiliselt ladina ja saksa keelest, olles soome-ugri keelena lähedases suguluses soome keelega. Üleminek seniselt saksa orientatsioonilt soome orientatsioonile võimaldab läheneda uutelt seisukohtadelt eesti keele ortograafiale, aga samuti ka

käänamis- ja pööramisküaaimustele jne. Soome eeskujude arvestamine võimaldab õigesti mõista eesti keele ehitust.

Teiseks toimub möödunud sajandi esimesel poolel oluline nihkumine eesti kirjasõna viljelejate ridades. Kui sajandi algul eesti kirjameesteks olid peamiselt sakslased, nagu L. Luce, O.R. Holtz, P. Frey, R.J. Winkler jt., siis juba sajandi teisest aastakümnest alates hakkavad keele- ja kirjameestena kaasa lööma eesti päritoluga autorid, nagu Kr.J. Peterson, O.W. Masing jt. Kolmekümnendates ja neljakümnendates aastates aga pääsevad kirjameestena juba juhtivale kohale eestlased, nagu C.W. Freundlich, C. Fr. Lorenzonn, W. Nedatz, Suve Jaan, Fr. R. Faehlmann jt.

On ilmne, et üleminek saksa päritoluga autoreilt eestlastest kirjameestele oluliselt mõjustas ka kirjakeelt. Kui sajandi algul saksa pastorid tarvitasid veel samasugust võõrapärast kirikukirjanduse keelt, nagu see esines A. Thor Helle piiblitõlkes, siis juba "Beiträges" hakati avaldama rahulolematust senise keeletarvituse vastu ja nõuti elava rahvakeele silmaspidamist. Ometi ei toimunud üleminek võõrapäraselt keeletarvitusele rahvapärasele keelele kaugeltki lihtsalt ja kergelt, sest varasemad eesti kirjamehed, olles köstrite ja koolmeistritena harjunud senise kirikupäraa keeletarvitusega, ei suutnud ega julgenudki alati loobuda senisest kirikuraamatutele omasest keeletarvitusest. Alles seesugused silmapaistvad kirjamehed, nagu osalt Juhan Sommer, eriti aga Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald suudavad end lahti rebida kirikukirjanduse eeskujust ja hakata tarvitama rahvapärast keelt.

Kõige olulisemaks muutuseks on aga üleminek seniselt kahelt kirjakeelelt ühele ühisele kirjakeelele, missugune protsess toimub just möödunud sajandi esimesel poolel. Teatavasti oli juba alates XVI sajandist Eesti alal olnud tarvitusel kaks kirjakeelt. Kuigi Põhja-Eesti ala on laiem Lõuna-Eesti omast, arenesid põhja- ja lõuna-eesti kirja-keel XVI ja XVII sajandil paralleelselt, kusjuures juba siis võis märgata lõuna-eesti kirjakeeles põhja-eesti kir-

jakeele mõju. XVIII sajandil jätkub küll veel paralleelne areng, kuid lõuna-eesti kirjakeele osatähtsus väheneb. XIX sajandi algul aga hakkab kord-korralt kindlamaks kujunema seisukoht, mida kaitsevad ka juhtivad keelemehed O.W. Masing ja H. Rosenplänter, et rahva huvides on põhjaeesti murretele toetuva ühise kirjakeele tarvituselevõtt. Seda pooldavad ka F. R. Faehlmann ja F. R. Kreutzwald. Vajadus tarvitada ühist kirjakeelt kasvab pidevalt, nii et seoses ühise ranvuse kujunemisega sajandi teisel poolel tõrjutakse lõuna-eesti kirjakeel välja ja valitsema pääseb lõuna-eesti murretele toetuv ühine rahvuskeel. Seega laieneb varasema Tallinna keele mõjusfäär nüüd üle terve Eesti ala ja endine Tartu kirjakeel hääbub.

Neid eesti kirjakeele ajaloo olulisi protsesse püütaksegi alamal jälgida.

17. H. Rosenplänter ja "Beiträge".

Möödunud sajandi alguse keele-elust on raske kõnelda ilma H. Rosenplänteri keelelist ajakirja nimetamata. See ajakiri, mille täielik nimi on "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" ("Lisandeid eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks") ilmus Pärnu Elisabeti koguduse õpetaja J o h a n n H e i n r i c h R o s e n p l ä n t e r i toimetusel aastail 1813-1832. Kokku ilmus seda ajakirja või õigemini aastaraamatulist koguteost 20 köidet, kusjuures mõnel aastal (näit. 1816, 1817, 1818) ilmus mitu köidet, mõnel aastal aga mitte ühtegi. Ka kõite suurus sõltus kaastööst, kõikudes 128-218 lk. vahele. Ajakiri sisaldas kirjutisi eesti keele ortograafia, morfoloogia, süntaksi ja sõnavara alalt, eestikeelsete raamatute arvustusi, rahvakeelseid tekstinäiteid, teoreetilisi kirjutisi keele alalt, rahvalaule ja -jutte. Ajakirja sisu oli küllalt mitmekesine ja huvitav. Kaastöölisteks olid kõik selleaegsed eesti keelest huvitatud haritlased, nagu A.F.J. Knüpffer, J.W.L. Luce, A.W. Hupel, J.F. Heller,

eelkõige aga esimesed eesti päritoluga autorid O.W. Masing ja Kr. J. Peterson. Rosenplänteri ja Masingu kaudu pääsesid "Beiträgesse" ka esimeste maaharitlaste Abram Holteri, Kõrendo Kaarli jt. eestikeelsed kirjad.

Rosenplänter ise avaldas "Beiträges" terve rea kirjutisi ortograafia, grammatika, sõnavara, eesti keele arendamise jm. kohta. Ta asus keele suhtes kindlale seisukohale, et seda tuleb rahvasuust õppida, sest see on seal hoopis teistsugune kui meie senistes eestikeelsetes raamatutes. Rahvakeelne sõnavara, lausestus, rahvapärane väljendusviis on palju rikkamad kui senises eestikeelses kirjanduses. Seega on Rosenplänter hoopis vastupidisel seisukohal kui Arvelius, kes nurises eesti keele ebareeglipärase tarvitusviisi üle.

Nagu Rosenplänter oma ajakirja esimese vihiku eessõnas märgib, on ta ajakirja asutanud selleks, et sinna koondata keelehuviliste kaudu uut materjali eesti keele paremaks tundmaõppimiseks. Seejuures rõhutab ta, et ranvakeelse sõnavara jm. kogumisel ei peetaks silmas ainult Tallinna, vaid ka tartu murret, sest eesti keele põhjalik tundmine pole võimalik ilma murrete tundmiseta. Murrete tundmaõppimise seisukohalt oleks aga hea, kui raamatute kirjutajad ei püüaks vältida provintsialisme. Oleks isegi hea, kui igast kihelkonnast oleks üks raamat, mis oleks kirjutatud kohalikus murrakus (Beitr. II, 1813, lk. 12). Hiljem teel ta ise katse sellist murdetekstide kogu välja anda, kus oleks igast kihelkonnast vastav murdetekst sees, kuid kaastöö puudusel see katse ebaõnnestub.¹

Murrete uurimine ei ole aga Rosenplänteril eesmärgiks omaette, vaid see on üheks teeks, mille kaudu kirja-keelt rikastada ja lõpuks välja jõuda ühise kirjakeeleni.

Teiseks tuleb Rosenplänteri seisukohtadest silmas pidada ka seda, et tema arvates eesti keele uurimisel ja

¹ A. K a s k, Esimesest eesti murdetekstide kogust. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 12, 1966, lk. 83-89.

arendamisel tuleb toetuda soome keelele. Ta avaldab oma ajakirjas katkendeid soome grammatikast, sest "soome keel on eesti keele õde" (vrd. käänamist käsitlev peatükk Strähmanni grammatikast, Beitr. IV, 1816, lk. 80-95). Ta leiab, et kui meil on sõnu vaja, siis tuleks neid soome keelest laenata, mitte aga kaugemalt otsida. Ta jõuab isegi järeldusele, et ainult soome keele kaudu võib eesti keele seadusi õigesti mõista. Samasugusele seisukohale jõuavad ka mitmed teised selleaegsed eesti keele harrastajad. "Beiträge" tähistab seega teatavat murrangut meie keelelises orientatsioonis. Kui eelmistel sajanditel oli eesti keele nähtuste selgitamisel lähtutud saksa keelest, siis nüüd hakatakse kord-korralt ikka enam soome keelt silmas pidama.

Üksikasjalikumalt käsitleb Rosenplänter keele arendamise küsimusi artiklis "Ueber die Bildung und Bereicherung der ehatnischen Sprache" ("Eesti keele harimisest ja rikastamisest", Beitr. III, 1814). Siin näitab ta esmakordselt keelehuvilistele kätte need teed, mis võimaldavad eesti keelt arendada ja selle sõnavara rikastada. Lähtekohaks on: keele arengutase sõltub rahva haridustasemest. Küsitavam on, kuivõrd keele arendamine soodustab rahva haridustaset. Kui aga siiski keele arendamine võib rahva hariduse tõstmisele kasuks olla, siis ainult sel tingimusel, kui keelt arendatakse vastava keele vaimus, kasutades keele rikastamiseks vahendeid, mis keeles eneses juba leiduvad. Sellisest keele rikastamiseks kasutatavaist vahendeist rõhutab ta kõigepealt eesti murdeid ja nende sõnavara. Seejuures leiab ta, et olukord, kus kaks kirjakeelt kõrvuti esinevad, pole loomulik. Levinum on tallinna murre ja see peaks jääma kirjakeeleks, tartu murret saab kasutada ainult selle rikastamiseks. Teiseks põhiliseks eesti keele rikastamise allikaks on soome keel, kust saab laenata sõnu, mis eesti murdeis puuduvad, aga ka grammatiliselt kasulikku. Eesti keele rikastamise kolmanda vahendina märgib ta uute sõnade ja väljendite tuletamist olemasolevate eeskujul. Uusi sõnu on võimalik saada ka liitmise teel, tõlkelaenudena (wahhe-

uks 'Zwischenthür'). Vähem arvestatava vahendina sõnavara rikastamisel märgib ta võimalust elustada arhaisme, vana-
nenud sõnu ja kasutada eesti rahvalaulude sõnu või vorme.
Kõige viimaseks abinõuks, mida siis kasutada, kui teised
võimalused ei rahulda, on sõnade laenamine võõrastest
keeltest. Nagu siit selgub, on Rosenplänter esitanud pea-
aegu kõik võimalused, mida hiljem on viljakalt kasutatud
eesti kirjakeele rikastamiseks. Põhiline on see, et ta
on veendunud ühise kirjakeele vajalikkuses ja et ta kõi-
giti püüab põhjendada, miks ainuüksi tallinna murre sobib
eesti kirjakeeleks (suurem territoorium ja kõnelejate arv,
rikkalikum sõnavara, selgem vormistik jm.).

Rosenplänter on ühtlasi esimene, kes oma ajakirjas
annab ülevaate soome-ugri keeltest, pidades tolleaegse
käsituse kohaselt ka tšuvašše soome-ugri rahvaks ("Kurze
Charakteristik der Tschudischen Sprachen", Beitr. X).

"Beiträges" on tegeldud keeleõpetuse ja sõnavara
kõigi põhiliste küsimustega. Rohkesti käsitletakse kirja-
viisiküsimusi, mis sel ajal olid küllaltki aktuaalsed. Nii
teeb R o s e n p l ä n t e r juba esimeses vihikus kat-
se eesti ortograafia reegleid fikseerida. Kuigi ta esitab
õige põhireegli: "Kirjutatagu nõnda, nagu eestlane kõne-
leb", ei suuda ta küsimust lahendada, sest ta lähtub se-
nistest saksapärasest lugemisreeglitest (kirjutab surem,
kuid loeb suurem). W. L. L u c e teeb ettepaneku ära
jätta sõnaalguline h ja asendada see kreeka nn. spiritus
asper'i märgiga ('obbone), sest paljudes eesti murretes
ei hääldata sõnaalgulist h-d ja nende sõnade märkimine
kord h-ga, kord ilma h-ta koormavat liigselt sõnastikku
(Beitr. VI). Seda ettepanekut pooldas ka Kr. J. Peter-
son, kes oma käsikirjades loobub sõnaalgulise h tarvita-
misest. Selleaegsele kirjakeelele see ettepanek aga min-
git mõju ei avaldanud.

Palju olulisemad olid need ortograafilised ettepa-
nekud, mida esitas meie esimene eesti päritoluga keele-
mees O t t o W i l h e l m M a s i n g (1763-1832).

Oma algupärase haritlaskonnale määratud töös "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" I (1816) mainib Masing märkmete osas, et eesti keeles puuduvad vene ~~д~~-ile ja ~~д~~-le vastavad märgid, mille jaoks olevat vaja soetada vajalikke tähti. Oma järgmises töös "Pühhapäwa Wahheluggemissed" (1818) võtab ta ö tähistamiseks esialgselt tarvitusele ö-tähe. Lähemalt käsitleb ta oma ettepanekuid a. 1820 ilmunud brošüüris "Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Schrift" ("Ettepanekud eesti kirjaväi parandamiseks"). Ta ütleb, et ö olevat vajalik sõnade tähendusvahede eristamiseks, näiteks sõnade nagu kõrts ja korts, tõe (sõnast tõsi) ja tõe 'töö', kõrw ja korw puhul. Masingu ettepanek leiab siiski ka vastuseisu. Nii märgib näiteks Kuusalu pastor J. Hirschhausen "Beiträges" (XIII), et uue märgi tarvituselevõtmine tekitavat segadust, sest seal, kus enne oli tarvitusel kaks tähte (o, ö), tulevat nüüd tarvitada ühte. Alust vastuvaidlusteks pakkus see, et Masing oma kodumurde (Lohusuu Peipsi ääres - idamurde ala) mõjul kirjutas näit. östma, kõhhe, õtse, kus teistes murretes oli o. Enamik kee-lemehi aga toetas Masingu ettepanekut. Eriti tuliselt kait-ses Masingu seisukohti Rosenplänter, kes esitas isegi ni-mestiku sõnade kohta, kus ö-d tuleks tarvitada (Beitr. XIV, 1822). Kui Masing veel kord oma ettepanekut on kaitsnud teises brošüüris "Beiträg zur Ehstnischen Orthographie" (1824, "Lisand eesti ortograafiaale"), siis ei esitata enam vastuväiteid. Tegelikult ei olnud sellega uus täht aga veel läbi läinud. Esialgu esines see ainult "Beiträges" ja Ma-singu teostes. Alles möödunud sajandi 40- ja 50-ndates aas-tates tuli see Faehlmanni ja Kreutzwaldi kaastegevusel ül-diselt tarvitusele.²

Teiseks soovitas Masing tähistada peenendust, mida juba ammu oli tähele pandud (vrd. Gutsclaffi kotj jt. 1648), kasutades selleks eelmise silbi vokaalile asetatavat eri-

² A. K a s k, Mõni sõna ö-tähe tarvituselevõtmist. - "Eesti Keel" 1932, lk. 115-119.

list märki, näit. saan, palk või hiljem saan, palk. Seegi ettepanek leidis poolehoidu. Rosenplänter soovitas peenendust märkida punktiga konsonandi all, näit. hal, kan. Teatavasti ei tulnud kumbki märkimisviis hiljem laiemalt tarvitusele.

Masingu kolmas ortograafiline ettepanek puudutab lühikese ja pika konsonandi eristamise vajadust tolleaegses kirjaviisis, näit. kalla 'kala' ja källa, minna 'mina' ja minna. Algul soovitab ta eristamiseks tarvitada eri tähetüüpi (viltuse pöikjoonega tähti), kuid kui teised sõnavõtjad (Rosenplänter, Hirschhausen) soovitavad rõhumärke, siis liitub temagi nendega, kusjuures ta soovitab neid märke tarvitada ka juhtudel nagu (läks) metsa, (otsis) kõtti jne. (s.o. 3. välte märkimiseks). Et rõhumärkide tarvitamine juba A. Thor Helle ajast oli lubatud, siis sellele otse vastu ei olnud. Trükkis tarvitati sel ajal neid märke siiski vähe.

Hoopis teravamalt vastuseisu leidis Masingu ettepanek märkida kaasrõhulise silbi vokaalidevahelist konsonanti alati ühe tähega, seega mitte innimenne, innimesse, vaid innimene, innimese. See ettepanek polnud ju vana kirjaviisi reeglite seisukohalt päris järjekindel, sest võimaldas neid sõnu lugeda inimeene, inimeese kujul. Masingule heidetigi ette, et ta tahtvat niisuguse märkimisviisiga venitada järgsilpide vokaale ja soovitada venepärast hääldamist. Arvestades aga, et eesti keeles järgsilpide vokaalid ei ole pikad, oli Masingu ettepanek õigustatud. Hoolimata talle esitatud vastuväiteist jäi Masing oma seisukohale truuks ja tasandas sellega teed uuele kirjaviisile.

Masing ei piirdunud ainult kirjaviisiküsimustega, vaid püüdis selgitada ka muid keelelisi nähtusi. Nii käsitles ta seoses ortograafiaga ka morfoloogia probleeme. Tootes A. Knüpfferi käsitlusele esitab ta töös "Beitrag zur Ehstnischen Orthographie" (1824) käänamistabeli, kus on antud juba 13 käänat (nimetav, omastav, osastavakujuline sihitav, 3 välis- ja 3 sisekohakäänat, saav, kaasa- ja ilma-

ütleb, rajav).

Oma arvukates väljaannetes, nagu "Pühhapäwa Wahhelugemistes", "Marahwa Näddala-Lehes" jt. püüab Masing oma keelelisi ettepanekuid rakendada. Masingu keel on sõnarikam ja ladusam, ta lauaestus, mis ei ole küll veel vaba oma ajajärgu kirjakeele kütkeist, on siiski palju eestipärasem kui tema eelkäijail. Kirjakeele arendamise küsimustes toetab ta täiel määral oma sõbra H. Rosenplänteri seisukohti. Õigustatult peeti teda oma ajajärgu parimaks eesti keele tundjaks.³

Et kirjaviisi küsimused meil sel ajal rohkesti käsitlust leidsid, siis võttis "Beiträges" (XV, 1822) nendekohta sõna ka soomlane A. J. A r w i d s s o n, kes leiab, et eestlased peaksid loobuma saksa kirjaviisist ja võtma tarvitusele uue, parandatud kirjaviisi, mille põhireegliks on: kirjutatagu nõnda, nagu kõnelevad kõige puhtama keele kõnelejad. Ta olevat jälginud eesti kõnet ja olevat leidnud, et eesti keeles tuleks kirjutada soome eeskujul minna, sinna asemel mina, sina; pu, lu asemel puu, luu; jures asemel juures, seddawisi asemel setawiiiai jne. Seega esitas Arwidsson oma kirjutises uue kirjaviisi alused. Et see lähtub soome keelest, on seda nimetatud ka soome kirjaviiisiks. Tarvitama hakati seda uue kirjaviisi nime all aga palju hiljem.

Rosenplänteri "Beiträge" üks aktiivsemaid kaastöölisi oli Kadrina pastor A. F. J. K n ü p f f e r (1777–1843). Ta tundis elavat huvi eesti keele ja rahvaluule vastu, avaldas mitmeid artikleid keele kohta ja oli ühtlasi silmapaistev materjalikoguja. Tema töödest tuleks esile tõsta kirjutisi morfoloogia alalt, aga samuti ka sõnavaralisi materjale.

³ Lähema kujutluse O.W. Masingu keelelisest tegevusest annavad järgnevad artiklid "O.W. Masingu keelelistest seisukohtadest" ja "Jooni O.W. Masingu sõnavara-alasest tööst."

Tutvunud soome grammatika käänamisõpetusega, märkab ta, et eesti keeles on samad käänded. 1817.a. avaldab ta kirjutise "Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache" ("Märkmeid eesti keele deklinatsioon- ja käändevormidest"), milles ta esitab juba 13 käänat: mees, mehhe, mehhel, mehhele, mehhelt; mehhes, mehhesse, mehhest; mehheni, mehheks, mehhega, mehheta ja määratu deklinatsiooni vormi meest, ilma käänetele veel nimetid andmata (vrd. ka Beitr. XII, 1818). Järgmise "Beiträge" vihikus lisab ta veel ühe käände, mida ta olevat märganud Kadrinas ja Haljalas, nimelt na-lõpulise käände: tükkina, seltsina, vihkona, lapsena jt. (Beitr. XIII, 1821). Seega konstateerib Knüpffer eesti keeles juba kõigi 14 käände olemasolu.

Knüpfferi teine tähelepanek on pikem kirjutis "Über die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache" ("Eesti keele sõnade kujundamisest ja tuletamisest", Beitr. III, 1814 ja VIII, 1817). See on esimene eesti tuletusõpetus, kus üksikasjalikumalt jälgitakse eesti sõnade tuletamist liidete vāral ja liitsõnade moodustamist. Sõnade tuletamisel arvestatakse sõnade tüve (näit. deverbaalid), tuletusliiteid, tuletusviisi ja tuletise tähendust. Lähemalt vaadeldakse nii nimi- kui omadussõnade tuletamist ja liitmist, vaatluse piirkonnast on aga välja jäänud pöörd- ja määrsõnade tuletus. Hilisemad grammatikud on tunduval määral toetunud Knüpfferi käsitlusele.

"Beiträge" silmapaistvamate kaastööliste hulka kuulub ka luuletajana tuntuks saanud K r i s t j a n J a a k P e t e r s o n (1801-1822), kes oma lühikese eluea jooksul suutis avaldada rea keelelisi kirjutisi. Luuletajanagi püüab ta eesti keelt iseloomustada, vorreldes eestlase kõnet tasase ojakese vulisemisega (oodis "Kuu"). Sama mõtet väljendab ta ka oma foneetilises töös "Das charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die estnische Sprache" ("Konsonantidele iseloomulikku, eriti silmas pidades eesti keelt", Beitr. XIV, 1821), kus ta as-

pireeritud ja teravamate konsonantide (ph, th, f, ch) puudumist eesti keeles seletab sellega, et meie maa on madal tasane maa, õhk on siin tihe ja aspireeritud konsonante pole vaja. Sellepärast asendab eestlane teiste keelte th t-ga, f-i w-ga jne.

Tema grammatilistest kirjutistest tuleb märkida artikleid "Ueber den Gebrauch der beiden Ablative im Ehatnischen" ("Mõlema ablatiivi kasutamisest eesti keeles", Beitr. XII, 1818) ja "Ueber den Gebrauch des Nom. Gen. und Acc. bei einem Verb. Act." ("Nominatiivi, genitiivi ja akusatiivi kasutamisest transitiivse verbi puhul", seals.). Esimeses kirjutises selgitab ta selleaegsetes grammatikates esineva kahesuguse ablatiivi (-st ja lt-lõpulise) erinevust, näidates, et eesti kohakäänded, samuti kui soome omad, moodustavad omaette süsteemi, märkides välis- või sisekohta, näit.:

	kuhu?	kus?	kust?
1. Välissuhted	ma-le	maa-l	maa-lt
2. Sisesuhted	maas-se	maa-s	maa-st

Teises artiklis käsitleb Kr.J. Peterson nimetava, omastava ja sihitava (osastava) tarvitamist objektina, sest oli ju objektikäane teinud seni kõige rohkem raskusi. Kui XVII sajandil oli olnud tarvitusel peaaegu ainuüksi täisobjekt, siis XVIII saj. lõpul oli kaldutud liialdama osaobjektiga, lähtudes Hornungi grammatikast, mis andis akusatiivi partitiivikujulisena. Sama grammatika lõpul süntaktiliste märkmete osas ütles küll Hornung päris õigesti, et sõltuvalt verbi vormist ja laadist võib käändsõna objekti küsimuste puhul olla kas nimetavas, omastavas või sihitavas (s.o. osastavas). Et küsimust lähemalt selgitada, võrdleb Peterson eesti objekti prantsuse ja soome objektiga ja leiab, et ka eesti keeles on kahesugune objekt: määratud kõnevormi puhul nimetavas (käsk, käsud, ka ainsuse omastavas: wottan naese), määramatu, üldise puhul aga osastavas (käsko, käskusid). Kuigi ta siin teeb vahet täis- ja osaobjekti vahel, jätab ta küsimuse

lõplikult lahendamata. Selle asemel käsitleb ta üksikasjalikumalt osastava käände moodustamist nii ainsuses kui mitmuses (koid, keelt, paela, öde - öddesid, paelo, nori, püssa). Mõlemas grammatilises kirjutises toetub ta soome eeskujudele.

Huvitav on ka tema kirjutis sünonüümide ning ja ja tähendusest, milles ta märgib, et ning märgib tegevuse samaaegsust, näit. lauses "Ta olli surelinne, ning lubbas", ja aga eriaegsust, näit. "Mees kündis metsas omma põldo, ja (s.o. pärast) teggi narid mahha." Nende sünonüümide seesugune tähendus on säilinud tänini. Tema kaasajal esinevatest keeletarvituse nihetest peatub Peterson komparatiiviga seostuvatel käanetel, näidates, et esineb nii konstruktioon suren mind kui ka kannust ... jammedam.

Peale Kr. J. Petersoni käsitlesid süntaksiküsimusi, eriti aga objektikäandeid õige mitmed teisedki "Beiträge" kaastöölised, näit. A.H. Schmidt ja Fr. Heller. Mõnel määral puudutati ka kongruentsi ja rektiooni. Üldiselt aga olid tulemused süntaksi alal vähemad kui morfoloogias.

Küllaltki silmapaistval kohal on "Beiträge" vihikuis sõnavaraküsimused. Nii tehakse siin katset jälgida eesti sõnavara päritolu ja tuuakse näiteid saksa, vene, rootsi ja läti laenudest eesti keeles. Etümoloogia küsimustega tegelevad H. Rosenplänter, M. Brömsen, A.W. Hupel jt.

Korduvalt käsitletakse "Beiträge" veergudel ka eesti sünonüüme, sest eesti sõnade tarvitamine nende õiges tähenduses tekitab sakslastele küllaltki suuri raskusi. Sünonüüme ja sõnade tähendust selgitavad siin H. Rosenplänter, A. Knüpffer, O.". Masing jt. Selgitatakse näiteks niisuguste sõnade tähenduslikke erinevusi, nagu kodda, ma-ja, hone, asse e. ello-asse; peksma ja toggima, terra ja iwwa; wabba ja pri, juuksed ja karwad; waatma, kaema, katsuma; sowima, himmustama, iggatsema; koht, paik, asse jne.

Erilist tähelepanu pööratakse aga eesti rahvakeele sõnavara kogumisele. "Beiträge" veergudel avaldatakse tuhandeid sõnu, mis puuduvad Hupeli sõnaraamatus. Siin on

ilmunud tervelt 25 sõnavarakogu eri murdealadelt, kokku üle 7000 sõna. Selliseid täiendavaid sõnakogusid avaldavad H. Rosenplänter, L. Luce, A.W. Hupel, J. Everth, A. Knüpfer jt. Neid sõnu on kasutanud oma sõnaraamatuis hilisemad eesti leksikograafid.

Mainimata ei saa jätta ka ajakirjas avaldatud eestikeelsete raamatute arvustusi. Neis peetakse teravalt silmas arvustatavate teoste keelt. Nii jälgitakse siin väljenduste kirjakeelsust ja eestipärasust, võideldakse ilmsete germanismide vastu (näit. saksapärase artikli kasutamine jm.), tehakse märkmeid ortograafia kohta jne. Seega on neil arvustustel tolleaegse kirjakeele kujunemise seisukohalt oluline väärtus. Arvustatakse ka "Beiträge" veergudel ilmunud kirjutisi, kusjuures sõnavõtjateks on parimad selle aja kirjakeele tundjad.

Väga oluliseks ja hinnatavaks osaks "Beiträges" on siin avaldatud eestikeelsed tekstid. Need jagunevad kahte liiki: esiteks sakslaste poolt eesti keeles kirjutatud algupärased tööd nagu jutlused, laulud jm., mille tase sõltub autori eesti keele oskusest, teiseks aga kas otaeselt rahvasuust üleskirjutatud rahvalaulud või muu rahvaluuleline materjal või eeatlaste saadetud kirjad. Eriti väärtuslikud on viimaat liiki tööd, sest need võimaldavad pilku heita tolleaegsele tegelikule rahvakeelele, kuigi ka kirju saatsid koolmeistrid ei olnud vabad tolleaegse kirjakeele mõjust. Heaks näiteks selle kohta, et juba möödunud sajandi algul oli kaudne kõneviis rahvakeeles täiesti juurdunud, kuigi kirjakeel seda ei tundnud, on O.W. Masingu poolt üleskirjutatud tekst Kodavere murrakust, kus kohtame lause "hirmus palju värssä öllewa temma sidden" (Beitr. XII, 1822) või H. Rosenplänteri küsimus selle kohta, kas ka eesti keeles ei esine konjunktiivi, näiteks eestlaste ütluses "temma olle haige" (Beitr. II, 1813).

Üldiselt tehti "Beiträge" kaudu küllaltki väärtuslikku tööd nii eesti rahvakeele materjalide kogumisel ja selgitamisel kui ka keeleõpetuslike küsimuste lahendamisel.

"Beiträge" kaastöölistest ja üldse selle aja keeleteadlastest avaldas kirjakeele arenemisele kõige suuremat mõju O. W. Masing, ja seda mitte ainult oma ortograafiliste ettepanekutega, nagu õ-tähe tarvituselevõtmine, vaid veelgi enam vahest oma sõnavararikkuse ja eestipärasema lausestusega, nagu see avaldub tema "Pühhapäwa Wahheluggemistes" ja "Marahwa Näddala-Lehes" (1821-1825).

Põhiline, mida "Beiträge" ja tema kaastööliskond saavutasid, oli piiblikeele autoriteedi purustamine ja eluõiguse andmine rahvakeelele. Ühtlasi olid nüüd selgitatud ka kirjakeele arenemise perspektiivid ja sellega valmistatud pind ühise rahvuse keele kujunemiseks.

18. XIX sajandi esimese veerandi keeletarvitusest.

XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi esimese aastakümne keeletarvitus - nagu juba W. L. Luce ja teiste keeletarvituse jälgimisel märgitud - põhjenes piiblikeele traditsioonidel. Kuigi "Beiträge" veergudel esitati mitmesuguseid uuendusettepanekuid, püsis endine keeletarvitus kirikukirjanduses ka sajandi teisel aastakümnel.

Et tolle aja kirikukirjanduse keeles palju vigu leidub, sellele juhitakse korduvalt tähelepanu ka "Beiträges". Nii näiteks märgib Püha koguduse pastor P. H. Frey tolleaegses lauluraamatus niisuguseid vigu, nagu 1) objektiivsed: Need mõtted isse tunned sa; Ei Ma peäl egga taewa sees ep olle kõrgem leida; Nüüd töetkem lauldes heale; 2) eitavates lausetes verbi väär tarvitus: Ei enne kaswab ta; Ei holetus sind pühhitseb; Ei sind ennam jättan ma; 3) artikli ja tarbetute lisaõnade tarvitamine: Se kange tuul, mis head teeb; need ropud ilmad ... need külmad tuled; 4) segased väljendid: Need kalad lüksid hukka; Mailma maal saab walguatud jne. (vrd. Beitr. IV).

Sellesama P. Frey poolt "Beiträge" I vihikus esitatud manifesti tõlke kohta aga kirjutab teine arvustaja väga teravalt, leides, et Frey tõlkes esitatud laused, nagu

Täis lotust omma rigi, ja liggi keige Europama sõawäggede peäl või lubbasime meie omma rigile mitte hingada on äärmiselt vigased ja saksapärased (vrd. Beitr. V). Kuigi Frey püüab oma tõlget kaitsta (näit. lauset ei ühtegi polle tedda woinud keelda), ei saa salata, et tema eesti keel on puudulik.

Küllaltki huvitav on kellegi eestlase eestikeelne arvustus O. R. Holtzi tuntud jutu "Jut on se koroke, õppetust on se iwwa" kohta (Beitr. XII, 106-108). Kuigi arvustaja arvates ka jutul enesel "paljo wiggadussi" olevat, tahtvat ta siiski juhatada ainult "nende aannade peäle, mis keele wasto on ja kellest arro ei sa". Nii nõuab kriitik, et Keik weed wa-uksid alla asemel peaks olema Keik weed kahhanesid ärra, mitto assi asemel olgu mitto asja, talw orras asemel talli orras. Täiesti aegane olevat lause ja kaarlad jäid maggusaks ja poessa-marri hakkas punnama, ning päike keik taewa-allust saunaks soendama. Edasi soovitab ta kumbki panni õppetust asemel tarvitada mollemad pannid õppetust, mitto innimesse asemel mitme innimesse, lõõb sepärrast minno eest kõrwale asemel hoiab sepärrast minno eest kõrwale, mollemad otsin asemel müllemid otsin, Kadri istub ühhel pool pöesa ja koiub kinnast asemel Kadri istub teine pool pöessast ja kuiub kinnast jne. Kuigi arvustaja kõik parandusettepanekud alati paika ei pea, on ta eestlasena õigesti märgsnud Holtzi keele puudusi.

Tunduvalt parem on tolleaegsete eesti päritoluga kirjameeste keeletarvitus, kuigi ka nemad si ole vabad oma aja kirjakeele mõjudest.

Nii on Kr. J. Petersoni keelepruuk tunduvalt rahvapärasem kui sakslaste oma. Siin esineb ühelt poolt tema päritolule viitavaid murdejooni, näit. sui, männapuu, raksus 'praksus', kä 'käes', teiselt poolt aga ka tolleaegsele kirjakeelele omaseid objektivigu, nagu läks omma armsad wannemad watama, loen ... ommad laulud jm. Tähele tuleb panna, et Kr. J. Peterson on esimesi, kes oma luuletustes kasutab rahvalaulukeele vorme, näit. wenda nori:

merda, äärtä, einakesta; merressa, kasseemetsadessa; sül-
lesta, 'allikaata; wodialle, süddamelle; kasteella, kea-
keella; pealta, Emmajöelta; maggamaie, öitsemaie, terre-
tamai; kulemaies, laulamas; seademasta; andeessa, touse-
wada jt. Kahjuks ei avaldanud Roaenplänter Maaingu mõ-
jul neid laule oma "Beiträges", mistõttu nad ei saanud
avaldada otsest mõju hilisematele luuletajaile.

Selle ajajärgu kõige paremaks keeletundjaka peetak-
se O. W. M a s i n g u t, kuigi Masing ise märgib, et ta
hoolimata aastakümneid kestnud õppimisest eesti keelt veel
ikka põhjani pole kätte saanud. Sellepärast palub ta näit.
oma "Pühhapäwa Wahhe-luggemiste" (1818) eessõnaa lugejailt
vabandust, et raamatus võib olla "mõnda süüd ja wigga kele
polest". Et aga lugejaskond tema raamatu tanumeeli vastu
võttis, seda kinnitavad eestlaste kirjad, mis Rosenplänter
avaldas. Nii kirjutab üks Tori koolmeister selle raamatu
keele kohta järgmist: "Ka lähhab temma (s.ol Masingu) kele
murre parreminne kõrda kui neil saksa meestel, kes enne
mitmed ramatud ma-kele on kirjutand; sest temma kirjal on
üks wägga hea wiis; kõik sõnna murded ja kõnne känd käiwad
hästi täieste, nenda et se wägga illus luggeda, ja tõisel
peält kuulda on" (Beitr. XVI, 1822, lk. 86).

Selle koolmeisteri arvamusega Masingu keele kohta võib
nõustuda, sest Masingu keel on küllalt rahvalik ja ilmekas.
Ta tarvitab väljendeid, nagu olli maast maddalast öppind,
ei lausund musta egga walged, su sisse öldi, hinge wakumas
ollema, silmad jooksid wet jne. Isegi teated ta "Marah-
wa Näddala-Lehes" on mõnikord väga kujukad, näiteks tor-
mi kirjeldus:

"Tünapurri linnast mis tagga Riga on, kirjutakse
nenda: minnewal Augusti, ehk rukkileiko ku 8mal pä-
wal, mis olli üks pühha päew, tullid mustad, rängad
pilwed, õhto kello seitsme ajal, lõuna poolt ülles,
ja tulli nisuggune mürristamine, kuidas meie kõhhas,
kõige wannemad innimessed ei teadnud mällestada. Tae-
was seisis aina lausa tulles, ja raksusid taewa wäed,
kui olleks wiimne päew tullemas olnud. Tuul ajas

kattusaed mahha, ja korstnad ümber; rahhe, mis wägga jämme olli, lõi kõik aknad purruks, mis tule all olliwad, ja wallas wihma kui ämbrist. Kui sesiunane hirmus marro ja rajjo liggi pooltundi kõik hinged kohkumas olli piddanud, waikis ilm kõrraga ärra ..." (1821, nr. 1).

Et oma mõtteid tolleaegsele eestlasele arusaadavaks teha, kasutab ta rohkesti võrdlusi, näiteks kirjeldab ta elevandi loti otsa järgmiselt: "Ots, kus lotti su, on kumer kui üks weike kausi- ehk kuppakenne, kuhhu nidikerra sissemahhub; serw on ümberaetud, nenda kui sea-kärs, muud kui et agga paksem ja surem." Seesugust ilmekust ei esine aga ainult konkreetsete esemete kirjeldamisel, vaid ta taotleb arusaadavat ja ühtlasi kujukat väljendust ka kirja asjust kõneldes, kirjakeele ja murrete vanekorda selgitades, eestlaste sugulasrahvastest kõneldes jne.

Et aga tolleaegne abstraktne sõnavara vaene, eesti-keelsed väljendused kohmakad ja kaudsed olid, siis tundub ka Masingu keel mõnikord abitu olewat. Näiteks pidi Masing selleks, et edasi anda lauset "kaamelid heidavad instinktiivselt maha" kirjutama järgmiselt: "Kamelid, selle käaso järrele, mis nende sisse lodud, mahhaheitwad." Oma aja pitserit kannavad laused, nagu ollen minna mitto tekäimist ennesele teinud; mis temma igga päwase tö kohta putub; meie jõud ei ullata keik ärra arvata; naermist sai ollema jne.

Masingu ortograafia ei ole ühtlane. Kui ta oma varasemates teostes peab silmas veel vana ortograafiat, siis hakkab ta hiljem (näit. "Pühhapäwa Wahhe-Luggemistes" ja "Marahwa Näddala-Lenes") juba tarvitama õ-d, palatalisatsiooni ja konsonandi pikkuse märki. Vokaalidevahelist j-i eelistab ta märkida j-iga, kuigi sel ajal palju tarvitati i-d (ajama, poja). Üldiselt tarvitab ta vana kirjaviisi. Tolle aja traditsioonilise märkimisviisi kohaselt kirjutab ta hea, peäl, aeäl: nenda. keik (hiljem: kõik). issi: selgeste. koggoniste jne.

Morfoloogiliste vormide märkimisel ei ole ta alati järjekindel. Nii on tal ainsuse osastavaa küll raeket, õiget, ädikat, süddant, kuid niisama sagedasti ka penard, ammetid, märatumad, wärsked. Hiljem näib üldisemaks kujunevat t-lõpp. Kõikuvusi on ka illatiivis: kirrikusse ~ kirriko, pallesse, perrese, hunnikusse; mele, jure ~ jurde. Rohkesti tarvitab ta i-mitmust, näit. neist asjuat, ramatuist, teisis paigua, päwil, rägitawaist, juhtumisist, surist linnadest jt. Verbi da-infinitiivis tarvitab ta oma aja keelepruugi kohaselt kontraneerunud verbides enam tugevaastmeliai vorme, näit. hakkada, arwada, õekada, raiskada, kuid ka arwata, kulata. nud-keskaõna esinemus on samuti kahesugune: sõnud, ajanud, juhatanud, kuid ka õppind, ajand, kirjutand; konaonandi järel siiski -nud; olnud, jõudnud. Oleviku mitmuse 3. pöõre on andma-tüüpi verbidest enamasti tugevaastmeline: tahtwad, heitwad, moistwad, püüdwad, tundwad, kuid harvemini ka kardawad, jättawad. Lihtminevikus esineb mõnevõrra enam i-tunnuat: ütlin, ütlite ~ ütlesite. Lihtmineviku mitmuse 3. pöõrdes esineb vähesel määral ka ivad-vorme: olliwad, läkaiwad, harilikult on aga -id: tännasid, põggenesid. Kausatiivide umbisikulises tegumoes on tolle aja üldise tarvituvailai kohaselt lühem vorm: juhhatud, nimmetud, õppetud, kirjutakae. Verbitüübi andma on umbisikulise tegumoe vormid sagedasti nõrgaastmelised: annetud, leietakse. Eitusverbina kaautab ta nii ei kui ep: ei olle ~ ep olle. Esineb ka kae-tunnuaeliat preesensit: nähhikse, kulukse, tunnukse (ollewad).

Objekti tarvitamine on tal võrratult parem kui teiatel tema kaaagsetel. Siiski esineb ka temal selliseid lauseid, nagu sawad ... ühhest ainaast munnaat oma kõhtu täis; igal maal teaisukku lewad ... leietakae. Omadusõna ja nimisõna kongruents sagedasti puudub: märatuma kihwade wahhel, sure meeate nimmed, üllema kohtusse, tõise lapseie. Märkida võib ka partitiivaete konstruksioonide tarvitamist, näit. nemmad kül mõllemad üht kihhelkonda, saggedaati pealegi weei üht walda nn.

Masingu keeletarvitust iseloomustavad ka tema kodumurde jooned. Nii kohtame siin kõigepealt rohkesti idamurdelise õ esinemist, näit. õts, õtse, kõhhe, kõhhal, kõrraga, õskama, õksad, õmmetige, õstma, õtsib jt. On huvitav, et see murdeline joon tuleb Masingu keelde alles siis, kui ta tarvitusele võtab õ-tähe (varem: ommetige, kohhe, otse jt.). Märkida võib ka selliseid jooni, nagu riddasse 'reasse', käddised 'käised', arwugi (polle sada), wai 'või, ehk', mällestad 'mäletada', suggulaisi.

Morfoloogilistest murdepärasustest võib märkida juhuslikku st-lõpulist translatiivi, näiteks mõnnest näddalast 'mõneks nädalaks', õsest, tõisest kõrrast, kuigi ta üldiselt tarvitab ks-lõpulist vormi (süüks, kõnneks jm.). Alaleütleva lõpuks kaasarõhulise silbi järel on harilikult -le, üksikjuhtudel ka -lle (emalle 'eemale'), da-infinitivi lõpuks kausatiivides -da, erandlikult ka -ta (kirjutata). Muidugi esineb Masingu keeles teisigi murdest tingitud vorme, nagu samlad 'samblad', leitsin 'leidsin', (olleme) nähnud jt.

Nagu selgub, ei ole XIX sajandi esimese veerandi keeletarvituses veel ühtlust. Kirikukirjanduses püsib veel piiblikeel, kuid Ronseplänteri, Masingu jt. tegevus on juba purustanud piiblikeele autoriteedi ja eriti Masingu mõjul on tunginud uusi jooni kirjakeelde. Küllaltki tugevasti kajastub kirjakeeles ka eri autorite kodumurde mõju.

19. O. W. Masingu keelelistest seisukohtadest.

Otto Wilhelm Masing on silmapaistvamaid möödunud sajandi alguse eesti keelemehi. Ta sündis 1763.a. Peipsi ääres Lohusuu köstri pojana, õppis algul Narvas, hiljem Sakamaal Torgaus ja Halle ülikoolis ning töötas seejärel pastorina Lüganusel, Viru-Nigulas ja lõpuks Aksis, kus ta suri 1832.a.

O. W. Masingul olid laialdased keelelised huvid ja teadmised. Peale saksa keele valdas ta vene, ladina,

kreeka, prantsuse ja itaalia keelt. Lisaks sellele suutis ta lugeda kirjandust veelgi neljas või viies keeles, tundes muuseas huvi ka soome, lapi ja ungari keele vastu.⁴ Olles pärit pooleesti perekonnast, kõneles ta eesti keelt juba lapsepõlvest peale.⁵ Tema kodukoha idamurdelised jooned avalduvad kogu ta keeletarvituses.

Kuigi Masingu esimene töö "ABD ehk Luggemisse Ramat lastele" ilmus juba 1795.a., algas ta pidev keeleline ja ühtlasi kirjanduslik tegevus alles 1816.a., olles eriti hoogne ja viljakas järgneval aastakümnel, s.o. ajavahemikul 1816-1827.⁶

Senisesse sakslaste poolt soetatud eestikeelsesesse kirjandusse suhtus Masing väga kriitiliselt. Nii näiteks kirjutas ta 1816.a. augustis Rosenplänterile, et tolleaegsete kirjameeste F. H. Frey ja R. J. Winkleri tehtud tõlked on halvad, "sest mis nemmad kirjutavad, se ep olle ei saksa egga makeel; ei kõlba sakstele egga muile, muud kui agga neile ennestele"⁷. Ta olevat sellise kirjanduse kohta kirjutanud maakeeles ühe loo, milles leidub pilkevärss

Nenda kuida puttokessed

Taimi ärranärriwad,

Nenda nende juttokessed

Makeelt ärranärriwad,

kuid tsensor Roth pidavat seda kinni ega lubavat trükis avaldada.⁸

⁴ "Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache" XV, Pernau, 1822, lk. 71; O. W. Masingu kirjad H. Rosenplänterile 5. II 1817 ja 14. V 1817 (KM KO-s).

⁵ Probst Masing's zu Ecks kurzer Entwurf zur Herausgabe eines Estn. Lexicons (käsikiri KM KO, ŌES Act. nr. 51-53, lk. 1).

⁶ Vrd. "Ehstnische Originalblätter für Deutsche", 1816; "Pühhapäwa Wäheluggemissed", 1818; "Marahwa Näddala-Leht", 1821, 1822, 1823, 1825.

⁷ O. W. Masing J.H. Rosenplänterile 24. VIII 1816.

⁸ Sealsamas.

Arvustades Frey poolt "Beiträge" I vihikus avaldatud manifesti eestikeelset tõlget, leiab Masing, et tõlkija ei tundvat ei eesti keele reegleid ega erijooni, ei eesti sõnade tähendust ega eesti kõnekäände. Ta küsib koguni, kas sellised kirjamehed ei teeks paremini, kui nad loobuksid seni laiemale üldsusele kirjutamast, kuni nad ei tunne küllaldaselt eesti keele grammatikat ja sõnavara. Eestlased ei hindavat seni trükitud arsetuid raamatuid, vaid pidavat neid makulatuuriks ja heitvat ahju, saksa autorite värsae aga nimetavat sakate jampsimiseks.⁹

Väga ilmekalt näitab Masingu suhtumist saksa päritolu autorite keeletundmisesse tema eestikeelne kiri kellelegi sakslasele, kes temalt on küsinud seletust mõnede eestikeelsete sõnade tähenduse kohta. Kiri algab järgmiselt: "Armas innimenne! kes sa need lehhekessid olled täis kirjutand, ja minno õppetuasaks murretsend mo kätte läkkitada; ärra panne pahhaks, kui ausa mehhe wisi sulle tähhendand, ja õtsekõhhe ütlen, et aa neist asjust paljo ei tea egga õska arwata, mis olled wõtnud kohtomõistja wisi ehk õien-dada ehk täita. Kui sa ei tea, mis üks ehk teine sanna tähhendab, siis küssi targemad, ehk kula sedda rahwa suust, siis õppid. Sinna olled kui saksa innimenne ma kele polest weel ütle mata waene, egga jõua tallutamata ommast wäest, weel mitte üht ainust ridda wiggata ma kele kirjutada. Mis sa ülespannud, se on üks tühhi ja rummal jamsimine." Ja edasi seletab ta sõna kesik tähendust, öeldes: "Agga et sa weel sedda ellajad ei tunne, mis keik ma rahwas k e s s i k u k s nimmetab, peab sul so ennese kkesst tähheks ollema, et sa ma kele polest waesem kui waene olled. K e s s i k on üks noor seakenne, mis saksa kele Wacheling nimmetakse. Nüüd tead? - Minne nüüd kui noort sigga näed, ja küssi ma meest, kuidas ta sedda kutsub - siis saad kuulda, et ta kessikuks

⁹ Manuscripte von Otto Wilhelm Masing III, lk. 26, 27 (KM KO, ÕES 247).

tedda nimmetab."¹⁰ Oma kirja lõpetab ta soovitusel, et kirja kirjutaja loobuks katsetest kirjutada eesti keeles, mida ta ei oska.

Samasugust iseteadlikkust eesti keele küsimustes avaldab Masing korduvalt ka mujal, heites oma vastuvaidlejaile ette, et nad ei tunne eesti keele põhja.¹¹

Masing ei ole rahul ka seniste grammatikute seisukohtadega. Täiesti õigesti ütleb ta, et kõik senised eesti keele grammatikud püüdsid oma keeleõpetusega eesti keelt teha, s.o. nõudsid, et keelt tarvitataks nii, nagu see oli fikseeritud nende grammatikais. Masing asub aga hoopis vastupidisel seisukohal, kui ta märgib, et "mitte grammatika ei tee keelt, vaid keel ise teeb grammatika"¹², s.o. keele grammatilised seadused tuleb leida keelest enesest, mitte ega keelele teiste keelte eeskujul peale suruda. Masingul enesel oli kavatsus väikest põhja-eesti grammatikat koostada, kuid hiljem ta loobus sellest ja piirdus üksikküsimuste käsitlemisega, lootes sel teel jõuda täielikuma eesti keele grammatika väljaandmiseni. Erinevalt varasematest saksa autoritest, kes eesti keelt pidasid kergesti omandatavaks, arvab Masing, et see on üks kõige raskemaid keeli. Meie talurahva keel olevat nii sügav, et isegi tema ei suutvat tungida selle põhjani.¹³

Masing on teadlik sellest, et tolleaegne eesti kirjakeel on veel väga kõikuv ja ebakindel. Oma töös "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" ("Algupäraseid eesti tekste sakslastele") ütleb ta, et meil ei olegi veel päris

¹⁰ O. W. Masingu kiri 21. V 1819. Manuscripte von Otto Wilhelm Masing III, lk. 45.

¹¹ O. W. M a s i n g, Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Pernau, 1827, lk. 24.

¹² O. W. Masing J. H. Rosenplanterile 7. IV 1819.

¹³ O. W. Masingu kiri "Beiträge" XV, 1822, lk. 72.

tõelist kirjakeelt, mida rahvas omaks võiks pidada, sest see kirjakeel, mis viimastel aastakümnetel on tekkinud, on sakslaste poolt loodud ja eestlastele tihti arusaamatu.¹⁴

Kuidagi ei saa Masing leppida sakslaste väitega, et eesti keel tuleks hoopis ära kaotada. Nii esitab ta juba 1818.a. küsimuse: "Agga mis teie nüüd kül sennest arwate, kui ma ütlen, et mitmed innimesed sallamiste sedda nou on piddamas, et ma keel hopis saaks ärrahäwitud, ja selle asemel saksakeel meie tallorahwa suhhu pandud?"¹⁵ Üksikasjalikumalt käsitleb ta seda küsimust ühes 1830.a. kirjas. Ta leiab, et igale rahvale tuleb tema keel alles jätta ja on vaja loobuda arvamusest, nagu võidaks eestlaste hariauslikku taset tõsta ainult saksa keele kaudu. Pealegi nõudvat miljonilise rahva assimileerimine vallutajatega sajanditepikkust tihedat kooselu.¹⁶

Masing on samuti kui Rosenplänter veendunud, et eestlastele on vaja ühist kirjakeelt, mis peab toetuma põhja-eesti murdeile. On ainult tarvis lähemalt selgitada, missugune põhja-eesti murdeist võiks kõige enam sobida kirjakeele aluseks. Selle põhiküsimuse lahendamiseks uurib Masing isiklikult eesti murdeid. Nagu ta sellest 1816.a. Rosenplänterile kirjutab, olevat ta maakeele uurimiseks korduvalt käinud Viru-, Järva-, Harju-, Lääne-, Viljandi- ja Tartumaal. Sel teel olevat ta teada saanud, mis on maakeele põhi, s.o. missugused on põhja-eesti murrete põhilised ühisjooned, mida saab kirjakeeles kasutada, ja missugused on üksikmurrakute erijooned, mida ta kirjakeele seisukohalt peab vesivõsudeks ja käsnadeks. Kirikutes olevat ta kuulnud halba keelt, mille kohta ta ütleb: "Oh Issand, mis seal küll monnikord ollen kuulnud pudrutawad", kõrtsides rahvaga

¹⁴ O. W. M a s i n g, Ebstnische Originalblätter für Deutsche. Dorpat, 1816, lk. 49.

¹⁵ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 1818.a.

¹⁶ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 27. III 1830.

juttu ajades olevat ta aga "keige rohkemaä warrandust marahwa suust koggunud"¹⁷. Hiljem on ta keelelisi andmeid korjanud ka Pärnumaalt ja ühelt Saaremaalt pärit olevalt kutsarilt.¹⁸ Oma tähelepanekute põhjal leiab ta, et kirja-keeleks sobib kõige enam murre, mida kõneldakse Virumaa maamurde alal ja Järvamaal. Selle murde olevat kogu rahvas tunnistanud kõige kõlavamaks ning haritumaks ja seda võidavat pidada Eesti Atika keeleks.¹⁹ Selles keeles olevat Masing kirjutanud oma "Pühapäwa Wahheluggemissed" ja teised tööd.

Masing ei piirdu aga ainult sellega, et ta ise tarvitab seda kõige puhtamat eesti keelt, vaid ta asub võitlusesse, et välja tõrjuda tartumurdelist kirjandust, mida kaitsevad Lõuna-Eesti pastorid. Tema arvates ei olewat õige, et tartu keel on omaette iseseisev keel ja tartu murde kõnelejad ei saa tallinna keelest aru. Peamised erinevused olewat sõnavaras, kuid leksikaalsedki raskused ei olewat ületamatud. Mis aga puutub grammatikasse, siis olewat lõuna-eestlased lihtsalt mõnevõrra laisemad kui põhjaeestlased ja jätvat nn. "lõualaiskuse" tõttu mõned häälikud ära, tarvitades näiteks (ma) olle pro ollen või tulnu pro tulnud.²⁰ Olevat õnn, et tartu murdes puudub piibel, sest lõuna-eestlased õppivat seetõttu enam tallinna keelt.²¹ Masing leiab, et pole alust väitel, nagu ei oskaks lõuna-eestlased põhja-eesti kirjakeelt, Ta kirjutab selle kohta oma "Marahwa Näddala-Lehes" 1822. a.: "Wõime sedda kül julgeste, ja tõemöda teadmisest tunnistada, et ae üks tühhi ja asjata waidlemine olnud, ja weelgi on, kui mõnned sedda püüdwad toetada, et Tarta rahwas Tallinna keele kirja ei mõista. Kes umbrummal,

¹⁷ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 24. VIII 1816.

¹⁸ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 25. VIII 1820.

¹⁹ "Beiträge" XVI, 1822, lk. 59.

²⁰ O. W. M a s i n g, Ueber die Abweichung der dorptschen Mundart von der Allgemeinen- oder der Schriftsprache. 1820 (käsikiri KM KO-s).

²¹ "Marahwa Näddala-Leht" 1822, nr. 48, lk. 381.

ehk kes kui wõera keele mees, makele põhja weel polle jõudnud kätte sada, se ei mõista kül mittokõrd ei kumbagi kirja, waid leiab igga lehhe peäl tummedust, ei mitte keele, waid sellepärast, et ta issi keele waeause waewas, ehk et temmal ei parrajat tundmist, egga muud polle."²²

Et Lõuna-Eesti pastorid tartu murret kaitstes eksivad, selle kinnituseks toob Masing oma teoste leviku. Nii märgib ta 1818. a., et tema "Pühapäwa Wäheluggemisi" on Rāpinassa, kus kõneldakse kõige kangemat lõuna-eesti murret, tellitud tervelt 50 eksemplari.²³ Ja sedasama märgib ta hiljem ka oma "Marahwa Näddala-Lehe" kohta: "Tunnistuseks weel segi: et meie Näddala-Leht, mis selged kirjakeelt rägib, kõige rohkemaid luggijaid Tarto rahwa seas leiab. Kuida sedda wõiks olla, kui sesinnane rahwas kirjakeelt ei mõistaks"²⁴

"Marahwa Näddala-Lehes" selgitab Masing esmakordselt talurahvale, missugune vahe on kirjakeele ja kohaliku murraku vahel. Ta näitab, et eesti keelel on palju murdeid ja murrakuid, kuid neid tuntakse ja tarvitatakse ainult kohapeal. Kodu- ehk külakeel on harimata ja seda sobib küll igapäevases elus kodus tarvitada, kuid see ei kõlba kirja-keeleks, sest et seda väljaspool kodukihekkonda ei tunta. Kirjakeel aga on haritud keel ja seda mõistavad kõik vasta-va rahva liikmed.²⁵ Sellepärast peab Masing väga kahjulikuks, et Lõuna-Eesti autorid kirjutavad endiselt oma kodukeeles, lõuna-eesti murdes. Ta kutsub kõiki üles ühist eesti kirjakeelt tarvitama, öeldes: "Teid, head ja ausad mehed! kes teie meie marahwale head sowite, teid kõigest auldamest pallume, et omma koddoma küllakeelt ommas kirjades

²² Sealsamas, nr. 49, lk. 383.

²³ O. W. Masing J. H. Rosenplānterile 13. X 1818.

²⁴ O. W. M a s i n g, Stücke und Stellen, welche der Censor des Näddala-leht's Mtz. gestrichen. 1822 (käsikiri KM KO-s).

²⁵ "Marahwa Näddala-Leht" 1822, nr. 49, lk. 384.

jättaksite prukimata; ja, et kirjutes sedda wisi wöttaksite, mis jo kirjutamise algmisest kõiges mailmas olnud, ja praego weel kõige rahwa seas petawaks on, se on se: et nenda kirjutada, kuida kindlaks rajatud ja harritud kirja-kele järrele k ö l b a w, p a r r a s j a õ i g e o n." ²⁶ Kahjuks ei pooldanud tolleaegne tsensor L. W. Moritz Masingu seisukohti ja sellepärast on ta kirjutisest maha tõmmanud kõik need osad, milledes Masing soovitas loobuda lõuna-eesti kirjakeelest ja hakata tarvitama ühist põhja-eesti kirjakeelt. Masingul oli õigus, kui ta lootis, et tema tööd soodustavad põhja-eesti keele sissetungi lõuna-eesti murdealadele ja aitavad kaasa ühise kirjakeele kujunemisele.

Lõpuks olgu peatunud veel ühel küsimusel. Nimelt oli saksakealsetes väljaannetes küll juba kõneldud eesti ja soome keele sugulusest, kuid eesti keeles ei olnud seni keelte suguluse küsimus veel käsitletust leidnud. Masing teeb seda esmakordselt oma "Marahwa Näddala-Lehes", milles ta 1822. aastal lühidalt tutvustab soome-ugri rahvaid. Ta mär-gib siin, et meie maarahval on palju sugulasi, kes kannavad küll teist nime, kuid kelle keel näitab, et nad meie rahvaga on ühist päritolu. Sugulasrahvastena nimetab Masing eelkõige soomlasi, kuid nende kõrval ka karjalasi, marisid, permi rahvaid, isegi mansisid ja hante. ²⁷

Ei saa muidugi ütelda, et kõik Masingu keelelised seisukohad oleksid olnud edasiviivad. Ka Masing ei olnud vaba mõningaist tolleaegseile pastoreile omastest vaadetest. Nii näiteks ei suutnud Masing õigesti hinnata eesti rahvalaule ja arvas, et rahvalaulud ei paku keeleliselt midagi. ²⁸ Sellepärast suhtus Masing eitavalt ka Kr. J. Petersoni rah-

²⁶ O. W. M a s i n g, Stücke und Stellen ...

²⁷ "Marahwa Näddala-Leht" 1822, nr. 49, lk. 385-386.

²⁸ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 30. XII 1818.

valaululaadssesse loomingusse.²⁹ Kuid see ei takista meid siiski Masingu keelelist tööd tunnustamast.

O. W. Masing erines nii oma keeleliste vaadete kui ka oma keelelise tegevuse poolest küllaltki teravalt oma eelkäijaist. Kuigi ta ise ei pidanud end eestlaseks, suhtus ta siiski kriitiliselt tolleaegsetesse saksa kirjameestesse ja nende poolt loodud viletsasse saksapärasesse kirjakeelesse. Oma esimese keelelist laadi tööga "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" püüdis Masing abistada sakslasi eesti keele õppimisel. Kui aga selgus, et esimesel aastal sellest tööst ainult 23 eksemplari ära müüdi³⁰, siis pettus Masing sakslastes ja pöördus oma teostega eesti lugejate poole, leides siin sooja vastuvõttu.

Masingu keeleline tegevus arenes peamiselt kanes suunas: ühelt poolt püüdis ta eesti keelt paremini tundma õppida, jälgides ranva elavat kõnet, kogudes sõnu koostata-vale suurele sonaraamatule, pannes tähele grammatiliste vormide tarvitamist ja katsudes fikseerida eesti tulevase kirjakeele murdelist baasi, teiselt poolt aga püüdis ta rahvakeelest lähtudes edasi arendada eesti kirjakeelt, nõudes selle hääldamispärasest märkimist (näit. õ-tähe tarvituselevõtu kaudu) ja ühise ning ühtlase kirjakeele kujundamist senise kahe kirjakeele asemele. Nii sai Masingust üks esimesi rahvusliku kirjakeele rajajaid. Ei ole seepärast juhus, et Masingu keelelisi seisukohti nii kõrgelt hindasid tema järglased, eelkõige Faehlmann ja Kreutzwald.

20. Jooni O. W. Masingu sõnavara-alaaest tööst.

O. W. Masingu keeleline tegevus oli väga mitmekülgne. Tunneme teda kui eesti kirjaviisi arendajat ja õ-tähe tarvituselevõttjat, tulevase kirjakeele arenemise suundade

²⁹ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 17. V 1819.

³⁰ O. W. Masing J. H. Rosenplänterile 14. V 1817.

näitajat ja keele grammatiliste küsimuste lahendajat, hindame teda aga ka oma ajajärgu silmapaistva kirjamehena, kelle teosed oma rahvaliku keele ja üldarusaadava käsitluse tõttu leidsid rahva hulgas sooja vastuvõtu. Järgnevas peatungem lühidalt ühel tema keelelise tegevuse lõigul, nimelt tema sõnavara-alasel tööil.

Et Masing juba lapsepõlvest peale eesti keelt oli kuulnud ja kõnelnud, hiljem aga eesti keelt teadlikult uurima hakkas³¹, siis tundis ta eesti keelt ja selle sõnavara võrratult paremini kui teised tema kaasaegsed eesti keele harrastajad. See ilmneb nii tema eestikeelsetes kirjutistes, tema kirjades kui ka arvustustes, mis ta avaldas sakslaste poolt kirjutatud eestikeelsete tööde keele kohta³². Neis arvustustes juhib Masing korduvalt tähelepanu saksa autorite poolt vääralt tarvitatud sõnadele ja väljenditele. Oma kirjades läheb ta isegi niikaugele, et nimetab sakslaste poolt tarvitatud eesti keelt tühjaks ja rumalaks jampsimiseks ning soovitab neil loobuda eesti keeles kirjutamisest.³³

Eesti kirjakeele sõnavararikkuse allikaks peab ta eelkõige rahvakeelt. Rahvasuust olevat võimalik väga palju keelelist õppida. Juba oma esimeses keelelisi küsimusi puudutavas töös "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" (1816), milles ta esitab algupäraselt eesti keeles kirjutatud tekstide sakslastele, toob ta näiteid mitmesuguste alade rahvapärases sõnavarast. Nii on siin sõnade seletuste osas toodud rida rahvakeelseid tähtkujude nimesid, nagu sõeluke ehk kuk-

³¹ Vrd. Probst Masings zu Eeks kurzer Entwurf zur Herausgabe eines Estn. Lexicons. Käsikiri ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjanuuseumi käsikirjade osakonnas /KMKO/, ÕES Act nr. 51, 52, 53, lk. I.

³² Vrd. Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache IV, Pernau 1815, lk. 103 jj. ja Beiträge V, Dorpat 1816, lk. 37.

³³ Vrd. Manuscripte von Otto Wilhelm Masing. KMKO ÕES 247, lk. 26-27; vrd. ka O. W. Masing H. Rosenplänterile 24. VIII 1816 (järgnevad kirjad on kõik kogust "O. W. Masing's Briefe an Joh. Heinr. Rosenplänter in Pernau, Erster Band 1814-1821, zweiter Band 1822-1832. KMKO A.C. 248).

keke, rootsi odda ehk warres 'orion', wanker, rootsi hobbo, walge kabbo ehk idda kabbo jt., samuti merega seoses olevaid sõnu, nagu liwa ninna, karrid³⁴ jne.

Ka oma hilisemates töodes, näiteks "Marahwa Näddala-Lehes" kasutab Masing rahvapärast sõnavara. Sageli on Masing oma töodes kasutanud sõnu, mis tänapäeval on jäänud murdelisteks või hoopis kadunud, näit. tõuras 'veis', sawwerno 'saarmas', kiwwi-kangur 'kivihunnik', uimus 'tuimus, nüridus', arbolõja 'arbuja, nõid', wodama 'saaki andma', vältama 'läbi saama, läbi tulema', warmalt 'kärmelt' jt. Korduvalt kirjutab Masing sellest, kuidas ta talurahva suust keelelist materjali on kogunud. Nii ütleb ta 1818. aastal, et ta on talupoegadelt saanud rohkesti uusi sõnu putukate ja nende elu kohta, näit. tõuk, tõugu tup, puttu-ka tang, uimuma 'talveuinakus olema', tuppet loma 'nukku-ma' jt.³⁵ Mõni aasta hiljem jutustab ta Rosenplänterile, et ta on Kirepi kõrtsis kohanud üht Saaremaalt (Põidest) päritolevat kutsarit ning on keele tundmaõppimiseks sellega kõnelnud üle tunni, pärides muuseas andmeid ka sõnade laud ja rend kohta. Ta olevat jõudnud veendumusele, et Saaremaa keel erineb Tallinna keelest ainult saaremaaliste murdesõnade poolest, sest kutsari sõnade järgi "reñ on koddokeel, sedda iggas nurgas, iggas kihhelkoñas ja majas - agga mis kele põhi, se on üks. Meil mitmes kihhelkoñas tõine sõna, agga selle pärrastki ikka üks rahwas, ja nendasammati üks keel"³⁶. Murrete ja murdesõnavara tundmaõppimiseks on Masing rohkesti reisinud. Ta ise ütleb selle kohta: "Makele pärrast ollen minna mitto tekäimist ennesele teinud: ollen Wirro- Jerwe- Harjo- Läne- Willandi- Tarto ja Allutagguse

³⁴ O. W. M a s i n g, Ehsnische Originalblätter für Deutsche, Dorpat 1816, lk. 34, 35.

³⁵ Beiträge zur genauern Kenntniz der ehstnischen Sprache XII, Pernau 1818, lk. 38-39, vrd. ka O.W. Masing Rosenplänterile 7. IV 1818.

³⁶ O. W. Masing H. Rosenplänterile 25. VIII 1820.

maad läbbi käinud ja keigis paigus palju ma keele polest õppind, ja selle wisiga tundma sanud, mis temma päris põhhi ja juur, ni kui sedda, mis temma kõrwalissed w e s s i - w ö s s u d, tema k u i w r a u d, k ä s n a d, s a m - l a d ja temma pankad on" ³⁷.

Masing ei piirdu aga ainuüksi rahvakeelest leitud sõnavaraga, vaid ta püüab rahvakeelsetele eeskujudele toetudes ka ise puuduvate sõnade asemele uusi luua. Peamiselt kasutab ta selleks kirjeldavaid liitsõnu. Nii näiteks leiduvad juba tema töös "Originalblätter" sellised liitsõnad, nagu taevatundja, tähekatsuja, taewa katsuja 'astronoom' (katsuma esineb siin tähenduses 'vaatama, vaatlema'), laulolaulja 'luuletaja' (Hupeli sõnaraamatus: laulo teggis), malmeister 'maalikunstnik', poliktundja 'võhik, mitteasjatundja', wallemõtleminne 'eelarvamus, väärkujutus', sullegigutaminne 'poleemika, sulesoda' jt. Sageli on sellised sõnad ka otsesed tõlkelaenud, näit. tinnasulg 'Bleistift, pliiats', palweramat 'Bittschrift, palvekiri', warjonäitminne 'Schattenbild, Luftgebilde, miraaž' jt.

Et abstraktseid mõisteid sel ajal eesti keeles küllalt raske oli edasi anda, selle näiteks võiksid olla sõnad, nagu lahti-ülles-arrutama 'arutlema, analüüsima', issi-ärä-kassu 'Privatinteresse, isiklik huvi, erahuvi' ja hoop-kassu 'ülkassu, üldhuvi'. Viimaste sõnade kohta märgib ta ühes oma kirjas Rosenplänterile, et raske olevat rahvakeele põhjal uusi sõnu luua, sest saksa "Privatinteresse" vastena tarvitatawat Alutagusel ärä kassu. Läänemaal koddo kassu. Järvamaal mehhe kassu. Virumaal kukro kassu. Viimast peab ta kõige sobivamaks, kuigi ta ise märgib selle vastena siin issi kassu, sõna "allgemeine Interesse" vasteks olevat aga üldiselt hoop-kassu ³⁸. Sellest kirjaast selgub ühtlasi, et ta oma reisidel pidevalt jälgis

³⁷ O. W. Masing H. Rosenplänterile 24. VIII 1816.

³⁸ O. W. Masing H. Rosenplänterile 24. VIII 1816.

sõnavara-küsimusi.

Masingu suhtumist tõlkelaenudesse näitab hästi tema poolt sõna waimo pöld puhul antud seletus. Selle sõna kohi ta märgib Masing, et ta on selle sõna loonud tõlkelaenulise vastena saksa sõnale Geistesfeld, sest eesti keel tundvat ka teisi seda laadi sõnu, nagu waimo wili, waimo warra³⁹ jne.

Mis puutub saksa laenudesse, siis arvab Masing, et neid tuleb antud tingimustes pidada isegi soovitavaks. Sõna keeldut kaup 'salakaup' puhul ütleb ta: "S i s s e p e t - j a d need, kes nisuggust kaupa salla wisi sisse towad, ning kedda nüüd ka jo M u g l e r i k s hakkawad nimmeta-ma. Sesama wiimne tulleb saksa kelest, kus neid, kes sisse-petjad, sõimonimmega Schmaugler, öeldakse ollewad. Ei sest olle wigga, et keel keelt aitab; wait enneminne sedda mon-nest kohhaast heaks tulleb kita, sest et sennest kassu ühhe-le ja teisele pole langeb"⁴⁰.

Tema suhtumist laenudesse näitab ka see, et ta neid oma töödes rohkesti tarvitab, sagedasti neid ühtlasi seletades. Enamik tema tarvitatud laenudest on saksa päritolu-ga, näit. braakrid, tuukrid; sitronid, mandlid, plumid 'ploomid'; suhwladikas, zits; tukkat, penning, underupseer 'allohvitser', lööper 'jookaja, teat. mõisa ametimees', bogen 'poogen', pohkstaw 'kirjataht' jt. Tunduvalt vähemal määral esineb Masingul vene laene, näit. polkownik, tent-sik, parrutsik 'teat. ohvitaeri auaste', prapersik 'teat. ohvitaeri auaste', poolwernik, kresla, tubbin, puusta 'tü-hi', pussakas 'vene vöö', kummak 'punane puuvillane lõng'. Võrreldes teiste tolle aja autoritega on Masingul vene laene märksa enam, mis on seletatav tema Peipsi-äärse pä-ritoluga ja vene keele oskusega. Vähesel määral ssineb Ma-singul ka rahvusvaheliselt tarvitatud võõrsõnu, nagu

³⁹ O. W. M a s i n g, Originalblätter, lk. 47.

⁴⁰ O. W. M a s i n g, Originalblätter, lk. 39.

brossüritud, kandidat, Opera, Akademi jt.

Küllaltki huvitavad on ka Masingu poolt antud tule-
tusõpetuslikud seletused. Nii märgib ta õigesti, et ua-
ja mine-liide ei ole sünonüümsed ja et ei tule ära vaheta-
da sõnu nagu kitus ja kitminne ning laitus ja laitminne,
samuti kannatus ja kannatamine. us-liide märgib midagi ob-
jektiivselt olevat, eksisteerivat, -mine aga verbaalnoome-
nina tegemist, a.o. kehtvat tegevust⁴¹. Silma paistab, et
Masing oma töödes eelistab mõningaid liiteid, näit. omadu-
se rohkust märkivat kas-liidet sõnades kondikaa 'tugeva
kondiga', lihhas, sõnnakas, ndus-liidet sõnades uiman-
dus 'peapööritus', kaevandus 'kanal', või ele-liidet verbi-
des immetellema, kõrgustellema 'praalima'.

Oma tööga "Ehstnische Originalblätter für Deutsche"
tahtis Masing näidata, et ka eesti keeles võib kirjutada
arutlevat laadi töid, et eesti keel on küllalt rikas ja so-
biv ka abstraktse ainekuse käsitlemiseks. Sellepärast si-
saldabki see kirjutis omaaegset abstraktset sõnavara, mis
osalt Masingu enese poolt tuletatud. Nii kohtame siin sel-
liseid sõnu, mida senises kirjanduses oli vähe tarvitatud,
nagu äggedus, tutvus, kõnne känu, hawama 'solvama', raja-
ma, waidlema, käntsakas, ajawitlik 'aeganõudev, aegavii-
tev', kirjahimmuline 'haridushimuline' jt. Masingu sõnase-
letuste näitena olgu siin toodud samast teosest järgmised
sõnaartiklid.

"J u b b e, sesuggune assi, mis innimesse karwad püs-
ti ajab, ja temma werd anguma panned (schauderhaft).

M u u k r a u a d, mis jutto kiires ehk ruttus muuk-
riks lühhendakse, on sesuggused konksorrad ehk kookraud,
misga lukkud lahti kätatakae, kui wargile minna, ehk kui
wõtmed ärrakaddunud"⁴².

Juhul, kui eesti keeles oli raske ilmekat sõnatähen-

⁴¹ O. W. M a s i n g, Originalblätter, lk. 45-56.

⁴² Sealsamas, lk. 39.

duse seletust anda, kasutab ta saksakeelset tõlget või annab saksakeelse seletuse, näit. sõnade hirwhammas, toibu-ma jt. puhul.

Eestikeelsete sõnade selgitamisel peab Masing silmas ka eesti keelele omaseid fraseoloogilisi väljendeid ja kõnekäande. Olgu selle näiteks toodud sõna pinnima ehk pinni pannema, mida Masing järgmiselt seletab:

"K e d d a g i p i n n i p a n n e m a, s.o. tedda kitsikusse satma; temmale tüllilist waewa, hädda, kulu-tust ja pakki teggema. Kui tallopojad wikkatid weikesse allasi peäl hamri terraga tauwad, et neid tahtwad terrawaks teha; siis õige sannaga öldakse: neid wikkatid pinniwad, ehk pinni pannewad; agga kui monnikord kohtus innimesse rahhakotti pigistakse, ja tedda lüpsetakse, siis ma rahwas Wirromeal tähhendamisse wisi sedda ka pinnimisse ütleb ollewad. Nemmad on tedda p i n n i m i s s e w i s i p i n n i n u d, et nemmad on tedda k a r a s t a n d ja p i n n i p a n n u d, s. o. nemmad on ähwardamis-se ja mu kiusuga palju rahha temma käest sundinud"⁴³.

Sellistest fraseoloogilist laadi väljenditest selgitab ta siin näiteks sõnauhendeid, nagu kaksipiddi mõtlema, kahhewahhel ollema 's.o. kantlema', jone peale ajama 'joonde ajama', laggedale tullema, wihma käest räästa alla /astuma/, jõude seisma, hinge wakumas ollema 'suremas olema', su sisse üttelema jt.

Juba kõigest sellest, mida Masing eesti sõnavara rakendamise ja selgitamise alal esitas oma esimeses keeleli-ses töös, võib järeldada, et Masing lähenes keelele loo-valt. Ta püüdis rahvakeelt hästi tundma õppida, et rahva-keele alusel eesti kirjakeelt edasi arendada, uusi sõnu tarvitusele võttes ning rahvakeelsetele sõnadele abstrakt-semaid tähendusi andes.

Samasuunalist tegevust näeme ka Masingu järgmistes

⁴³ O. W. M a s i n g, Originalblätter, lk. 38-39.

töödes. Et aga eestikeelne erialane ja populaarteaduslik kirjandus puudus, siis tuli Masingul palju vaeva näha uute oskussõnade soetamisega. Nii on teatavasti Masingult säilinud käsikiri, milles ta teeb katset eestikeelset grammatilist terminoloogiat luua⁴⁴. Kuigi suurem osa Masingu poolt esitatud grammatilistest terminitest ei ole tarvitusele tulnud, väärivad nad siiski tähelepanu kui esimesed sellelaadilised oskussõnad. Mainida võib sellistest vähem õnnestunud terminitest sonu, nagu kombe 'omadussõna', luggev (sõnna) 'arvsõna', juur 'tegevusnimi', muut 'käanne', viis 'määrsõna', wahheline (sõnna) 'sidesõna', segamöödne 'verb' jt. Teiselt poolt on aga terve rida Masingu poolt loodud oskussõnu küllaltki lähedased hilisemaile, näit. muutminne 'deklineerimine', nimmi 'nimisõna', ollew 'olevik', minnew 'lihtminevik', enne minnew 'enneminevik', tullew 'tulevik', hüüdja (sõnna) 'hüüdsõna', kindel (kõnne) 'kindel kõneviis'. Mitmedki Masingu poolt tarvitatud tõlke-laenud on leidnud kasutamist ka hilisemate grammatikute poolt, näit. eestsõnna 'pronoomen, asesõna' (vrd. O. A. Jan-nau, Kõnnelemised sagge õppimiseks ma-rahwale, 1859, lk. 48). Hulk Masingu termineid erineb hilisemaist ainult selle poolest, et Masing ei ole lisanud neile ik-liidet, nagu see esineb tänapäevastes oskussõnades, näit. aegade ja tegumoodide nimedes (vrd. Masingu teggew 'aktiiv' ja tehtaw 'passiiv', hiljem Hermannii tegevik ja tehtavik). Seoses Masingu käsikirjalise grammatilise oskussõnastikuga võib märkida ka keeleõpetuslike terminite tarvitamist Masingu töödes. Nii tuli tal juba oma saabitsas "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele" (1795) tarvitada selliseid sõnu, nagu kõnne 'lause', wäljahüüdma 'hääldama', poledsannad (hiljem: sannahüod) 'silbid', küssimissepunkt 'küsimärk', ohkamissepunkt 'hüüumärk' jt. Hiljem "Marahwa Näddala-Lehes" on

⁴⁴ Käsikiri on pärit aastast 1824 ja on publitseeritud A. R a u n a poolt ajakirjas "Eesti Keel" 1938, lk. 18-22.

ta oma kirjaviisi rahvale selgitades tarvitanud selliseid termineid, nagu healega pohkstaw 'täishäälik', sulla pohkstaw 'palataiseerunud häälik', rõhk⁴⁵ jm., milledest viimane on meil tänini tarvitusel.

Kuigi Masing suurema osa oma keelelistest töödest kirjutas saksa keeles ja tarvitas neis ka saksa või ladinakeelset terminoloogiat, tuleb Masingu poolt soetatud eestikeelsetes terminites näha tulevase eesti grammatilise oskussõnastiku eoseid - ja sellistena väärivad need katsed esiletoetmist.

Vähemal määral on tal tulnud oskussõnu tarvitusele võtta ka teistel aladel. Nii näiteks on tema "Arwamise-Ramatus" (1823) tarvitatud märksa enam oskussõnu, kui neid esines teiste tema kaasaegsete "rehkendamise" raamatutes. Ta ei piirdu ainult kokku- ja mahhaarwamise, kaswatamise ja jaggamisega, vaid annab iga tehte puhul ka üksikasjalikumad terminid, näit. jagamise puhul kõneleb jäetawast, s.o. jagatavast, jaggajast ja üllejädawast, s.o. jagatiseist, mahhaarwamiae ehk tänapäevase terminiga lahutamise juures annab ta oskussõnad wähhendaw, s.o. praegune vähendatav, wähhendaja, s.o. lahutatav, ja jädaw, s. o. vahe. Nagu selgub, on osa tema poolt tarvitusele võetud matemaatilisi oskussõna võrdlemisi lähedased tänapäevastele. Sama võib öelda ka selliste terminite kohta, nagu ristrida ja püstridda. Muidugi on ka matemaatika alal siin terve rida sõnu, mis on tänapäevastest terminitest kaugel, näit. tehteid murdudega nimetab ta numrite ossaarwamisseks ehk jaossaarwamisseks, korru-tist sadawaks, ruutversta neljanurka werstaka, ülesandeid katsumisteks (mitte eksempliteks, nagu tegid teised).

Oma "Lihwlandi-ma Tallorahwa seaduse" tolkes (1820) kasutab ta ühelt poolt tolleaegsetes seaduste tõlgetes tarvitatud termineid, teiselt poolt peab silmas keele ranvapärasust, esitades sageli rahvusvahelise termini kõrval

⁴⁵ Vrd. "Marahwa Näddala-Leht" 1822, lk. 44-46.

eestikeelse, näit. kirja ehk protokolli /panna/. wõõrmõnd-
rid ehk esstkostjad, issisuggu kohtokäimised ehk protses-
sid, termin - niametaw päew 'tähtpäev'. Ta tarvitab nii
vajalikke rahvusvahelisi sõnu, nagu sikkertarius, kautaiou,
protsent, kontraht, maakler jne., kui ka rahvakeelseid sõ-
nu, mis tänapäeval isegi paiguti juba võõraks jäänud,
näit, sugulust märkivaid sõnu issak, emmak 'võõrasisa,
-ema', källi 'naiseõde', küddi 'mehevend', näälmees 'naise-
vend', naddu 'meheõde'. Laiemale eestlastest lugejaskonnale
määratud töödes, nagu "Pühhapäwa Wahheluggemistes" (1818)
ja "Marahwa Näddala-Lehes" (1821-1825) püüdis Masing kirju-
tada võimalikult lihtsalt ja maarahvale arusaadavalt, kuid
ometi tuleb tal siingi sagedasti sõnu seletada nii tekstis
kui joone all. Olgu siin toodud mõned näited ka sellistest
selgitustest. Nii on tal lause puhul "... et pikne raua,
wassee ja mu metalli peale lähheb" olnud vaja seletada, mis
on metall, ja ta teeb seda järgmiselt: "kuld, hõbbe, wask,
raud, tinna ja nende sarnatsed maast kaewatawad asjad. sel-
le ühhe nimme alla koggutakse, et neid metal õeldakse olle-
wad"⁴⁶. Küllaltki huvitav on ka luukere seletus. Nii tar-
vitab ta selles tähenduses sõna kuiwik ja selgitab seda
järgmiselt: "Kontmees ehk kuiwik, se on üks (saksakele):
Skelett. Kui kagi sedda näinud, kuidas tohtrid innimese lu-
konta, tradiga nenda kokkoseädvad, kuidas neid innimese ih-
ho liikmeteks ... on aädetud: siis nisuggune kontwark,
kontmehheks ehk kuiwikuks kutsutakse; ja tähhendakse mõl-
lema sõnnaga ka surma, kui naljamise wisi rägatakse"⁴⁷.
Sagedasti on tal tulnud eesti keeles puuduvate sõnade puhul
tarvitada vaatava mõiste selgitamiseks kirjeldavaid sõnase-
letusi, näit. nimetab ta jalutusk kohta lustikäimise paigaks,
nägemisnärvi näggemise mele- ehk tundmise paelaks, tähe-
torni tähtkataja-honeks, kloostrit mugamajjaks, juveliiri
kiwwisepaka, makulatuuri mähkne-pabberiks, elementi lomi-

⁴⁶ "Marahwa Näddala-Leht" 1821, lk. 12.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 122.

seelgmiseks, instinkti sieselodudkäsauks, etteheidet hau-
gutuseks jne. Nii mõnigi kord on ta ühe mõiste märkimiseks
tarvitanud mitut sõna, näit. kiwwi-süssi ehk süssi-kiwwi,
liiw-suhkur ehk suhkru-liiv 'peensuhkur', ramatu-punnuja
ehk pookbinder 'raamatukõitja', seitung ehk kasset ehk aw-
wis ehk leht, wessipask ehk wessipiks, koddo-lojus ehk
majs-ellajas.

Väga oluliseks peab Masing sõnade tarvitamist nende
õiges tähenduses. Nii selgitab ta oma kirjutistes ja kir-
jades vahet sõnade, nagu lainama ja taotama, wallatama ja
wallatsema, wennad ja wennaksed, õed ja õeksed, ja ja
ning⁴⁸, samuti wiirg, kriips, kriim, triip ja joon⁴⁹ vahel.

Masing oma keelelises tegevuses ei ranuldunud ainult
sellega, et ta paremini tundis eesti keelt kui teised kaas-
aegsed. Ta püüdis oma töö tulemusi ka trükis avaldada. Juba
1814.s. märgib ta, et ta olevat otsustanud hakata suurt sõ-
naraamatut koostama⁵⁰. Lähemalt kirjeldab ta oma sõnaraama-
tu valmimise käiku vaatavas käsikirjas, mille ta esitas oma
sõnaraamatu tutvustamiseks 29. mail 1831.a. Käsikirja sis-
sejuhatavas osas märgib ta, et ta pastorina ametisse astu-
des olevat teravalt märganud oma keeletundmise puudulik-
kust, kuigi ta juba lapsepõlvest peale eesti keelt oli rää-
kinud. Ta otsinud sibi küll Hupeli sõnaraamatust, küll vara-
semast eestikeelsest kirjandusest, kuid need vahendid pole-
vat suutnud teda aidata. Siis on ta otsustanud pöörduda
rahva poole, et tutvuda rahva mõttemaailmaga ja keeletarvi-
tusega. See tee olevat olnud küll raske ja vaearikas, kuid
viinud eesmärgile. Teatava rahuldustundega konstateerib ta:
"Selle enam kui 30 aastat kestnud pideva otsimise ja uuri-
mise läbi kõikides eestlaste poolt asustatud mandri maskon-
dades on teatava kindlusega esile tõstetud keeles see, mis

⁴⁸ Beiträge XV, Pernau 1822, lk. 59, 43, 47, 55.

⁴⁹ O. W. M a s i n g H. Rosenplänterile 1.V 1820.

⁵⁰ O. W. M a s i n g H. Rosenplänterile 7. V 1814.

on üldkehtiv ja soovitatav tulevastele rahvakirjanikele, ja on väarikast kirjakeelest eraldatud need tundmatud kohalikud erinevused, mida mõistetakse ainult seai, kust nad pärit on; on täpselt piiritletud sõnade mitmekülgsed tähendused, antud sõnade õige rektsioon ja näidatud nende üldist tarvitamist otstarbekalt valitud lausete kaudu. See on, lühidalt öeldes, minu poolt nii pika rea aastate jooksul kokkukantud materjalikogu sisu, mis hõlmab võimalikult täieliku E e s t i - s a k s a ja s a k s a - e e s - t i sõnaraamatu, mille eesti osa koosneb kahest alaosast, a) tallinna murdest, see on päris-kirjakeelest ja b) tartu murdest⁵¹.

Masing lootis, et Vene Teaduste Akadeemia trükitab tema töö, ja saatis Peterburi oma sõnaraamatut tutvustava proovivihiku, mis sisaldab 26 lk. põhja-eesti sõnaraamatut, 1 lk. taimenimesid, 1 lk. eesti kohanimesid, 2 lk. muid geograafilisi nimesid ja 7 lk. saksa-eesti sõnastikku. See vihik ühes sissejuhatava kirjutisega ongi põhiliselt kõik, mille põhjal võib saada kujutluse Masingu töö suurusest ja väärtusest. Üksikud säilinud katkendid sõnaraamatu käsikirja osade varasematest redaktsioonidest ei lisanda sellele palju uut.

Et saada kujutlust Masingu sõnaraamatust, toodagu mõned näited. Iga käandaõna puhul Masing annab lisaks nimetavale ka omastava ja osastava, näit. adder, g. dra, ac. átra; aak, g. agi, ac. áki; sar, g. u, ac. áru. Astmevahelduslike verbide puhul on samuti antud põhimuuted, näit. andma, praes. ánnan, imp. andain, it. ánnin, partic. a. ánnud ~ andnud, p. p. antud, 2 inf. a. anda, 1. inf. p. antama, 2 inf. p. anta.

On märgitud ka häälikute palatalisatsioon, näit. kallid, hunt, valmis, ja vältus, näit. álla, sélle, kuid

⁵¹ Probst Masing's zu Eeks kurzer Entwurf zur Herausgabe eines Estn. Lexicons. Käsikiri KMKO ÕES, Act. Nr. 51, 52, lk. II - III.

ka maksu - makau, arwu - arwu (vajaduse korral).

Näitena võib tuua artikli sõna ahi kohta.

a h h i, g. -hju. Ofen. leiwa- Backofen, lubja- Kalkofen, pot- Kachelofen, ahjuauk Zugloch des Ofens, -jalg Fundament, Fuss, ahjulaggi, anjuwölw, Ofengewölbe; -le oa. lede g. lee Herd vor dem Ofen; leeauk, Feuerstelle, Aschgrube derselben, ahjuperse, Hintere Wand des Ofens, -pot, Kachel; -pörrand, Diele; -puud, Holz zum Heitzen; -pelt, Spelt, -roop, -bi, Ofenkrücke; -su, Ofenthüre; -warre, alte Ofenstelle; ahjurind Vorderseite des Ofens.

ahju kütma, den Ofen heitzen, it. küddema panne- ma, ahhi küeb, das Ofen heitzt, leibu ahju pannema, Brodt in den Ofen schieben; ahjust wõtma aua dem Ofen nehmen, leiwad on ahjua, - tullewad ahjust, die Brodte sind im Ofen, kommen aus dem Ofen, ahhi ei küpseta heaate, der Ofen backt nicht gut, ahju ligutama die Bränder im Ofen achürren" ⁵².

Äärele on vaele kirjutatud: "ahjupaistel istuma, seisma, vor dem brennenden Ofen sitzen, stehen".

Kui võrrelda Maaingu sõnaraamatu artikleid varasemate sõnaraamatute omadega, siis selgub Maaingu artiklite palju suurem tihedus. Tolleaegne kõige suurem eesti sõnaraamat, nimelt A. W. Hupeli 1818. a. ilmunud väljaanne toob ahju puhul ainult ühe lausenäite, Masingul aga on neid kümme. Või kui ahju osade nimetusi on Hupelil 9, siis Masingul on neid 14, lisaks on Masing esitanud ka 3 ahju liigi nime- tust, milledest Hupelil ei ole ühtegi. Paiguti on Masingul lausenäiteid isegi rohkem kui Wiedemannil, kuigi viimase näited on paremini valitud. Siiski ei puudu ka Masingul lausenäidete hulgas kõnekäänud ja vanasõnad, nagu neid esi- nes juba varasemalgi aönastikes.

Kui Hupeli lausenäited on peaaegu kõik pärit endia- test allikatest (Vestring, Clare jt.), siis Masingu näited

⁵² Käsikirja KMKO, ÕES, M. B. 8:7, lk. 7.

on uued, rahvaauust kogutud. Kui Hupelil sõna ammet puhul on 2 lausenäidet ja 2 liitsõna, siis annab Masing selle sõna puhul terve lehekülje, kusjuures nii mõnegi näite puhul tekib kahtlusa, kas neid sõnaraamatus vaja ongi, näit. suur /ammet/ wichtiges, kartlik /ammet/ gefährliches jt.

Masing ei piirdu oma sõnaraamatus aga ainult sõnavara-
raliste materjalidega, vaid leiab võimaluse siin esitada ka grammatilisi andmeid. Näiteks -ga puhul seletab ta kassaütlevat käänet, -gi puhul annab gi- ja ki-liite tarvitamise reegli, h puhul selgitab selle hääliku esinemist sõna algul, arvates, et see peaks õigupoolest ära jääma, kuid traditsiooni tõttu on see säilinud ja võimaldab sõnade tähendusi eristada, kui puhul esitab rea kui liike ühes vastavate lausenäidetega jne.

Kuigi Masingu sõnaraamat sisaldab palju väärtuslikku, ei leidnud see Peterburi Teaduste Akadeemia poolt väärilist hindamist. 1831. a. algul on Masing veel optimistlik ja kirjutab Rosenplänterile, et Teaduste Akadeemia olevat ilma tema sellekohase soovita teinud ettepaneku sõnaraamatu trükkimiseks⁵³. Sama aasta detsembris aga teatab Masing, et akadeemik Sjögreni eitava otsuse tõttu on tema ettevõtte nurjunud. Akadeemia ei ole pidanud sõnaraamatut trükkimise vääriliseks. See olevat tingitud sellest, et akadeemias arvatud, nagu oleks eesti ja soome keel sama ja antud töö retsenseerida inimesele (s. o. Sjögrenile), kellele eesti keel oli võõras ja kes keeletundmatuse tõttu sai ainult Hupeli vigadele toetuda. Akadeemikud Krug ja Graeffe aga tundvat huvi asja vastu sellest hoolimata, et Sjögreni arvamus oli eitav. Nad tantvat trükkimiseks uut aktsiooni ette võtta. Selleks kogub Masing endale pooldajaid ja palub ka Rosenplänterit oma arvamus avaldada⁵⁴. Ühtlasi saadab Masing Teaduste Akadeemiale ka oma vastuväited Sjögreni arvustuse kohta, näidates, et Sjögren pole õieti ar-

⁵³ O. W. M a s i n g H. Rosenplänterile 6. II 1831.

⁵⁴ O. W. M a s i n g H. Rosenplänterile 6. XII 1831.

vustanudki sõnaraamatu põhioaa, nimelt eesti-sakea sõnaraamatut, vaid on arvustanud saksa-eesti osa, lähtudes Hupelist, ja on seetõttu eksinud⁵⁵. Olukorda aga see enam ei muutnud. Aktsioon, mille Masing oma sõprade abil ette võttis sõnaraamatu väljaandmiseks, ei viinud kaugemale proovilehekülgede trükkimisest, sest järgmise aasta märtsis suri Masing ja matuse ajal läks suure, ligi 70 trükipoognalise sõnaraamatu käsikiri jäljetult kaduma ning olemasolevail andmeil ei ole seda seni leitud.

O. W. Masing oli oma aja kirjameeste hulgas kaheldamatult kõige parem eesti keele sõnavara tunaja, Juba tema kaasaegsed imestasid tema sõnavararikkust. Nii ilmus teatavasti Rosenplänteri "Beiträgedes" rida Masingu mitmesugustest töödest väljakirjutatud sõnu, mis puuduvad Hupeli sõnaraamatus, näiteks on Rosenplänter ainuüksi Masingu "Pühapäeva Wahheluggemistest" välja kirjutanud ligi 700 uut sõna⁵⁶. Ka hilisemad Masingu sõnavara registreerimise katsed näitavad, et iga Masingu teos lisandab rohkesti uut sõnavara. Kuigi ei ole seni täielikult registreeritud kogu Masingu sõnavara, võib arvata, et see ulatub ligi paarikümne tuhande sõnani.

Hoolimata sellest et Masingu suur sõnaraamat jäi ilmunumata, on Masingul silmapaistev koht eesti keele uurijate ja eesti kirjakeele sõnavara rikastajate hulgas. Oma töödega kujunes ta kõige tähelepandavamaks eesti rahvuskeele ettevalmistajaks, kelle keelelisi taotlusi hindasid kõrgelt Faehlmann, Kreutzwald ja hilisemadki eesti kirjakeele arendajad.

⁵⁵ Gegenbemerkungen und Bemerkungen, die estnische Sprache betreffend, von O. Wilh. Masing. Käsikiri KMKO ÕES M. A. 102.

⁵⁶ Vrd. Beiträge XVII, Pernau 1825, lk. 150 jj-d.

21. XIX sajandi teise veerandi kirjakeelest.

XIX sajandi teisel veerandil vähenes märgatavalt saksa päritoluga kirjameeste osatähtsus. Saksa pastorite asemel hakkasid ikka enam ja enam maarahvale raamatuid kirjutama eesti kirjamehed, tavaliselt köstrid ja koolmeistrid.

Saksa kirikumeeste keeletarvitusel olid vaimulike raamatute näol vanad traditsioonid ja neid traditsioone jätkasid nad ka nüüd, kirjutades maarahvale usulis-moraliseerivaid lugusid saksapärase lausestusega vigases keeles.

Eesti köstritele ja koolmeistritele sai eeskujuks olla sakslaste poolt maakeelde tõlgitud kirjandus. On sellepärast mõistetav, miks ka eesti päritoluga kirjamehed oma tõlgetes saksa keelest maakeelde püüdsid jäljendada saksa pastorite vigast keeletarvitust, sest oli see ju ainuke eeskuju pakkuv "kirjakeel". Kuid eestlastena maarahvale kirjutades nad paratamatult kasutasid ka oma kodukeelest tuntud rahvapäraseid jooni, et olla arusaadavad. Sellepärast esineb nende keeletarvituses ka sageli rohkesti murdejooi.

Vabanemine saksapärasest kirikukirjanduse keelest toimus aegamööda, kusjuures kergem oli varasemaist joontest vabaneda neid autoreil, kelle kutsetöö ei nõudnud otsust ja pidevat kirikukirjanduse kasutamist.

Alamal püüamegi üksikautoreilt valitud keelenäidete varal jälgida ajajärgule iseloomulikku üleminekut varasema kirikukirjanduse keelelt rahvapärasele keeletarvitusele.

Kõigepealt olgu siin toodud mõned näited Jõelähtme pastori G. H. Schüdlöffeli tööst "Jõggi merres" (1842). Schüdlöffelit on peetud heaks eesti keele tundjaks, sest ta oli vaimuliku kirjanduse redigeerijaks, oli keeleliste huvidega ja andis välja esimese uuekirjaviisilise raamatu "Toomas Westen, Lapo rahva uso ärataja Norra maal" (1844). Ometi oli ta eesti keele oskus veel küllaltki puudulik. Nii torkavad siin silma objektivead:

Agga ka merredesse Jummal lonud jögge, Maddros wöttis tsa-
kust suurt nugga wälja, ... andis ärra omma wannematte si-
nust pärrandust, sedda Piibli ramatut, Wannemad kelasid om-
mad lapsed sesamma öäla seltsi minnemast, samuti on tal
raskusi ka infinitiivide tarvitamisega: Kirjamehhe ammeti
peäle öppima polnud temmal himmo. Kord käskis tedds perre-
naene aids lakkast ohherdit otsima jne.

Schüdlöffeli ortograafia kohta võib märkida, et ta
ä-tähte veel ei tarvita, asendades aelle kas o või ö-ga,
 näit. könne, souda, wööra, rööm, vokaalidevahelist j-i mär-
 gib ta i-ga või jätab i järel märkimats, näit. pois, koio.
uiub, siote 'ajuti' ja surria 'suriya', panniad, kurjateg-
gia. ki-, gi-liite tarvitamine on ebaühtlane: ükski, kuid
nüüdgi, ailmadgi.

Häälikuliselt vastab Schüdlöffeli keeletarvitus asmu-
 ti traditsioonipärasele piiblikeele pruugile, näiteks tar-
 vitab temagi vorme sanna 'sõna', nenda 'nõnda', keik 'kõik',
leikas 'lõikas', seie 'aia'; peäle, teada, seadus, pease-
sid, hea; laened, maenitaes; weike, pääw, pitkemaks jne.
 Ebakindel on sõnaalgulise h tarvitus: hulgo merres, kuid
arwaste, ölpo 'hõlpu', urtsikud, ärdaste; järgsilpide o on
 säilinud: ello, rohto, tohoto, asjo, üksikjuhtudel esineb
 ka järgsilpides ä-d: lähhäb, lehtä.

Morfoloogilistest joontest märgitagu omastava vorme
önnetuma, riwatoma, kuendama; kattukse, sormukse, maddruk-
se, aisseütlevaid merresse e. merde, jöesse, jure, plaa-
ko 'plaskusse', tugevaastmelisi seestütlevaid külges, uskus,
aegus, isegi erandlikult seestütlevat külgest. Esineb nii
i- kui de-mitmust: noril, päiwil, möllenil, asjust - sare-
des, padidega, lodjadega, mõttedest jne. Küllaltki rohkes-
 ti on vokaaliga lõppevaid mitmuse osastava vorme: asjo,
laudo, sanno; teisi põldo 'põldusid', halgo 'halgusid';
palka, tükka, tilka, kuid ka nödraid.

Verbivormidest märgitagu traditsioonipäraseid tuge-
 vaaastmelisi oleviku mitmuse 3. pöörde vorme paistwad, toit-
wad, püüdwad, kandwad, matwad, räkiwad jt. Lihtmineviku
 mitmuse 3. pöördes on üldiselt vormid ollid, lendasid.

peäaeaid, kuid ükaijuhtudel ühesilbilistes tüvedes ka wad- tunnuaega vormid lõiwad, saiwad. Kontraheerunud verbide da- infinitiiv on tavaliselt tugevaastmeline: arwada, korjada, puhkada, toukada, wastada, kuid siiski aidata. nud-kesksõna esineb kahesugusel kujul: joudnud, lõpnud, wastnud, annud, kuid õppind wiis (vrd. oli õppinud), äärnörkend mees, kaddunt issa, waiknend jt. Kausatiivide tud-keakeõnades esineb traditsioonipärane lühem vorm: kinnitud, armaatud, olli ligutud 'liigutatud'.

Sõnavaras paistavad silma Jõelähtme murdesõnad, nagu aar, ilma arota 'aer, aeruta', wallo hiil, wihha hiliga 'hoog, hooga', kiwwi rink 'rünk, rüngas (meres)', saaka koh-to asja tillale 'korda, joonde', tuul rambis ärrä 'vaikis', pallue ikkitadea ja ärdaste 'nuuksudes'. Samuti esineb murdejooni ka vormistikus, näit. leita 'leitakse', viimsi sanno 'viimaseid sõnu' jne.

Samad jooned, välja arvatud kohalik murdetaust, esinevad ka teiste selleaegsete saksa päritoluga kirjameeste keeles. Nii kohtame omaaegse Vändra paatori C a r l K ö r - b e r i eestikeelsetes vaimulikes raamatutes, näit. tööa "Küllaleib" (1848) kõiki samalaadseid erijooni, nagu piiblikeelaeid sõnavorme (sanna, keik, nenda, senna, poia, peäle, lähhäb, igxaweste; kohtea 'kohaa', rikia; kandwad 'kannavad', warrastud, eksind, wiakada jne.), õ-tähe puudumist (kowwa, õnaad, moõd), võõrapärast lausestust (siis on temma omma keige kallimat warra enneseat ärrakaotanud .., praus 'praost' pannaks piiakoppi kuldrist kaela ümber, Oh kui mitto hinged istuks nüüd laudaa 'lauas' taewarikis) jne. Igatahes oli Kreutzwaldil täielik õigus nuriseda Kõrberi ja temataoliste üle, kes kirjutasid rahvale igasuguseid soperdissi võimatus eesti keelea.

Tunduvalt erinev on eelmistest saksa päritoluga autoreist krahv P e t e r M a n n t e u f f e l. Oma algupärase jutustuses "Aiawite peergo walguasel" (1838) tarvitab ta küll samasugust ortograafiat (tousis, kõrges, rõmuka; aiawite, maia, tõteggia), samasuguseid häälikulisi erijooni

(sanna, keik, pea peäl, pääw, wasto, hobbone, pähhä, illo-
saste) ja samalaadseid morfoloogilisi vorme (parremat,
kuid aastad; ill. mele, jure, kambri, iness. waldas, sel-
gas, hulkas, nud-kesksõna näinud ~ näind, tunnud, ütlend,
aitand, inf. korjada, õiskades jt.) kui eespool mainitud
kirjamehed. Ka lausestuses esineb rida tüüpilisi sakslaste
poolt tehtavaid vigu, näit. wöttis ämbrit kätte, Kül leian
naest omma mele järrele; lähhan hunniko waatma, ei ma omma
tütre anna; wötta hobbose ja äkke, ja tulle järrele; olle-
me nelli libbedad wennad, seäl ollid mitto laiad teed; kas
... aitad haukuma, uus paik paistab ikka parrem olla jt.
Järgmisei aastal ilmunud sama raamatu teises trükis on siis-
ki suur hulk vigu ära parandatud.

Hoolimata keelevigadest on aga Mannteuffeli keeletar-
vitus hoopia rahvapärasem kui ta eelkäijail. Ta talupoega-
dest tegelased tarvitavad rahvalikke väljendeid, näiteks
ütleb peremees poja kohta: "Egga ta õkul ei olle, et ta pä-
wal pimme ja õsel näab ja leiab. Eks pois hakka ka laia
teed möda ladduma. Mis teed ta käib, sedda otas ta leiab."
Rohkesti leidub siin vanasõnu ja kõnekäände, näit. Midda
armsam laps, sedda kibbedam wits. Naene on maja luk. Midda
ennam koeri, sedda weddelam lakke; kül ma talle jallad alla
teeksin; karwupiddi kokko läind; polle temmal waesel ennam
rahha koppikast; ei tea, kas polle neid päiwi, kus ta suh-
hu tangu iwwake ei saa ⁵⁷ jne.

Mannteuffeli sõnavaragi on tunduvalt rikkam, toetu-
des Kose murrakule. Kohtame siin niisuguseid sõnu, nagu
wennites 'krantspalk, müürlatt', püük 'pesu', tellid 'kan-
gasteljed', kassowak 'palgamaa teenijale vaka vilja külva-
miseks', reie alla 'rehealusele', möllib (ratta rummu) 'puu-
rib mölliga', peälis-joot 'kinkide kogumine pruutpaarile
pulmas', linnotama 'pruudile linikut pähe panema', pritsa-

⁵⁷ Vrd. Peter M a n n t e u f f e l, Teosed, Tallinn
1967. A. Annist. Järelsõna. "'Ajaviite" stiilist", lk. 145.

nik 'parisnik', pialak 'piibu ilustus',⁵⁸ jt. Harjumaa murrakutele viitavad ka sõnad ohra 'odra', kehrama 'ket-rama', podel 'pudel' jt.

Saksa päritoluga autorite kõrval hakkavad nüüd rahvale raamatuid juba suuremal määral tõlkima eestlased, peamiselt köstriid või koolmeistrid. Nende keeletarvitus on küll veel piiblikeeles kütkeis, kuid paratamatult toetuvad nad enam oma keeletundele ja kodumurdele, mistõttu endise kirikukeele jooned kord-korralt hakkavad taanduma. Olgu siin alamal veadeldud mõningate selliste rahvaraamatute keelt.

Populaarseks sentimentaalseks rahvaraamatuks oli sel ajal "Jenoveeva". Esimese "Jenoveeva" koostajaks oli Pärnu köster-koolmeister C a s p a r F r a n z L o r e n z o n n, kellelt juba 1839. a. ilmus raamat "Jenowewa ellust". Sama raamatu 2. trükk ilmus 1841. a. Pärnus pealkirjaga "Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggemine wannemate ja lastele". Selle ortograafias paistab teravalt silma O. W. Masingu mõju. Nii võetakse siin tarvitusele õ-täht (mõnni, mõllemad), märgitakse palatalisatsiooni (kaljo, würst) ja vajaduse korral ka vältet (kása, méles, kirrikússe, tárka, túppa jt.). Endise sanna asemele on tulnud juba sõnna, vokaalidevahelist j-i ei märgita enam i-ga (pojaks), pikka ü-d hakatakse kirjutama diftongiga (hüidis, süidlane), enam esineb häälduspärasest märkimist (ülleültse) ja murdejooni (home 'homme', issi, püstis, kurw 'kurb', lammaga; middagit, ingelt, paikas 'paigas', järges 'järjest', laska, armastud jt.). Keeletarvitus on siiski veel ebaühtlane ja lausestus saamatu, kuigi sakslastele omased objektivead puuduvad.

Umbes samalaadne on ka teise Pärnu köster-koolmeistri H e i n r i c h G o t t l i e b L o r e n z o n n i

⁵⁸ Vrd. Peter M a n n t e u f f e l, Teosed, Tallinn 1967. A. Annist. Järelsõna. "Ajaviite" stiilist, lk. 146.

tõlkeraamatu "Norema Robinaoni ello ja juhtumiaed ühha tüh-
ja aare peal" keel. Siin ei tarvitata küll O. W. Maaingu
liaamärke, kuid ka aiin eeineb õ-täht (õhtoni, aõaa), mār-
gitakae vokaalidevaheliat j-i (ajawide, pojana), antakse
pikki vokaale edaai diftongidega (jäeb, wõeraile, peale,
nüid, hüidia, aüia, kuid aiaiki pääw, õöldi), tarvitatakae
ste-, te-liite kõrval ka ti-liidet (tõeate, ennamiate, õie-
ta, parrajate, kuid ka ommetigi, aelliti), esineb murdelisi
jooni (iaai, aõnnia 'seniks', rakaua 'prakaua', kõrges 'kõr-
gel', purjud 'purjed', karrisid 'karjusid', tõmmaaid, tiwu
'tiibu'). Samuti esineb länemurdeliai jooni ka morfoloo-
gias, näit. kippre, kämle 'kämbla', ill. merde, mele, wäe-
teenistusae, inesa. külgea, wahtus, aeges, kõikia asjua,
pl. gen. jälge peal, ailme al, pl. part. kiwwa, nõra, wah-
hedid haamid 'teravaid hambaid', da-inf. laeka, weddeleda,
nud-keaksõna sanud, õppind, parrandand, kausatiivide umb-
isikulisea tegumoesa nimmetakse, armastud jne.

Üldiaelt on aga ka see tõlge abitu ja võõrapärane,
näit. Se olli .. mõistmata tahtmine sest norest innimesest
jne.

Üheks viljakamaks kirjameheks sel ajal oli Muhu kōs-
ter C a r l W i l h e l m F r e u n d l i c h, kelle
raamatud nagu "Siin on Magdeburgi linna hirmaaat ärrarik-
kumiaaeat. Muhhomas hundi jahhiat. Jännese õhkamissest ja
Rehhepappist luggeda" (1837) ja "Appoloniua, Tirusae ja Si-
doni kunningas" (1846) olid rohkesti loetavad.

Keele alal on Freundlich väga konaervatiivne. Ta
püüab kõigiti säilitada piiblikeelele omaaeid jooni, pida-
des autoriteetideks saksa paatoreid. Ta ei poolda Masingu
ettepanekuid ega tarvita õ-tähte. Nii kirjutab ta piibli-
keele eeskujul hõbbe, poues, nenda, keik, leigatud, eanna:
pea, peäle, aeäl: pääw, nääb: aialikkud, poiad, raiad:
wõõras jne. Ta ortograafia on algul siiski ebasjärjekindel,
näit. rõõmsa, kuid holsaat, kuu, kuid mu 'muu', horjab,
kuid ellistati. Tema konservatiivsua avaldub ka selles, et
ta kogu oma elu jooksul tuliselt kaitseb vana kirjaviisi,

pidades uut kirjaviisi vana selge keele solkimiseks.

Tema keeletarvituses paistavad kõigepealt silma rohked Muhu murrakule omased jooned, näit. püstis, uhhaksd, penk, kampsul; sui, pili 'pilv'; midagid, ühtegid; nobbeste 'nobedasti', saggest, hõbbest, kibbed 'kibedat' jt. Käänamisel esineb samuti rida murdelisi vorme, näit. ains. osast. tüdrukud, koppikad, kambert, näddalt, sisseütl. tuba (astu), abbi (tulla), küllase, hädäaä; kambri, wodi, seesütl. nälgas, tükkis, aegas, kohtas, kimpus, haudas; mitm. omast. meite, küünde, seitungide, osast. wörks, heina-sads, waesid, ridid jt. Verbivormidest võib märkida selliseid, nagu oleviku mitm. 3. p. kiitwad, kadduwad, matwad, joudwad, saatwad, da-inf. öppetä, puhhaata, nähja; tudkeaka, kirjutud, puhhaatud, eitav imperatiiv ärä tötätig 'ära tōsta' jt.

Lauae on Freundlichil küll mõnevõrra rahvapärasem, kuid kirikukeele mõjul esineb ikkagi veel objektivigu, näit. Appoloniua piddi isse ommad rigid wallitsema, kui .. kunningas ommad lapsed ja lapse lapsed näggi; jätsin ..omma issamaad mahha, wōtku keik sedda külds ja hōbbēdat ommale.

Freundlich tarvitab oma aja kohalikku sõnavara, kusjuures sõnade tähendused on sageli hiljem muutunud, näit. halb 'odav' (wilja hinnad alwaks pannud), ramat 'kiri' (Se peale kirjutas omma issale ramato ja satis sedda ..), wallitsema 'valima' (kedda temma siis teiteat wallitseb. sellega peate reh hul ollema), rakkendama (se wōrk. mis "Surenelja päwal" saab rakkendud, peab hästi kallu püüdma), libbama 'lakkuma' (Ahnuat libbab sinnu keel), kikkerdama 'vähkrema', ül 'seljas' kupler 'kuppeldaja' jt.

Freundlichi hinnati omal ajal tema loetavate vemmälväsiriliste laulude pärast, kust võib lugeda selliseid "ilusaid" värsiridu, nagu "Oh hinged! nüüd hüppage pattu seest välja ja ärge tenke siin tühja nalja" või

Kui sä ölled waenu peal,
Olgo iggas kohtas teal,
Küled karja sarwe kõlla,
Wägga illust laulu mōlla."

Kuigi Freundlich oleks võinud kirjutada rahvapäraselt, oli ta kahjuks liigselt kinni oma ajajärgu kirikukeelea, püüdes eriti tõlgetes säilitada saksapäraseid artikleid, abisõnu jm. (Se kümnes Mai kuu pääw ... olgo mul üks iggawenne mällestus sest Magdeburgi linna hirmsast ärarahawitamiasest).

Hoopis vähema pieteediga suhtub kaasaja kirikupärasesse keeletarvitusse J o h a n n S o m m e r ehk S u w e J a a n, kes oli pärit Tallinnast ja töötas vene keele õpetajana Rakveres ning kauemat aega Pärnus. Ta püüdis oma esimeses juttude ja luuletuste kogus "Suwwe Jaani ohto aia-wiite" (hiljem "Wälja-Öied") kasutada häälduspärasemat kirjaviisi, kuid see kogu ei pääsenud trükki. Oma esimeses trükist ilmunud raamatus "Wenne südda ja Wenne hing. Suwwe Jaani mällestämised surest Wenne ja Prantsuse sõast" (1841) kasutab ta Masingu poolt soovitatud kirjaviisi. Nii on siin tarvitusel õ-täht (sõbrale, mõllemad, wõeras, löi), on märgitud häälikute pikkust ja palatalisatsiooni (künni, kottis, selgas, méles, mülle, kaldasse, wallidaste, mällestämised). Tema teises töös "Luige Laus" (1843) on küll häälikute pikkuse ja palatalisatsiooni märgid ära jäetud, kuid keeletarvitusest on see samasugune. Nii tarvitab Suwe Jaan juba kõik (mitte keik), sinna (mitte senna), sia (mitte seie), sõnna (selle kõrval ka sanna wõtlik), käe, näen, päew e. pääw; pojad, ujus, raja, teggijad, kuid veel nenda, peäl, arwaste, ausaste, pitk. Säilinud on ka järgsilpide o: paljo, wasto, peäliko, olgo. Pikka u-d märgitakse diftongiga: nüid, püidis, hüidwad, küinarnukud, süita, süia; ae-ga kirjutatakse sõnad naene, laene, laenetaa. Kõikuvad on sõnavormid waenlased ~ waenlaesed, wennelane ~ wenne-laene.

Ajajärgu keelepruugi kohaselt esinevad vormid, nagu tugevaastmeline inessiiv (kohtas, nurkas, wahtus, aeges), mitmuse oaaatavad, nagu kässa, keppa, püssa, süratükka; teggusid, oodaaid, härraaid, nisuggusid; hammid, wannemid, tütrid, mõttid; hagganaid, wahwaid, hunnikuid, isegi em-

maid, samuti mitut tüüpi mitmuse omastavad, näit. sõbrade, saade, kõiede; rinde. silme: juurde (peal), keelde, hooste; wannemate, kunningate. Paralleelselt esinevad nii dekui i-mitmuse: kuulsaist meestest, kunningaiks, tõiatest rikidest jne. Oleviku mitm. 3. pöördes esinevad nii tugevaastmelised kui nõrgaastmelised vormid: hoidwad, andwad; rägiwad, lähkawad. Mineviku kesksõnade esinemus on samasugune kui teistel autoritel (surnud, ellanud, lahkumid: õnniatud). Üldiselt paistavad ka Suve Jaani keeletarvitusel silma läänepoolsete murrete jooned. Võrreldagu eelmistele lisaks veel selliseid vorme, nagu sõa rummid 'trummid', raauid 'kraasinud', home 'homme', raha 'reha', takka, purjud 'purjed', karrima 'karjuma' jt.

Võrreldes eelmiste autoritega on Suve Jaani lausesus tunduvalt ranvapärasem. Eriti ilmeka on näiteks tormise mere kirjeldused "Luige Laoses", kus mitmesuguste tabavate kujundite varal on suudetud meeleolukaid pilte luua. Ometi ei ole ka Suve Jaani keel vaba oma ajajärgu puudusest, näiteks objektivigadest (Jättame nüüd sedda wanna-meest mahha; Ta näggi ommad wennad werre sees), tarbetute abisõnade tarvitamisest (aüggawad ohkamised lendasid temma rinnust wälja, rakis sedda pealikule ülles), saama abil moodustatud futuurumist (mehhi saaks sündima ja sigginema 'mehi sünniks ja sigineks'). Omadus- ja nimisõna kongruents on ebakindel (uhke majades, paksus pimmeduses).

Suve Jaani sõnavaras paistavad silma sõjaga seoses olevad terminid, nagu tükkid e. suredtükkid 'suurtükid', upser 'ohvitser', underupser 'allohvitser' jt.

Suure sammu ranvapärase kirjakeele suunas astus aga alles Fr. R. F a e h l m a n n. Tema eesti keel, välja arvatud selle vana kirjaviis, läheneb juba tänapäeva keelele. Põhiline on aga see, et Faehlmann suhtub teadlikult eitavalt senisesse võõrapärasesse keeletarvitusse, ja seda nii oma keelelistes kirjutistes kui ka juttudes.

22. Fr. R. Faehlmann eesti keelest ja selle tarvitamisest.

F r i e d r i c h R o b e r t F a e h l m a n n (1798–1850) oli tundnud huvi eesti keele ja rahvaluule vastu küll juba oma ülikoolipäevil, kuid lähemalt sai ta keelega hakata tegelema alles 40-ndates aastates, olles Tartu ülikooli eesti keele lektoriks (1842–1850) ja samal ajal ka Õpetatud Eesti Seltsi esimeheks (1843–1850).

See aeg ei olnud kuigi soodne eesti kultuuriküsimustega tegelemiseks. Seda näitab ilmekalt ka Faehlmanni tüli Luunja paruni Nolckeniga (1842.a.), kes kuidagi ei tahtnud aru saada, miks Õpetatud Eesti Selts uurib ja püüab arendada eesti talupojakeelt. Nolckeni arvates oleks parem, kui eesti keel täiesti kaoks ja eestlased sakslasteks muudetaks.⁵⁹ Samasuguseid seisukohti avaldasid sel ajal ka mõned teised balti sakslased.⁶⁰ On loomulik, et Faehlmann ei saanud leppida selliste vaadetega.

Faehlmann asub põhiliselt õigel seisukohal, et vastava keele arenemine on kõige tihedamas seoses seda keelt kõneleva rahva ajalooga. Ta leiab, et keelt tuleb pidada kõige tähtsamaks mälestusmärgiks, mis kõneleb eesti rahva minevikust.⁶¹ Väga ilmekalt selgitab Faehlmann ajaloo mõju keelele oma esimeses ülikoolilõengus 1842.a. sügisel, öeldes, et kristluse levitamine oli sakalastele ainult ettekäändeks meie maa vallutamisel. Eestlased orjastati ja neilt võeti kõik peale nende keele, sest keel pidi eristama orje nende isandatest. Eesti keelt paremini tundma õppida pidasid sakslased endale alandavaks, eesti kirjakeelest aga sel ajal

⁵⁹ Fr. R. F a e h l m a n n, Mein Streit mit Nolcken u. Liphort. – Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, Tartu 1936, lk. 203.

⁶⁰ E d. M e y e r, Inland 1845, vg. 470–473.

⁶¹ Fr. R. F a e h l m a n n, Ueber die Declination der estnischen Nomina. – Verh. GEG I, 3, Dorpat 1844, lk. 22.

rääkida ei saagi. Stahl aurus eesti keele vägivaldselt ladin grammatika raamidesse ja türanniseeris eesti kirjakeelt terve sajandi, piibliga astuti küll samm edasi, kuid endisteat puudustest ei vabanetud. Piiblikeel türanniseeris eesti keelt jällegi 100 aastat ja sellest peavad pastoriid tänini kinni. Rahvale tekitab aga piiblikeelest arusaamine raskusi.⁶²

Vastupidiselt varasemaile grammatikuile, kes väitsid, et eesti keele õppimine on muulasele võrdlemisi kerge, ütles Faehlmann, et eesti keelt on küllaltki raske õppida, sest rahvakeele ja kirjakeele vane on siin suur. Kui igas teises keeles püütakse kirjakeelt kujundada parema rahvakeele alusel, siis eesti keeles püütavat seni rahva elavast keelest võimalikult erinevalt kirjutada. Teiseks põhjuseks, miks eesti keelt on raske omandada, olevat see, et eesti keelt on veel vähe uuritud. Sellest olevat tingitud ka väide, et eesti keel on väga vaene.

Keele vaesuse põhjusi ei ole aga raske näidata, sest eesti kultuuri arengut ei ole ainult pidurdatud, vaid aeda on koguni tagasi surutud, nii et eesti keel ei saanud teiste Euroopa keeltega sammu pidada. Faehlmanni arvates on eestlased läänemeresoome hõimude hulgas olnud omal ajal kõige kõrgema kultuuriga, kuid eestlaste karm ajalugu on takistanud eesti keele arengut. Kui aga rahva keel hoolimata kõige karmimast orjusest 800 aasta pärast sellises olukorras on meieni ulatunud, siis tulevat lausa imestada, et eesti keel praegugi nii rikas, järjekindel ja painduv on, hoolimata ranva rasketest elutingimustest. Eesti keel olevat arenemisvõimeline ja temas eneses leiduvat vahendid keele edasiarendamiseks. Kahjuks olevat aga liiga vähe neid, kes eesti keele arendamise eest hoolitseksid.

1844.a. ÕES-i aastapäeva kõnes pöördub ta pahaselt

⁶² Käsikiri Kreutzwaldi-nimelises Kirjandusmuuseumis. ÕES MA 170:7, lk. 1-6.

pastorite poole, kes ei tunne huvi eesti keele vastu. Ta ütleb: "On meie maal üks seisus, õ p p e t a j a d, kes endale püha kohustuse on võtnud olla rahva õpetajateks. Asjatult oleme püüdnud tungivate üleskutsetega pastoreis oma eesmärkide vastu huvi äratada ... Kus on Masingi järglased, nagu tema seda oli? Tema töid peaksime uurima, et rahva vaimu ja tema keelt mõista."⁶³ Pastorid aga ei hooli keelest ja deklareerivad, et kõige parem keel on piiblis, kuigi piibel juba üle 100 aasta tagasi on ilmunud ja keeleteadus vahepeal tohutult on arenenud. Üldse olevat vaimulike raamatute keel pööraselt halb, äärmiselt kauge rahvakeelest.

Küllaltki huvitavad on ka Faehlmanni seisukohad eesti keele päritolu ja asendi kohta teiste läänemeresoome keelte hulgas. Ühes oma loengus, kus ta jällegi käsitleb eesti keele sõltuvust ajaloost, leiab ta, et muistsed eestlased oma gegoraafilise asendi tõttu võisid olla enam kui teised soome-ugri rahvad kultuurilistes sidemetes teiste põhja rahvastega ja kogu Euroopaga. Juba enne sakslaste tulekut meie maale olevat eestlastel olnud niisama kõrge kultuur kui teistel Põhja-Euroopa rahvastel, sest eestlased olnud tihedas suhtlemises nii skandinaavlastega kui venelastega.⁶⁴ Seesugune muistseid eestlasi idealiseeriv seisukoht määrab ka Faehlmanni suhtumise soome keelesse. Faehlmann astub teravalt vastu Ed. Ahrensi seisukohale, kes väitis, et eesti keel olevat soome keele tütar, seega noorem ja nagu teisejärgulisem. Vaadeldes eesti ja soome keele vahet, leiab Faehlmann, et "soomlased ja eestlased kõnelevad üht keelt. Vahe on nii väike, et ei saa konstateerida suuremat vahet soome ja tallinna-eesti kui tartu- ja tallinna-eesti keele vanel ... Ei ole eesti keel ei soome ega liivi, samuti ka ümberpöörduvalt soome või mõne teise

⁶³ Käsikiri MA 170:5.

⁶⁴ Käsikiri MA 170:11, lk. 2.

soome keelkonda kuuluva rahva keel eesti keelest tekkinud."⁶⁵ Teisel märgib ta sama küsimuse kohta, et soomlased, tallinna-eestlased ja tartu-eestlased kõnelevad küll ühe ja sama keele eri murdeid, kuid ta ei hakka seejuures ülistama soome keelt, nagu seda tegid mõned keelemehed. Ta märgib: "Soomlane venitab vorme vägivaldselt pikaks, tallinna-eestlane peab esteetilist ja harmoonilist mõõdukust, tartu-eestlane aga lühendab ülemäära ja lõikab osi eest ning tagant ära, nii et deklinatsioon ja konjugatsioon sageli väga ebaselgeks muutuvad."⁶⁶ Tema arvates tuleb soome vormide ülevõtmisesse suhtuda kriitiliselt, sest soome keeleski olevat kõikumisi, pealegi olevat eesti keel oma ajalooliselt kujunemiselt mõnevõrra soome keelest ees.

Kui aga eesti keeles esineb mahajäämust, siis on see tingitud ajaloo, eestlaste raskest orjusest. Teiselt poolt peab ta aga tunnistama, et just saksa feodaalide poliitika on olnud see, mis on säilitanud eesti keele ja rahva. "Ei saaks juttu olla mingist eesti rahvast ega eesti keelest, kui sakslased ei oleks olnud nii kitsarinnalised; eestlane oleks samuti sakslaseks muutunud nagu muinaspreislane."⁶⁷

Et aga eesti keel ajaloo karmuse kiuste säilinud on, siis tuleb seda uurida ja arendada, sest eesti keel ei olevatki nii vaene, nagu need arvavad, kes eesti keelt puudulikult tunnevad. Ta leiab, et "eesti keele rikkus on nimelt käändsõnade vormide lõpmatus hulgas, mistõttu ta on sagedasti võimaline paari sõnaga kõige määratumalt väljendada seda, mida mõni teine keel suudab ainult ulatuslike kirjelduste kaudu"⁶⁸. Asudes eesti keele lektori kohale

⁶⁵ Käsikiri MA 170:12.

⁶⁶ Fr. R. F a e h l m a n n, Ueber die Declination der estnischen Nomina, Verh. 1, 3, Dorpat 1843, lk. 30.

⁶⁷ Käsikiri MA 170:10, lk. 4.

⁶⁸ Käsikiri MA 170:7, lk. 7.

Tartu ülikoolia seabki Faehlmann endale ülesandeks uurida eesti keele grammatika põhiküsimusi, nagu seda on astmevaheldus, sõnade muutmine, käänd- ning pöördkonnad jn. Alas-
mal on püütud anda ülevaade olulisematest Faehlmanni poolt käsitletud keelelistest küsimustest, ilma et seejuures oleks silmas peetud tema kirjutiste ilmumise kronoloogiat.

Jälgides eesti keelele omaseid nähtusi, puutub Faehlmann kokku a s t m e v a h e l d u s e g a. Juba oma üli-
kooliloenguis märgib Faehlmann, et eesti keeles on peale grammatiliste vormide lõppude veel üks k o g u k e e -
l e s t läbikäiv nähtus, mis hõlmab nii käänamist, pöö-
ramist, võrdlusastmeid kui ka tuletusõpetust, kuskil ise-
seisvalt esinemata, kuid igal pool end maksa pannes, - see
on eesti keelele omane tüvemuutus.⁶⁹ Et astmevaheldust
üheski varasemas grammatikas üksikasjalikumalt käsitletud
ei ole, siis jälgib Faehlmann seda lähemalt oma artiklis
"Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Spra-
che" ("Sisefleksioonist eesti keeles", 1843)⁷⁰. Faehlmann
lähtub siin tugeva astme vormidest ja annab ülevaate kõi-
gist olulisematest astmevaheldusnähtustest peale mõningate
vältevahelduse liikide. Nii kõneleb ta siin konsonantide
degradatsioonist (saak - saagi, seep - seebi; selg - selja,
tiib - tiiva), assimilatsioonist (tõmbama - tõmmata, rind -
rinna, kord - korra, vald - valla), kaojuhtumest (ubba -
oa, kadduma - kaun, sigga - sea, kässi - käe), aga samuti
ka vokaalide muutustest (igga - ea, nugga - noa, süssi -
söe). Et ta aga tarvitas vana kirjaviisi, siis esitas ta
eksklikult geminatsiooninähtusena seesugused vältevaheldus-
juhud, nagu al - alli (s.o. hall - halli), tak - takko, as-
similatsiooni all aga kaojuhtumeid usk - usso. Ometi tun-
dis ta vältevaheldusnähtusi, nagu näitavad ta loengud, kus
ta neid käsitles rõhu puhul (kotti ja kotti').⁷¹ Ligikaudu

⁶⁹ Vrd. käsikiri ÕES MA 170:7.

⁷⁰ Ilmunud Verh. GEG I, 2, Dorpat 1843.

⁷¹ Vrd. käsikiri ÕES MA 170:7.

samasade seisukohtadele kui Faehlmann jõudis ka Ahrens oma grammatikas, kuigi Ahrens ei lähtunud tugevaastmeli-
sest tüvest, vaid nimetava ja omastava suhtest. Hoolimata sellest võib Faehlmanni täie õigusega pidada meie astme-
vaheldusnähtuste esimeseks läbitõotajaks.

Eesti keele eriti silmapaistvaks jooneks pidas Faehlmann käändsõnade vormirikkust. Lähemalt käsitleb ta käänamist artiklis "Ueber die Declination der estnischen Nomina" ("Eesti noomenite käänamisest", 1843), milles ta A. Knüpfferi jt. eeskujul esitab kaks deklinatsioonimoo-
dust, definitiivse ehk määratud deklinatsiooni ja indefi-
nitiivse ehk määramatu, kuhu ta paigutab osastava ja osas-
tavalisest tüvest lähtuva i-mitmuse. Kuigi jaotus defini-
tiivseteks ja indefinitiivseteks vormideks pärineb saksa keelest, on ta selle sidunud eesti keeles esineva totaal-
suse ja partsiaalsusega. Käändeid esitab ta 13, kusjuures ta rajavat ja olevat ei pea kääneteks, sest ta ei tunne olevat kääned oma kodumurdest, rajav aga esineb harva. Mitmuse osastava kohta püüab ta anda reegleid, näidates mitmuse osastava lõppvokaali seost ainsuse türevokaaliga, näit. a-tüvelistel sõnadel on mitmuse osastavas kas -u (linu, sildu), teatavail tingimustel -e (sukke) või -i (koeri). Kõik sõnad rühmitab ta vastavalt türevokaalile ehk sidevokaalile viide käändkonda, milledest mitmed rüh-
mad on samasugused kui praegustes grammatikates, näit. puu-, täi-tüüpi sõnad, ne-liitelised sõnad jm. Ta ise märgib väga õigesti, et tema poolt antud lahendus on ai-
nult üks rühmitamisvõimalusi, sest rühmitada võib ka tei-
siti. Õige on ka seisukoht, et lähtuda tuleb eesti keelest enesest, selle erijoontest, mitte aga teistest keeltest, nagu tehti varem. Sellepärast ei tõtta Faehlmann ka soome keele vormide laenamisega. Ajaloolise tagapõhja oma kääna-
misõpetusele annab ta artiklis "Nachtrag zur Declinations-
lehre" ("Lisandeid deklinatsiooniõpetusele" 1846)⁷², mil-

⁷² Ilmuud Verh. GEG I, 4, Dorpat, 1846, lk. 19-33.

les ta esitab eesti keele deklinatsioonide ajaloo alates H. Stanlist kuni F. Hellerini, püüdes näidata varasemate grammatikute väärseisukhti.

Samuti kui käänamist on Faehlmann üksikasjalikumalt käsitletud ka pööramist. Seda teeb ta oma ametisseastumise ettekandes "Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen" ("Katse eesti verbe pöördkondadesse rühmitada", Tartu, 1842). Ta rühmitab siin verbid tüve- ehk sisevokaalist lähtudes nelja pöördkonda, millest osa on püsinud tänini, näit. tüübid jooma, keema ja pistma, naerma. Nagu selgub, on Faehlmann õigesti taibanud seost käänd- ja pöördõnade tüvede vahel ja on ühest ja samast alusest, s.o. tüvevokaalist lähtudes saanud käänd- ja pöördkondade süsteemi, mis oli täiesti uudne ja mis on tunduvaid jälgi jätnud hilisemaisegi keeleõpetustesse. Et ta aga sõnade rühmitamisel püüdis lähtuda ainult ühest jaotuse alusest ega arvestanud teisi olulisi tegureid, nagu seda on tüve silpide arv ja astmevaheldus, siis on tal mõnikord sattunud samasse rühma hoopis erinevalt muutuvaid sõnu, näit. suk, kallew, soon, one või rüpama, armastama.

Eesti sõnade tuletamist käsitleb Faehlmann oma kirjutises "Bemerkungen über die Wortwurzellehre in der estnischen Sprache" ("Märkmeid eesti sõnajuurte-õpetusest", 1847)⁷³. Siin jälgib ta sõnade juuri ja neist liidete varel tuletatud sõnu, pidades silmas nii tüve astet ja lihttüve häälikumuutusi kui ka liiteid ja nende liitumisviisi seoses tüve- ehk sidevokaaliga. Lähtudes juurest ühendab ta ühte rühma näiteks sõnad seis - seisma - aeisatama, kand - kandma - kannatama; näggo, näo - näggema, näitama; tuggi, toe - tuggew, tuggewaste - toetama jne. Jälgides tuletisi ei pea Faehlmann silmas ainult tuletatud sõnade vormilist külge, vaid ka nende tähendust, sisu. Ta leiab,

⁷³ Ilmunud Verh. GEG II, 1, Dorpat 1847.

et sõnade tuletuslike seoste jälgimine võimaldab sõnu õigesti ühendada, näit. jahhu ja jahwatama, jahhe ja jahhutama. Õigesti märgib ta, et tuletusõpetuse tundmine võimaldab vajaduse korral uusi sobivaid ranvapäraseid sõnu tuletada. Tegelikult jäi aga Faehlmann siiski sel alal peamiselt keeleliste nähtuste vaatlejaks, ilma et ta oleks oma analüüsi tulemusi konkreetsetelt uute sõnade soetamiseks rakendanud. Teda huvitas eesti sõnade derivatsioon peamiselt teoreetilisest küljest. Et see probleem tõsiselt huvitas, seda näitavad ka mõned tema käsikirjad.

Lähemalt on Faehlmann käsitletud ka eesti ortograafia küsimusi. Nii koostas ta 1843.a. ettepanekud eesti ortograafia parandamiseks ja esitas need ÕES-i koosolekule kaalumiseks. Oma ettepanekuis soovitas ta vokaalide märkimisel jääda endise kirjutusviisi juurde, kuigi sel puhul üks ja sama häälik tuleb kord ühe, kord kahe tähega kirja panna (keel - kele). Konsonantide märkimisel ei tekkivat raskusi k, t, p ja g, d, b, h, j, w-ga, sest esimesed on alati "teravad", s. o. pikad, teised aga "voolavad", s. o. lühikesed. Oluline on aga eristada häälikute l, m, n, r ja g kahe sugust hääldamist. Pehmeid ja voolavaid, s. o. lühikesi konsonante soovitas ta märkida tähtedega m, n, rr, ll ja ll, teravaid, s. o. pikki aga tähtedega mm, nn, rv, ll ja sf (näit. kūma 'valguse kuma' - kumma, kalla 'kala' - kālla, kaffi 'kasi' - kaſfi 'kassi'). Trükitehnika listel põhjustel oli küll see märkimisviis mõneti raske ärrane, kuid ÕES-is leidis see vana kirjaviisi teisend sooja poolehoidu. Oma artiklit kirjaviisi kohta Faehlmann siiski veel ei avaldanud, sest tal tekkisid kahtlused oma kirjaviisi vastuvõetavuses. Kui Ahrensi poolt soovitatud soomepärane kirjaviis pastorite hulgas teravat vastuseisu leidis, kaldus Faehlmann uue kirjaviisi poole, leides, et see on järjekindlam. Ta kasutas ka ise 1846.a. "Ma-rahwa Kallendris ehk Täht-ramatus" katseks uut kirjaviisi. Kui aga 1847.a. Faehlmanni ja Ahrensi vahel terav tüli tekib, mis lõpeb vanekordade katkestamisega Ahrensi ja ÕES-i vahel,

siis kaob ka Faehlmanni huvi uue kirjaviisi vastu. ÕES hakkab oma töid avaldama Faehlmanni kirjaviisis, mis levib ka väljaspool ÕES-i piire, esinedes näiteks sajandi keskpaiku apostliku õigusu kiriku väljaandeis jm. Faehlmanni artikkel tema kirjaviisi kohta "Ueber estnische Orthographie" ilmus aga alles pärast tema surma. 1852.a. (Verh. GEG II, 4). Nagu selgub, sõltus Faehlmanni jahe suhtumine uuesse kirjaviisisse mitmesugustest asjaoludest. Esiteks hindas Faehlmann väga kõrgelt Masingut, kes oli loonud umbes samasuguse vana kirjaviisi teisendi. Teiseks ei tundnud Faehlmann kuigi suurt vaimustust soome keele vastu ega laagnud isegi Lönnotil ennast veenda uue kirjaviisi paremusest. Kolmandaks ja kõige olulisemaks põhjuseks oli aga see, et Faehlmanni päevil ei olnud veel nii selgesti tajutav vana kirjaviisi igandlik, saksapärase olemus, kirjaviisiküsimust ei olnud veel seotud rahvusliku liikumisega.

Faehlmanni peapüüdeks oli eesti keele omapärasusi mõista, neid esile tõsta ja selgitada. Nagu ta ise märgib, ei kavatsenud ta kirjutada ulatuslikumat grammatikat, vaid püüdis selgitada üksikküsimusi. Seejuures suhtus ta kriitiliselt oma eelkäijaisse, nii nendesse, kes püüdsid eesti keelele ladina-saksa sunnisärki selga ajada, kui ka nendesse, kes tahtsid eesti keelt soome grammatika raamidesse suruda. Faehlmann ei lähtunud keeleküsimate käsitlemisel võõrkeelte grammatikaist ega senisest vigasest kirikukeelest, vaid püüdis pidevalt silmas pidada rahvakeelt ja selle arenemise perspektiive. Ta toetus oma keeletarvitusel samuti kui Masing põhja-eesti keskmurdele. Korduvalt rõhutas ta oma töödes, et ta on oma uurimustes lähtunud Järvamaa ja Virumaa maamurde keelest, sest see murre olevat kõige laiemal maa-alal tuttav.⁷⁴ Ta on veendunud, et ainult põhja-eesti murre saab olla kirjakeeleks. Oma ette-

⁷⁴ Vrd. Fr. R. F s e h l m a n n, Versuch die estnischen Verba in Conjugationen-zu ordnen, Dorpat 1842, lk. 12; Ueber die Declination der estnischen Nomina. - Verh. GEG I, 3, Dorpat 1844, lk. 20.

kandea "Murreteat"⁷⁵ põhjendab ta oma seisukohta, märkides, et põhja-eesti murre on kirjakeeleks parem, sest 1) ta on rikkam, 2) ta esineb laiemal maa-alal ja 3) tallinna murret kõnelev rahvas on haritum. Eriti rõhutab ta seda, et tallinna murde vormistik on rikkam ja reeglipärasem, seega kõigiti sobivam kirjakeeleks.

Faehlmann, olles Ed. Ahrenai kõrval mõõdnud sajandi 40-ndate aastate tunnustatuim eesti keele uurija, kirjutas oma tööd aaksa keeles ja avaldas need põhiliselt ÕES-i toimetistes. Eesti keeles avaldas Faehlmann peamiselt rahvale määratud nn. kalendrijutte (näit. "Kribus-Krabus", "Kalendriteggiija kimbus" jt.) ja väraiatuskatsetena esitatud luuletuai (näit. diatihhonis kirjutatud "Piibo jut"). Faehlmanni eestikeelsetes töödes avaldub tema suurepärase keeleoakua. Hinnates kõrgelt rahvakeelt, püüab ta ka ise tarvitada rahvapäraat väljendust. Eriti paistab see silma tema kalendrijuttudes, kus kohtame rahvaomaseid väljendeid, nagu pea auras otasa (tööst), andia lõhne 'lõli, peksis', ladinal ja vallinal akkas juttu viskama, wirutan prundi, uks prantsatas lahti jt.; samuti pejoratiivseid sõnu, näit. tatnina, wannamoor, wäggikogumehhed, lorri, solk, solkima, walama (vanele) jt.

Toetudes rahvakeelele, loobub Faehlmann sõnaalgulise h tarvitamisaest, kirjutades näiteks obbone, akkab, omma, ulgaa, inged, appu, olega arrida. Masingu eeskujul peab ka tema vajalikuks palataliaatsiooni märkida, näit. al 'hall', vara (om. varre), aelg, õnnis, sarv, kuigi ta arvab, et rahvaraamatutes tuleks seda märkida ainult aia, kui see aelguse pärast on vajalik.⁷⁶ Järgsilpide o-d tarvitab ta veel üldise traditsiooni kohaselt, näit. ello, koggoni, jägo, ammo, koddo, olgo. Tolleaegse põhja-eesti keele traditsiooni tõttu kirjutab ta ka poea, aea (sõnadest poeg, aeg).

⁷⁵ Käsikirj. ÕES MA 170:12.

⁷⁶ Käsikirj. ÕES MA 170:4.

tarvitab ea-diftongi sõnades pea, ea, peal, seal (kuid hale 'hääle'), õe-diftongi sõnades wõeras, rõemuga, wõerutada, liiteid -ste ja -mine (aegsaste, selgemine) jne. Sõnadest nagu sada, koda tarvitab ta nõrga astme vorme kujul saa 'saja', koa 'koja', paast 'pajast'. Ebakindel on tal imperfekti ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse 3. pöörde tarvitamine, näit. tulliwad, jooksiwad, leiaksiwad, kuid ka istusid, juhtusid. Vähem esineb kõikuvusi nud-keaksõnas, näit. tulnud, teinud, näinud, kuid ka väsind, katsund. Tähelepanu on äratanud Faehlmanni lause, eriti verbi asend lauses. Nii asetab Faehlmann predikaatverbi sagedasti lause algusse, saavutades sellega omapärase tundetooniga stiililaadi, näit. Istusid müllemad sällo selga ja akkasivad koddopole minnema; On ka selle tö jures palju kohhendamist ja pea waewamiat jt. Teiselt poolt esineb tal aga ka lauseid, kus predikaatverb on viidud lause lõppu, näit. Nõnda see kalendrilaitjate koggodus otsa läks, millega tunderõhutatatakse verbi, antakse lausemõtte lahendus alles lause lõpus.⁷⁷ Seega on Faehlmann teadlikult kasutanud sõnade järjekorda kunstiliste eesmärkide saavutamiseks, stiililistel kaalutlustel, toetudes seejuures oma rahvakeeletundmisele. Faehlmanni võrratut ranvakeeleoskust pidid tunnustama isegi tema vastased, kes mitte alati ei olnud tema teoreetiliste seisukohtadega nõua. Täiesti õigustatult tuleb pidada Fr. R. Faehlmanni oma ajajärgu kõige ladusama ja rahvalikuma keelega sulemeheks, kelle eestikeelne toodang oli küll vähene, kuid selle eest oma aja keelelist taset kaugelt ületav, eeskujuks järgnevaile kirjameestele.

23. Eduard Ahrens.

Eduard Ahrens (1803-1863) sündis Tallinnas, õppis Tartu ülikoolis usuteadust ja oli kauemat aega (1837-1863)

⁷⁷ Vrd. H. P a u k s o n, Verbi paigutus Fahlmannil ja nüüdseid sõnajärje küsimusi. - "Eesti Keel" 1930, lk. 104 jj.

Kuusalu pastoriks. Juba varakult tundis ta huvi keelte vastu. Kuusalu kirjutab ta oma tuntud keeleõpetuse "Grammatik der Ehstniscnen Sprache Revalschen Dialektes" ("Eesti keele tallinn murde grammatika"), mille vormiõpetuse osa ilmus 1843.a. Sama raamatu teine, ümbertõõtatud trükk ühes grammatika teise osaga, mis sisaldab lauseõpetuse, ilmus kümme aastat hiljem.

Ahrensi grammatika erineb kõigist varasematest eesti keele grammatikatest selle poolest, et ta ei lähtu enam ladina ja saksa keeleõpetusest, vaid võtab eeskujuks soome keele grammatika. Seejuures kaldub ta isegi liialdusse, väites, et eesti keel olevat s o o m e k e e l e t ü t a r, mitte selle öde, tehes sellest ühtlasi rea järel-
dusi.

Kuigi Ahrens ei ole rahul senise kirjaviisiga, kirjutab ta oma grammatika siiski veel vanas ortograafias. Et talle ei meeldi Masingu poolt soovitatud lisamärgid (múllo, sundima, põld), otsib ta teid, kuidas kirjaviisi lihtsustada. Samuti kui Arwidsson leiab Ahrens, et kõige lihtsama lahenduse pakuks soome ortograafia, mille kohaselt lühike häälik tuleks ühe, pikk kahe tähega märkida, seega lubba, pimme asemel luba, pime, ma, melitama asemel aga maa, meelitama. Katseks rakendab ta aeda kirjaviisi esmakordselt oma grammatika lõpus olevas sõnastikus. Tema sõber G. H. Schüdlöffel avaldas umbes 3 kuud peale Ahrensi grammatika ilmumist esimese uuekirjaviisilise raamatu "Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal" (1844). Samal aastal esitas Ahrens oma ettepanekud ka Eestimaa kirikuõpetajate sinodile, kus need leidsid teravat vastuseisu. Sellest hoolimata jätkas Ahrens oma seisukohtade kaitsmist, pidades just kirikukirjanduse huvides oluliseks uue kirjaviisi tarvituselevõttu. Hilisemast uuest kirjaviiisist Ahrensi ettepanekud siiski mõnevõrra erinesid, nii tarvitas ta 1) riie, kuue asemel rie, kue, 2) hihg, rõnga asemel hingg, rõngga, 3) lepp, ämm asemel lep, äm.

Vastupidiselt Faehlmannile soovitas Ahrens sõna-

algulist h-d säilitada, sest see võimaldab sõnu tähenduslikult eristada, näit. ais ja hais. Järgsilpide o kohta arvab ta, et lahtise silbi lõpul esineva ebapuhta o asemel tuleks märkida u, nagu see esineb kinnises silbis. Hilisemaa kirjakeeles need Ahrensi ettepanekud leidsid pooldamist ja tulid tarvitusele.

Astmevaheldust käsitleb ta mitte vähema põhjalikkusega kui Faehlmann, lähtudes aga mitte tugevast astmest, vaid vastavate vormide vahekorra-
st, kõneldes tüvede nõrgenemisest (kumb: kumma, puhka: puhata) või tugevnemisest (hammas: hamba, pühi: pühkida).

Rohkesti tähelepanu pööras Ahrens vormiõpetusele. Käänded jaotab ta fleksiivkääneteks, kuhu kuuluvad praegused peakäänded nimetav, omastav ja osastav, ja sufiksiivkääneteks, mis on moodustatud vastavate käändelõppude varal. Toetudes Renvalli soome keeleõpetusele esitab ta eesti keeles ainult 9 sufiksiivkäänet, jättes käänamistabelist välja rajava ja kaasaütleva, millel puuduvad otsesed vasted soome keeles. Et eesti keeles sihitise kääneteks võivad olla nii nimetav, omastav (ainsuaes) kui ka osastav, loobub ta ka akusatiivist omaette käändena. Eriti huvitab teda sõnade rühmitamine käänd- ja pöördkondadeks, mida lähemalt oli käsitlenud ka Faehlmann. Ahrens avaldas käänamisõpetuse kohta koguni eri uurimuse "Zur Declinationslehre" (1848), milles ta püüdis põhjendada oma käändkondade süsteemi. Oma grammatika teise trüki eessõnas märkib ta, et on kirjutanud sõnaraamatust välja kõik käändsõnad ja lasknud eestlastel kõik need läbi käänta, käänete ühisjooni arvestades olevat ta nii saanud 18 eri käändrühma, mis ta koondas neljaks käändkonnaks, kusjuures rühmitamise aluseks võttis ta silpide arvu (ühe-, kahe- ja enamasilbilised), osastava käände lõpu (-d, -t, lõputa; mitm. -i, -id) ja astmevahelduse (nimetav, omastav). Ahrensi käändsõnade rühmitus on loogiline ja hilisemad grammatikud on seda rohkesti jäljendanud. Puuduseks on asjaolu, et rühmitamisel on oluliseks aluseks ainsuse ja mitmuse

osastav, kusjuures aga just mitmuse osastav kääne on eesti keele neid vorme, mille tarvitamine rahvakeeles on kõige ebasühtlasem.

Pöördsõnade vormistikus ei esitata enam tulevikku, kuid ära on jäetud ka täis- ja enneminevik. Samadel alustel kui käändsõnu rühmitatakse pöördsõnugi, kusjuures saadakse 6 eri klassi, mis tunduval määral on lähedased tänapäevastele pöördkondadele. Hoopis põhjalikum kui varasemates grammatikates on tuletusõpetus. Peaaegu kõik tähtsamad eesti tuletusliited on siin juba märgitud, näiteks refleksiivide liide -u või -i: murduma, laskuma, süttima jt. Lähemalt puudutab ta ka sõnade liitmist (põldpüü, kõhutõbi; äraminnes).

Ahrensi grammatika teine trükk sisaldab ka lauseõpetuse, mille koostamiseks ta on kasutanud A. Knüpfferi keelekogusid ja isiklikult kogutud materjale. Ahrensi lauseõpetus on õieti esimene tõeline eesti keele süntaks, sest seni olid ilmunud grammatikais ainult lühikesed märkused süntaksi alalt mõningail lehekülgedel. Ahrens annab oma raamatus (137 lk.) juba hoopis täielikuma pildi eesti süntaksist, käsitledes lähemalt näiteks totaalsuse ja partsiaalsuse edasiantmist eesti lauseis, objektikäänete tarvitamist, atribuudi ühildumist jne.

Grammatika esimese osa lõpul käsitleb Ahrens ka eesti murdeid, arvates ekslikult, et erinevused eesti murretes on ainult leksikaalsed, mitte aga grammatilised. Sõnade muutmine olevat kogu eesti keele alal samasugune. Ka raamatu lõppu lisatud etümoloogilise sõnaraamatu katse, milles on peamiselt võrreldud eesti ja soome sõnu, sai juba ilmumisel kriitika osaliseks.

Ahrensi grammatika tervikuna väärib hindamist, sest siin on siiski esmakordselt püütud süstematiseerida eesti keele nähtusi, toetudes rahvakeelele ja soome grammatikale. Raamat äratas tähelepanu ka Vene Teaduste Akadeemias.

Oma ilmumise ajal ei avaldanud Ahrensi grammatika kuigi suurt mõju eesti kirjakeele tarvitamisele. Tolleaeg-

sed kirjamehed nagu Jannsen ja Kreutzwald jätkasid oma harjumuspärasest keeletarvitusest, pealegi suhtusid Kreutzwald ja Faehlmann mõnevõrra skeptiliselt Ahrensi poolt esitatud seisukohtadesse. Küll aga hakati Ahrensi grammatikat enam arvestama tunduvalt hiljem.

Osa Ahrensi poolt soovitatud vorme, eriti need, mille esitamisel ta arvestas soome keelt, ei tulnud hiljem tarvitusele, näiteks illatiivivormid tupa, latu, mäke (pro tuppa jt.) ja tugevaastmelised essiivid nahkana, leskena, märgana, uudena jt. Viimaseid kaitsesid küll ka mitmed hilisemad keelemehed (M. Veske, H. Pöld, V. Ridala), kuid need ei leidnud kirjakeeles poolehoidu.

Teiselt poolt esitas aga Ahrens ka rea selliseid vorme, mis hiljem levisid, näiteks ei pooldanud ta senises kirjakeeles tarvitatud tugevaastmelisi inessiive, nagu orus, aedas, haudas, riikis, selgas, kimpus, pidades neid kirikukeelseteks vigadeks, ja soovitas tarvitada ainult nõrgaastmelisi vorme orus, haugas, riigis, kimbus jne. Samuti pidas ta kirikukeelseteks tugevaastmelisi i-mitmuse vorme jalgust, raudus, rindust, kõikis paikus, soovitades nõrgaastmelist i-mitmust, näit. jaluust, rauuus, rinnust, kõigis paigus.

Toetudes Kuusalu murrakule ja seniste grammatikate traditsioonile püüdis ta üksikasjalikumalt fikseerida ka mitmuse partitiivi tarvitamise keerukaid reegleid, soovitades peale tänapäeval tarvitataivate vormide (nahku, riistu, sõrmi, kukkesid, hullusid, hakkisid) ka selliseid mitmuse partitiive, nagu püksa, kirpa, konne, pulme, kellu, käsnu; ehtid, katuksid, voodid, vistrikusi jne. ader-tüüpi sõnad, mille tarvitamisel esines kõikuvusi, fikseeris ta astmevahelduseta tüübiks, näit. neid adru, nabru, sõbru, tedri. Mitmuses lubab ta tarvitada nii de- kui i-lisi vorme, võimaldades isegi selliseid, nagu nahust, häräs (härghades), seus (sighades), varsul (varssadel).

Verbivormide puhul tuleb märkida, et Ahrens pidas kirikukeelseteks tugevaastmelisi oleviku mitmuse 3. pöörde

vorme leidvad, tahtvad, andvad ja soovitas üldtarvitatava-
 tena ainult nõrgaastmelisi lelavad, tahavad, annavad jne.
 nud-kesksõnades lubas ta nud-tunnuse kõrval vokaali järel
 tarvitada ka nd-lisi vorme (osand, armastand), nagu need
 selleaegses kirjakeeles esinesid. Kirikukeelseteks pidas
 ta ka kausatiivide lühemaid vorme armaatud, armastakse,
 soovitades nende asemele reeglipäraseid tatud-, tatakse-
 tunnuselisi sõnakujusid. Kontraheerunud verbide da-infini-
 tiivi andis ta nõrgaastmelisena (õisata, hiilata, hingata),
 kuigi tolleaegne kirjakeel tundis ka tugevaastmelisi vor-
 me. Kaudse kõneviisi vorme ta verbi käsitleluses veel ei mär-
 gi, kuigi ta oma süntaksis toob sellekohaseid näiteid.

Kuigi Ahrens võitles vananenud, kirikukeelsete vormi-
 de vastu, pidas ta siiski lubatavaks selliseid vorme, nagu
nähja ja tehja näha ja teha kõrval või nähnud ja tehnud
näinud ja teinud kõrval. Vastupidiselt varasemaile gramma-
 tikside soovitas Ahrens lihtmineviku ja tingiva kõneviisi
 oleviku mitmuse 3. pöördes vorme valasivad, valaksivad, na-
 gu need möödunud sajandi teisel poolel tulidki tarvitusele.

Eelnenust selgub, et Ahrens oma grammatikas esitas
 rohkesti vorme, mis hilisemas kirjakeeles tulid üldiselt
 tarvitusele. Oma süstemaatilise ainekäsitlelusega sai Ahrens
 eeskujuks mitmelele hilisemale eesti grammatikule.

Oma suunitlelusele oli Ahrensi keeleline tegevus siiski
 erinev tolle aja eesti haritlelaste, näiteks Paehlmanni ja
 Kreutzwaldi omast. Kui viimased püüdis arendada ja rikas-
 tada eesti kirjakeelt kui ühist ranvuskeelt, siis pidas
 Ahrens silmas ainult kirikukeele huviseid. Ta mõistis, et
 kirik saab rahvast edukamalt mõjustada, kui kirikukeel on
 rahvapärane, rahvale lähedane. Sellepärast esitas ta uue
 kirjaviisi ettepanekud eelkõige sinodile arutlemiseks, sel-
 lepärast kirjutas ta terve raamatu "Sprachfehler der Eht-
 nischen Bibel" ("Piibli keelevead", 1853), milles ta nõuab
 kirikukeele reformi, selle lähendamist rahvakeelele. Viima-
 ses esitab ta suure hulga keelevigu nii vormiõpetuse (näit.
seinade, linnudel, seppe, tühjaid, armsade, salgada, vaid-

lenud) kui lauseõpetuse (armastage oma naased, võttis sõr-
mukse oma käe pealt ära pro sõrmest) alalt. Oma püüdluste
õigustamiseks kirjutas ta töö "Johann Hornung, der Schöp-
fer unserer Ehstnischen Kirchensprache" ("Johann Hornung,
eesti kirikukeele looja", 1845), milles ta näitab, et sa-
muti nagu kirik omal ajal ei tahtnud Forseliuse ja Hor-
nungi uuendusettepanekuid vastu võtta, nii suhtutavat ka
nüüd tema poolt soovitatud soome ortograafiasse. Kui sinod
Ahrensi ettepanekud tagasi lükkas, valis Õpetatud Eesti
Selts Ahrensi oma auliikmeks. Ometi ei püsinud Ahrensi suh-
ted ÕES-iga kuigi kaua head, sest ta suhtus mõnevõrra üle-
olevalt Faehlmanni keelelistesse töödesse, süüdistades vii-
mast alusetult plagiaadis, ja kui ÕES Faehlmanni kaitses
ja õigustas, lahkus Ahrens ÕES-ist, saates tagasi ka au-
liikme diplomi.

Sisukord.

Saateks	3
1. Eesti kirjakeele ajaloo periodiseerimisest	5

ÜLEVAADE EESTI VARASEMA KIRJAKEELE ARENEMISEST.

I. Võõrapärane eesti kirjasõna XVI ja XVII sajandil.

2. XVI sajandi põhjaeestikeelsete tekstide keelest ...	23
3. XVI sajandi eestikeelsest kirjandusest ja Wanratti-Koelli katekismusest	25
4. Lõuna-eesti kirjasõna algmed	30
5. Georg Mülleri jutlused	33
6. Heinrich Stahli keelelisest tegevusest	38
7. H. Stahli järglaste keeletarvitusest	47
8. H. Gösekeni keelelisest tegevusest	51
9. Muutustest XVII sajandi kirjakeeles	55
10. Lõuna-eesti kirjakeel XVII sajandil	58

II. Kirikukirjanduse keel XVIII sajandil.

11. Vaidlused keeleküsimuste üle XVII sajandi lõpul ...	65
12. Keelelisest tegevusest XVIII sajandi algul	72
13. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias	75
14. Anton Thor Helle seisukohad ja piibli tõlge	90
15. XVIII sajandi teise poole kirjakeelest	98

III. Üleminek võõrapäraselt kirikukirjanduse keelelt rahvapärasele keeletarvitusele XIX sajandi 1. poolel.

16. Üleminekuajajärgust	108
17. H. Rosenplänter ja "Beiträge"	110
18. XIX sajandi esimese veerandi keeletarvitusest	121
19. O. W. Masingu keelelistest seisukohtadest	126
20. Jooni O. W. Masingu sõnavara-alasest tööst	134
21. XIX sajandi teise veerandi kirjakeelest	149
22. Fr. R. Faehlmann eesti keelest ja selle tarvita- misest	158
23. Eduard Ahrens	168

А.Х. Каск

ИЗ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

I

На эстонском языке

Тартууский государственный университет

ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja E. Uuspõld

=====

TRU rotaprint 1970. Paljundamisele antud
9.VI 1970. Trükipoognaid 11,0. Tingtrükipoog-
naid 10,23, Arvestuspoognaid 8,0. Trükiarv
700. Faber 30x42. 1/4. MB 03986. Tell. nr. 438.
Hind 40 kop.